

המרכז לחקר העיר והאזור
ע"ש פיליפ ואתל קלצניק
הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל

מוסד שמואל נאמן
למחקר מתקדם במדע וטכנולוגיה

פיתוח תרבות כמנוף לפיתוח עירוני הניסיון הבינלאומי והמקרה של תל אביב

נעמי כרמון

אלוירה מולין

סדרה בנושאי פיתוח מרחבי, תכנון ואיכות חיים

אודות מוסד שמואל נאמן

מוסד שמואל נאמן הוקם בטכניון בשנת 1978 ביוזמת מר שמואל (סס) נאמן והוא פועל להטמעת חזונו לקידומה המדעי-טכנולוגי, כלכלי וחברתי של מדינת ישראל.

מוסד שמואל נאמן הוא מכון מחקר המתמקד בהתווית מדיניות לאומית בנושאי מדע וטכנולוגיה, תעשייה, חינוך והשכלה גבוהה, תשתיות פיסיט, סביבה ואנרגיה ובנושאים נוספים בעלי חשיבות לחוסנה הלאומי של ישראל בהם המוסד תורם תרומה ייחודית. במוסד מבוצעים מחקרי מדיניות וסקירות, שמסקנותיהם והמלצותיהם משמשים את מקבלי החלטות במשק על רבדי השונים. מחקרי המדיניות נעשים בידי צוותים נבחרים מהאקדמיה, מהטכניון ומוסדות אחרים ומהתעשייה. לצוותים נבחרים האנשים המתאימים, בעלי כישורים והישגים מוכרים במקצועם. במקרים רבים העבודה נעשית תוך שיתוף פעולה עם משרדים ממשלתיים ובמקרים אחרים היוזמה באה ממוסד שמואל נאמן וללא שיתוף ישיר של משרד ממשלתי. בנושאי התוויית מדיניות לאומית שעניינה מדע, טכנולוגיה והשכלה גבוהה נחשב מוסד שמואל נאמן כמוסד למחקרי מדיניות המוביל בישראל. עד כה ביצע מוסד שמואל נאמן מאות מחקרי מדיניות וסקירות המשמשים מקבלי החלטות ואנשי מקצוע במשק ובממשל. סקירת הפרויקטים השונים שבוצעו במוסד מוצגת באתר האינטרנט של המוסד. בנוסף מסייע מוסד שמואל נאמן בפרויקטים לאומיים דוגמת המאגדים של משרד התמ"ס - מגנ"ט בתחומים: נווטכנולוגיות, תקשורת, אופטיקה, רפואה, כימיה, אנרגיה, איכות סביבה ופרויקטים אחרים בעלי חשיבות חברתית לאומית. מוסד שמואל נאמן מארגן גם ימי עיון מקיפים בתחומי העניין אותם הוא מוביל. יו"ר מוסד שמואל נאמן הוא פרופ' זאב תדמור וכמנכ"ל מכהן פרופ' עמרי רנד.

כתובת המוסד: מוסד שמואל נאמן, קריית הטכניון,

חיפה 32000

טלפון: 04-8292329, **פקס:** 04-8120273

דוא"ל: info@neaman.org.il

אתר האינטרנט: www.neaman.org.il

אודות המרכז לחקר העיר והאזור

המרכז לחקר העיר והאזור, שהיה ראשון מסוגו בישראל, הוקם בטכניון בשנת 1969 על-ידי פרופ' משה היל ז"ל. מאז 1989 המרכז זוכה לתמיכתה הנדיבה של משפחת פיליפ ואתל קלצניק. מרכז המחקר שוכן בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים וקשור הדוקות במסלול לתכנון ערים ואזורים שבפקולטה. חוקרי המרכז משתפים פעולה עם מוסדות מחקר אחרים בטכניון, עם עמיתים חוקרים במוסדות אחרים בישראל ועם מרכזי מחקר אקדמיים מובילים בחו"ל.

ייעודו של המרכז הוא לקדם את הידע, הנוגע להבנת תהליכים של התפתחות ותפקוד עירוניים ואזוריים, ולסייע בקביעת מדיניות פיתוח ברמה הלאומית, האזורית והיישובית-מקומית. העקרונות המנחים את עבודת החוקרים הם מצוינות מחקרית בקני"מ בינלאומי, מצד אחד, ותרומה לאיכות החיים של תושבי מדינת ישראל, מצד שני.

החוקרים הפעילים במרכז עוסקים בתחומים הבאים: תכנון שימושי קרקע, תכנון חברתי, תכנון כלכלי, היבטים פסיכולוגיים ביחסי אדם-סביבה, היבטים משפטיים בתכנון, היבטים סביבתיים בתכנון, דיוור, תחבורה, שיקום עירוני, פיתוח אזורי, פיתוח נדל"ן, תכנון ומשאבי טבע (מים, אנרגיה), תכנון ועיצוב הנוף, שיטות ממוחשבות מתקדמות בתכנון, שיתוף הציבור בתכנון, מיתון קונפליקטים בתהליכי הפיתוח העירוני ותכנון עבור אוכלוסיות ספציפיות: ערבים, קשישים, ילדים.

מחקרי המרכז ממומנים על-ידי גופים וקרנות בינלאומיות ולאומיות, על-ידי מרבית משרדי הממשלה בישראל, רשויות מקומיות וגופים ציבוריים אחרים בארץ. הידע הנאגר באמצעות המחקרים מופץ למקבלי החלטות, לציבור המתכננים, ולחוקרים עמיתים, באמצעים מגוונים: בראש ובראשונה באמצעות הוצאת ספרים עצמית, שבמסגרתה רואים אור ספרים, דוחות וניירות עמדה (בעברית ובאנגלית), וגם באמצעות ייזום סמינרים, ימי עיון וסימפוזיונים ציבוריים. החוקרים מרבים להשתתף בכנסים מדעיים ומקצועיים בינלאומיים וישראליים, ומכהנים לעיתים קרובות בוועדות ציבוריות, לאומיות ומקומיות.

כתובת: המרכז לחקר העיר והאזור

הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון

טלפון: 04-8294019, **פקס:** 04-8294071

דוא"ל: arcurs@technion.ac.il

אתר האינטרנט: <http://curs.net.technion.ac.il>

פיתוח תרבות כמנוף לפיתוח עירוני

הניסיון הבינלאומי והמקרה של תל אביב

נעמי כרמון

אלוירה מולין

המרכז לחקר העיר והאזור

הטכניון
מכון טכנולוגי לישראל

מוסד שמואל נאמן

2014

Culture in Urban Development

The International Experience and the Case of Tel Aviv

Elvira Molin

Naomi Carmon

כל הזכויות שמורות © 2014 למחברות

Copyright © 2014 by the authors

אין להעתיק, לצלם או לשכפל כל חלק מדו"ח זה ללא רשות בכתב ומראש מבעלי הזכויות.

דו"ח זה משקף את דעות המחברות והמלצותיהן; המרכז לחקר העיר והאזור, מוסד שמואל נאמן והטכניון אינם אחראים לדיוק הנתונים המופיעים בדו"ח ולמסקנותיו.

למען הסר ספק, מודגש בזאת כי חברי הסגל ו/או הטכניון ו/או מוסד שמואל נאמן לא יהיו אחראים לכל נזק לרכוש ו/או לגוף ו/או להוצאה ו/או להפסד מכל מין וסוג אשר יגרמו או עלולים להיגרם לכם או למי מטעמכם עקב חוות דעת זאת או דו"ח זה, או בהקשר אליהם.

For the elimination of any doubt, it hereby stressed that the staff members and/or the Technion and/or the Neaman Institute will not be liable for any property damage and/or corporeal damage and/or expense and/or loss of any kind or sort that will be caused or may be caused to you or to anyone acting on your behalf, in consequence of this statement or opinion or this report, or in any connection to it.

מסתיב ISBN 978-965-409-053-7

הקדמה והכרת תודה

ספר זה מבוסס בעיקרו על עבודת מחקר לתואר דוקטור של המחברת הראשונה, בהנחייתה של המחברת השנייה. המחקר נערך במסגרת המרכז לחקר העיר והאיזור שבפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים והוגש לטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, בשנת 2010. לקראת ההוצאה לאור בצורת ספר נערכו כמה שינויים ועדכונים. הוצאה זו התאפשרה הודות לשיתוף פעולה בין מרכז המחקר הנ"ל לבין מוסד שמואל נאמן למחקר מתקדם במדע וטכנולוגיה, השוכן גם הוא בטכניון. מוסד נאמן שם לו למטרה לסייע בהתווית מדיניות בנושאים בעלי חשיבות למדינת ישראל, כולל תכנון ארוך טווח, כלכלה, חברה ואיכות סביבה, כולם נושאים שספר זה מתייחס אליהם. הספר רואה אור כחלק מסדרת פרסומים בנושאי "פיתוח מרחבי, תכנון ואיכות חיים", המשותפת לשני מוסדות המחקר.

תודה מובעת בזאת למי שתמכו במחקר, איפשרו את ביצועו ותרמו לתכניו: לטכניון, שתמך באמצעות מלגות קיום נדיבות, ולקרן מפעל הפייס, שסיפקה את המימון לעבודה האמפירית; לפרופסור ארזה צ'רצ'מן ולד"ר דיתי רונן על הערותיהן המועילות; לד"ר אתל פרידמן, שעמדה בראש המרכז למחקר כלכלי וחברתי בעיריית תל אביב-יפו ולמתכנתת תמי גבריאלי, שהנהיגה את היחידה לתכנון אסטרטגי של העירייה, על מתן גישה לחומרים ולנתונים סטטיסטיים שהמחקר נזקק להם; לאנשי מוסדות התרבות ולתושבי האזורים שנחקרו, שהואילו להקדיש מזמנם ולענות לשאלות הרבות.

על המחברות

אלוירה מולין הינה בעלת תואר ראשון בכלכלה מאוניברסיטת סנט-פטרבורג ותארים שני ושלישי בתכנון ערים ואזורים מן הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון. תחומי עניינה המקצועיים הינם היבטים חברתיים של התחדשות עירונית, יחסי גומלין בין פיתוח תרבות ואמנות לבין פיתוח וחינוך עירוני, פיתוח קהילה מקומית. elvira.molin@gmail.com

נעמי כרמון הינה סוציולוגית ומתכנתת, פרופסור בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים שבטכניון, שהחזיקה בקתדרה לתכנון ערים ואזורים ע"ש יוסף מאירהורף. תחומי התמחותה כוללים היבטים חברתיים של תכנון עירוני ואזורי, דיוור – מדיניות ותכנון, התחדשות עירונית, הון אנושי ופיתוח קהילתי, איכות חיים של מיעוטים ומהגרים, וגם: תכנון רגיש למים. בנושאים אלה היא עורכת מחקרים ומפרסמת ספרים ומאמרים, מנחה סטודנטים לתארים גבוהים ויועצת לגופים ציבוריים ואזרחיים. carmon@technion.ac.il

תוכן העניינים

תקציר למקבלי החלטות

1

חלק ראשון: פיתוח תרבות – מחקרים ואסטרטגיות

6	פרק 1: התפתחות ופיתוח תרבות בערים עכשוויות
6	1.1 גורמים לצמיחת ענף התרבות
6	1.1.1 "המשבר העירוני"
10	1.1.2 שינויים בצריכת התרבות
14	1.2 חקר השפעות של פיתוח ענף התרבות
14	1.2.1 תרומת התרבות לפיתוח כלכלי
27	1.2.2 תרומת התרבות למשיכת אוכלוסייה חדשה ויצירתית אל הערים
29	1.2.3 תרומת התרבות להתפתחות הקהילה המקומית
34	1.3 סיכום: חידושים בחקר תפקוד התרבות בעיר העכשווית
36	פרק 2: אסטרטגיות תרבות כאמצעי לפיתוח וחידוש עירוני
36	2.1 "מודלים" של קשר בין פיתוח תרבות לפיתוח/חידוש עירוני
41	2.2 סיווג מוצע של אסטרטגיות תרבות לפיתוח/חידוש עירוני וסקירת מחקרים אודותיהן
43	2.2.1 פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית
59	2.2.2 פרויקטים אמנותיים-קהילתיים
77	2.2.3 רובעי תרבות ויצירה
89	2.3 סיכום: פיתוח תרבות כאמצעי לפיתוח/ חידוש עירוני

חלק שני: מטרות המחקר האמפירי ושיטותיו

95	פרק 3: שאלות המחקר ונוהלי
95	3.1 בחירת אזורי המחקר
99	3.2 מקורות המידע
105	3.3 שיטה לאומדן השלכות של פיתוח אסטרטגיות התרבות על אוכלוסייה מקומית

חלק שלישי: ממצאי המחקר האמפירי

109	פרק 4: העיר תל-אביב – יפו – קווים לדמותה
116	פרק 5: האזורים הנבחרים והפעלת אסטרטגיות התרבות בהם
116	5.1 מרכז גולדה - משכן לאמנויות הבמה וסביבתו - אזור נדל"ן לתרבות אליטיסטית
117	5.1.1 פיתוח והתפתחות האזור
118	5.1.2 בניית נדל"ן לתרבות אליטיסטית
126	5.2 רחובות שינקין, נחלת בנימין וסביבתם - אזור פעילות אמנותית-קהילתית
126	5.2.1 פיתוח והתפתחות האזור
135	5.2.2 פעילות אמנותית-קהילתית באזור
140	5.3 שכונת נווה-צדק - רובע תרבות ויצירה
141	5.3.1 פיתוח והתפתחות האזור
148	5.3.2 התפתחות ופיתוח רובע תרבות ויצירה
157	5.4 סיכום: האזורים הנבחרים ואסטרטגיות התרבות בהם

160	פרק 6: השלכות של פיתוח אסטרטגיות התרבות על אוכלוסייה מקומית
160	6.1 השלכות דמוגרפיות-חברתיות
161	6.1.1 פרופיל דמוגרפי-חברתי של אוכלוסייה באזורי תרבות
168	6.1.2 שינויים בגודל אוכלוסיית האזורים
173	6.1.3 שינויים במאפייני אוכלוסיית האזורים
182	6.2 השלכות כלכליות-חברתיות
183	6.2.1 תעסוקת תושבי האזורים בענף התרבות המקומי
184	6.2.2 מחירי דירות באזורי המחקר
188	6.3 השלכות על פעילות של תושבי המקום
188	6.3.1 השתתפות תושבי האזורים בפעילות תרבותית המתרחשת בהם
193	6.3.2 קשר בין מאפייני האוכלוסייה להשתתפות
196	6.3.3 השפעת ההשתתפות על שינויים אישיים וחברתיים
198	6.3.4 קשר בין פעילות תרבות לבין פעילות קהילתית
205	6.3.5 ניצול מקומות ציבוריים בסביבת פרויקטי התרבות על-ידי תושבי האזורים
205	6.4 השלכות על הסביבה העירונית
206	6.4.1 גידול במספר המבקרים באזורי המחקר
209	6.4.2 השלכותיו של גידול המבקרים על התושבים המקומיים
212	6.4.3 עבריינות ופשעה באזורי המחקר
218	6.5 השלכות על שביעות רצון ויציבות במגורים
218	6.5.1 מידת שביעות רצון ממקום המגורים
223	6.5.2 כוונה להמשך מגורים באזורי המחקר
229	6.6 סיכום

חלק רביעי: דיון ומסקנות

235	פרק 7: דיון בסוגיות המחקר ומבט לעתיד
236	7.1 טיפולוגיה של אסטרטגיות תרבות
240	7.2 השלכות של אסטרטגיות התרבות על אוכלוסייה מקומית
241	7.2.1 תועלות אישיות לתושבים מקומיים מפיתוח פרויקטי תרבות
247	7.2.2 פיתוח תרבות כגורם לפיתוח קהילתי מקומי
250	7.2.3 פיתוח תרבות כגורם לגידול האוכלוסייה בסביבתו
254	7.2.4 פיתוח תרבות, ג'נטריפיקציה ודחיקה
259	7.2.5 מבט כולל: מי נהנה מן האסטרטגיות השונות לפיתוח תרבות?
262	7.2.6 מגבלות המחקר האמפירי
264	7.3 תרומת המחקר ומבט לעתיד

נספחים

270	נספח 1: שאלון לתושבי האזור
276	נספח 2: שאלון למנהלי מוסדות תרבות בתי"א-יפו
279	נספח 3: שאלון לבעלי עסקים בשכונת נווה-צדק
281	נספח 4: שאלון לאמנים – תושבי רחוב שינקין
282	נספח 5: קשר בין מאפייני האוכלוסייה להשתתפות בפעילויות התרבות

תקציר למקבלי החלטות

בשנת 405 לפני הספירה, כאשר אתונה העתיקה חוותה את אחד המשברים הקשים בהיסטוריה שלה, המחבר והפילוסוף היווני אריסטופן (Aristophanes) העלה על הבמה קומדיה בשם "צפרדעים". בקומדיה זו, ירד האל דיוניס (Dionysus) לעולם התחתון, בכוונה להחזיר לחיים אחד משני משוררים ידועים. כאשר נשאל האל, מדוע ברצונו לעשות זאת, הוא השיב: "להציל את העיר, כמובן" (Aristophanes, 1929). בראשית המאה העשרים ואחת, כעבור כאלפיים וארבע מאות שנה מן המשבר בבירת יוון העתיקה, ערים רבות ברחבי העולם עוברות תהליכי שינוי יסודי, בבסיס הכלכלי שלהן ובחייהן החברתיים. בזמנים סוערים אלה, ובדומה למה שקרה באתונה העתיקה, מתבסס **תפקידה של התרבות כאמצעי לפיתוח עירוני: לצמיחה כלכלית, למשיכת אוכלוסייה צעירה, משכילה ויצירתית אל הערים, ולהתפתחות הקהילה המקומית.**

התפתחות ענפי תרבות מקומיים והשפעותיהם על פיתוח וחיידוש עירוני מעסיקים חוקרים ואנשי מקצוע מתחומים שונים: כלכלה, סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, מדיניות ציבורית, גיאוגרפיה, לימודי תרבות ועבודה סוציאלית. כלכלנים עוסקים בהערכת השפעות של פיתוח תעשיות התרבות על הכלכלה העירונית, חוקרי אמנות ותרבות מנתחים את שדה התרבות מנקודת ראות של היצע פעילויות התרבות וצריכתן, בדגש על תכנים תרבותיים, ואילו גיאוגרפים כלכליים חוקרים את תופעת יצירתן של אגלומרציות של תעשיות תרבות בשטחים עירוניים והשפעותיהן הסביבתיות והכלכליות. התחום הנדון מאופיין גם במספר רב של מחקרים בין-תחומיים. המחקר המוצג בחיבור זה מצטרף למחקרים הבין-תחומיים ומטרתו להרחיב הבנתנו ביחס לפיתוח התרבות ככלי להתחדשות חברתית מקומית ולפיתוח של הקהילה

המתגוררת בקרבה מיידית אל מקומות הפעלתן של אסטרטגיות התרבות. בדרך להשגת המטרות האלו עסקנו בשתי שאלות המחקר: (א) מהן האסטרטגיות המקובלות לניצול התרבות ככלי לפיתוח וחינוך עירוני ומהם המאפיינים המיוחדים שלהן? (ב) מהן ההשלכות של פיתוח אסטרטגיות התרבות על אוכלוסייה, המתגוררת בסביבת הפעלתן?

בכדי לבחון את שאלת המחקר הראשונה נסקרו דוגמאות רבות של שימוש בפרויקטי תרבות ככלי/כמנוף לפיתוח וחינוך עירוני שהוצגו בספרות. על בסיס סקירה זו מוצעת כאן טיפולוגיה חדשה של **אסטרטגיות לפיתוח וחינוך עירוני באמצעות פרויקטי תרבות**, טיפולוגיה שמבחינה בין שלוש אסטרטגיות: האחת - **פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית** – הקמת מבנים גדולים בעבור פעילויות תרבות אליטיסטיות (כמו תיאטרון ומוסיקה), מבנים חדשים או מחודשים, והשירותים הנלווים אליהן. מעבר לתפקיד של יצירת מקום לשירותי תרבות מתקדמים, פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית מכוון לפיתוח כלכלי ותיירותי של העיר ולחינוך הפיסי; השנייה - **פיתוח פרויקטים אמנותיים-קהילתיים** – פיתוח הממוקד באוכלוסייה מקומית ומיועד לשפר את מצבה הכלכלי, לטפל בבעיותיה החברתיות, ולעיתים גם לשפר את סביבת מגוריה; והשלישית - **פיתוח רובעי תרבות ויצירה** – גישה אינטגרטיבית, המכוונת להתחדשות פיסית, כלכלית וחברתית של אזור עירוני קטן.

השאלה השנייה של המחקר נבחנה באמצעות **מחקר אמפירי**, שנערך בשנים 2006-2007 בשלושה אזורים מגורים במרכז העיר תל-אביב-יפו, שבכל אחד מהם זיהינו אסטרטגיה שונה של פיתוח תרבות (זיהוי בדיעבד, לא ככוונה מראש של העירייה): סביבת מרכז גולדה זוהתה כאזור שבו פותח נדל"ן לתרבות אליטיסטית; נבנו בו הבניינים המונומנטליים עבור המשכן לאמנויות הבמה, מוזיאון תל-אביב לאמנות וספריית "בית אריאלה"; רחובות שינקין-נחלת בנימין פותחו כאזור פרויקטים אמנותיים-קהילתיים, שיש בו שני מוקדי פעילות

עיקריים, מרכז קהילתי "בית תמי" ויריד אומנים; שכונת נווה-צדק פותחה כרובע תרבות ויצירה, שבו נמצאים מרכז סוזן דלל למחול ותיאטרון, מוזיאונים קטנים, עסקי אמנות ועיצוב, וגם מרכז קהילתי. עבודת השדה כללה סקר תושבים בשלושת האזורים (סך הכל 185 ראיונות) ושלוש קבוצות של ראיונות נוספים: עם בעלי תפקידים במוסדות תרבות, עם בעלי עסקים בתחום אמנות ועיצוב, ועם אמנים תושבי רחוב שינקין. בנוסף לכך, נאספו לצורך הבדיקה נתונים סטטיסטיים ממקורות מגוונים, ונותחו מימצאים ממחקרים קודמים, מכתבות בעיתונות ובאינטרנט ומקטלוגים של מחירי דירות.

מימצאי המחקר האמפירי בתל אביב מלמדים שלפחות **ארבע קבוצות של בעלי עניין הפיקו תועלות** מפיתוח אסטרטגיות התרבות: **תושבי ישראל** – מפעלי התרבות בתל-אביב משרתים לא רק את תושבי העיר, אלא גם שני מליון ויותר מבקרים לשנה מרחבי הארץ ותיירים מחו"ל; חלק מן השירותים המסופקים באזורים אלה, שביניהם בולטת האופרה הישראלית, הינם יחידים במינם בישראל. **העיר תל-אביב ותושביה** – לפרויקטי התרבות שנבחנו יש חלק נכבד בדימוייה של העיר כבירה התרבותית של הארץ, תואר שנחשב על ידי חוקרים כמשלים כמעט הכרחי להיותה הבירה הכלכלית התוססת של ישראל. העיר והעירייה נהנות ממוניטין ומיוקרה מקומיים ובינלאומיים של "עיר ללא הפסקה", מוניטין שמגדילים את כוח המשיכה של העיר עבור תושביה הקיימים ותושבים חדשים. שירותי התרבות נמצאו במחקר כגורם חשוב במשיכת אוכלוסייה צעירה ומשכילה להתיישב בעיר, והם ידועים כמושכים גם משקיעים ישראלים ובינלאומיים, שעליהם מבוססים עיקר מקורות ההכנסה של העירייה; **תושבי האזורים שבתוכם פותחו פרויקטי התרבות** – שיעור גבוה במיוחד מתושבי אזורים אלה נהנים ישירות מכל אחת מאסטרטגיות התרבות (על ההבדלים בין האסטרטגיות ר' בגוף העבודה), מרבים להשתתף באירועים תרבותיים וחלקם הגדול גם נהנה בעקיפין מעלייה בערך רכושו בשכונה; אומנם, יש תלונות על רעש ומחסור בחנייה, ובכל זאת נמצאה שביעות רצון גבוהה במיוחד מאזורי המגורים וכוונה להתגורר

בם עוד שנים רבות. הקבוצה הרביעית היא זו של תושבים ותיקים ומעוטי משאבים הגרים באזורים שבתוכם פותחו פרויקטי תרבות; קבוצה זו ראויה לדיון נפרד.

מחקרים אחדים הצביעו על כך שפיתוח פרויקטי תרבות אינו תורם כלל לתושבים מעוטי השכלה ומשאבים אחרים, שמתגוררים בקרבתם ואינם משתמשים בם; יתר על כן, נמצא שפיתוח כזה גורם לעיתים קרובות לתהליכי גינטריפיקציה, לכניסה של תושבים חדשים מרובי משאבים ודחיקה של ותיקים עניים מביתם וקהילתם. לפיכך, המחקר הקדיש תשומת לב מיוחדת לקבוצה של תושבים ותיקים ומעוטי משאבים, המתגוררים באזורים שבתוכם פותחו פרויקטי תרבות. המדגם אינו גדול, אולם בדיקה פרטנית של תשובותיהם של וותיקים, הגרים באזור 20 שנה ויותר והשכלתם כמו הכנסתם נמוכות, יחסית, מגלה שרובם מנצלים את אירועי התרבות לפחות כמה פעמים בשנה, מרוצים מאד ממקום מגוריהם, מפיקים תועלת כלכלית מעליית ערך נכסיהם ומשבחים את האוכלוסייה החדשה והצעירה שנכנסה לגור בשכונתם. מהו ההסבר לאי ההלימה בין המימצאים ממחקרים קודמים למימצאים מתל אביב בעניין הנדון כאן? ראשית, בכל האזורים שנבדקו חל גידול ניכר באוכלוסייה, כך שחלק עיקרי מכניסת התושבים החדשים לא היה כרוך בעזיבה של ותיקים. שנית, בשנים מתוך שלושת האזורים שנחקרו - אזור מרכז גולדה ורחובות שינקין ונחלת בנימין - גרה מלכתחילה אוכלוסייה של המעמד הבינוני, אשר בעשרים השנים האחרונות התחלפה חלקית באוכלוסייה צעירה ומשכילה, אך קצת פחות מבוססת מבחינה כלכלית; באזור השלישי - נווה צדק - גרה בעבר בעיקר אוכלוסייה ענייה במשאבים, אך היה לה יתרון חשוב של בעלות על הדירה. זהו יתרון שמצוי בלא מעט שכונות מצוקה בישראל (במיוחד במרכז הארץ), ובכך הן שונות משכונות מצוקה ברוב ארצות המערב. יתר על כן: השינוי בנווה צדק לא היה תוצאה של פרויקט מזורז, שמשליך אנשים מביתם, אלא תוצאה של תהליך הדרגתי ואיטי, המאפשר לתושבים התאמה הדרגתית לרצונותיהם ויכולותיהם. הנתונים מלמדים, כי במשך הזמן, אכן

עוזבת אוכלוסייה ותיקה את שכונת נווה צדק, אך בעוזבה היא כבר אינה ענייה, כי מכרה את ביתה במחיר גבוה ובחרה להשתמש ברווחים כדי להתיישב במקום אחר.

לסיכום: המחקר המוצג בספר זה מדגים את כוחם של פרויקטי תרבות למלא תפקיד מרכזי בפיתוח עירוני וליצור תועלות מגוונות לתושבים ולעיר. מובן מאליו, שלא כל מה שהצליח באחת מערי העולם או בתל אביב, בירתה הכלכלית והתרבותית של ישראל, יכול להצליח בערים אחרות בארץ, ולפיכך, אי אפשר להעתיק מתכונים של הצלחה מעיר לעיר. מה שאפשר, בעזרת ספר זה, הוא לערוך היכרות עם פרויקטים מוצלחים במדינות מפותחות, ללמוד את מגוון האסטרטגיות שיש בן פוטנציאל גבוה להפקת תועלות לעיר ולתושביה, ולאחר מכן, "לתפור לפי מידה" אסטרטגייה מותאמת לתנאים ולמאפיינים המיוחדים כל יישוב ותושביו. קווים מנחים לתכנון **אשכולות תרבות**, המועילים לתושבים המקומיים ולעיר בכללה, מוצגים בדפי הספר האחרונים.

חלק ראשון:

פיתוח תרבות – מחקרים ואסטרטגיות

פרק 1

התפתחות ופיתוח תרבות בערים עכשוויות

בעשורים האחרונים, ערים רבות ברחבי העולם מנסות "להמציא עצמן מחדש" כמרכזי כלכלה עתירת-ידע, כמרכזי שירותים פוסט-תעשייתיים וכמרכזי כלכלת יצירה. הפרק הראשון של החיבור מתייחס לפן האחרון, היינו: לתפקידן של הערים כמרכזים של שירותי תרבות ופנאי. נתחיל מסקירת גורמים לצמיחת ענף התרבות בערים עכשוויות. לאחר מכן נציג בסיס תיאורטי ואמפירי, שעוסק בניתוח תפקיד התרבות בעיר העכשווית ובתרומתה לתחומים חיוניים של פיתוח עירוני: כלכלה עירונית, משיכת אוכלוסייה חדשה ויצירתית אל הערים, התפתחות הקהילה המקומית.

1.1 גורמים לצמיחת ענף התרבות

1.1.1 "המשבר העירוני"

רבות מן הערים הגדולות במדינות המתועשות, בעיקר ערים בצפון אמריקה, סבלו במחצית השנייה של המאה העשרים מן הסימפטומים של תופעה שקיבלה את הכינוי "משבר עירוני". Chesire and Hay (1989) הגדירו תופעה זו "כריכוז מרחבי של בעיות חברתיות, כלכליות וסביבתיות, כולל: רמה גבוהה של אבטלה ועוני, הידרדרות פיזית של מבנים ושל התשתית העירונית". אוכלוסיה ופעילות כלכלית עזבו את הערים המרכזיות למיקומים חדשים בשולי המטרופולין. ההגירה היתה סלקטיבית: עזבו בעיקר תושבים בעלי הכנסות גבוהות ועסקים

גדולים ומצליחים. במרכזי הערים נותרו אזורי תעשייה נרחבים בשיממונם. הבסיס הכלכלי של ערים מרכזיות נשחק במהירות, דבר שגרם להגדלת אחוז המובטלים ולהקטנת הכנסות הרשויות ממסים. רשויות מקומיות, אשר סבלו מבעיות תקציביות, נאלצו להזניח את אחזקת התשתיות והשירותים החיוניים, וכך נוצר "מעגל קסמים" אשר הזין עצמו. ביטוי נוסף לתופעה זו הוא שינוי הרכב הגילאים של תושבי מרכז העיר: גדלו השיעורים של אוכלוסייה מבוגרת וצעירה (הנזקקת יותר מגילאים אחרים לשירותים שונים), ולעומת זאת קטן חלקם של האנשים בגילאים 20-60, המהווים עיקר כוח העבודה, ובדרך כלל, זקוקים פחות לשירותים של רפואה, חינוך, עזרה סוציאלית וכד'. במרכז העיר נוצרו ריכוזים של אוכלוסייה חלשה ואוכלוסיית מהגרים.

ניתן לאתר שני גורמים עיקריים ל"משבר העירוני":

א. פיזור של אוכלוסייה ופעילות כלכלית - כניסת המכונית לשימוש נרחב בקרב המעמד הבינוני בצפון אמריקה ובאירופה, לאחר מלחמת העולם השנייה, אפשרה יציאה של משקי בית למרחקים גדולים ממרכז העיר (בשלב מאוחר יותר נוספו לכך גם השיפורים השונים בטלקומוניקציה), תוך אפשרות להמשיך ולעבוד במרכז העיר. מפקד האוכלוסין שנערך בארה"ב בשנת 1970 הראה לראשונה, כי גודל האוכלוסייה בפרברי הערים עולה על זה של האוכלוסייה במרכזי הערים (62.2 מיליון במרכזי הערים, 74.9 מיליון באזורי הפרברים המטרופוליניים). בין השנים 1961-1971 הפסידו מרכזי המטרופוליניים הבריטיים הגדולים 9% מאוכלוסייתן (מעל מיליון תושבים). ליברפול, לדוגמא, הפסידה עד שנת 1971 (במשך 50 שנה) כ- 400,000 מתושביה (ירידה של 57%) (Erber, 1974; Donnison & Middleton, 1987; אצל שובל, 2002). האוכלוסייה שעזבה את מרכז העיר היתה, בדרך כלל, מהמעמד החברתי-כלכלי הגבוה יותר, כך שבמרכז העיר נותרה אוכלוסייה חלשה. בכדי לספק את צורכי התושבים היוצאים לפרברים, נוצרו מרכזי קניות בשוליים. גם מקומות תעסוקה

התאימו עצמם לשינויים בתפרוסת הגיאוגרפית של המגורים ועברו לאתרים נגישים בשוליים, בקרבת אזורי מגורים. הפיזור אפיין גם את רוב ענפי התעשייה שעברו לאתרים גדולים, זולים יותר ונגישים יותר למערכת תחבורה לאומית ובינלאומית. חלק מן התעשייה נדד מן המדינות המפותחות אל המתפתחות, במסגרת הארגון המחדש של הייצור העולמי (ר' בהמשך). נמלי ים עברו מאתרים שהיו, בדרך כלל, סמוכים למרכזי הערים לאתרים מרוחקים יותר, המותאמים לשינויים הטכנולוגיים בספנות ובתחבורה. עם זאת, יש לציין, כי חלק מהפונקציות הכלכליות לא עזבו את המיקום המסורתי במערב, אלא דווקא התרחבו באופן ניכר, בשל הצמיחה הכלכלית המואצת ותהליכי הגלובליזציה במחצית השנייה של המאה העשרים. מסתבר שלפונקציות אלה (כדוגמא הנהלות בנקים, חברות ביטוח, עורכי דין, משרדי ראיית חשבון וכו') חשובה ביותר הקרבה הפיסית זו לזו והמגע האישי בין מנהליהן ברמות השונות (Law, 1988).

ב. שקיעת התעשייה המסורתית - התגברות תהליך הגלובליזציה של הכלכלה העולמית וההוזלה במחירי ההובלה באמצעי ההובלה השונים גרמו להעברת הייצור מן המדינות המפותחות למדינות מפותחות פחות, כגון מדינות בפריפריה של מרכז אירופה כאירלנד, פורטוגל, יוון וכן מדינות באסיה ובדרום אמריקה. כתוצאה מכך, אזורים נרחבים במרכז העיר איבדו מחיוניותם. הערים שנפגעו בצורה החמורה ביותר היו הערים שהתבססו בעיקר על תעשייה כבדה, כגון: מנצ'סטר, ליברפול ובירמינגהם באנגליה, ופיטסבורג, דטרויט, שיקאגו וקליבלנד בארה"ב. ארבע הערים האמריקאיות הפסידו בשנים 1959-1983 כחצי מיליון מקומות עבודה בתעשייה, בעוד שבארה"ב בכלל נוספו כ- 3.4 מיליון מקומות עבודה בתעשייה בשנים הללו (Cheshire, 1989). בין השנים 1961-1984 הפסידה העיר לונדון יותר מ- 800,000 מקומות עבודה, רובם המכריע בתחום התעשייה. ניו-יורק בשנים 1970-1976 הפסידה 516,000

מקומות עבודה (מתוכם 400,000 באזור המע"ר – שכלל גם אזורי תעשייה ומלאכה), אולם בשנים 1977-1983 נוספו לעיר 159,000 מקומות עבודה בסקטור השירותים. כיום מקובל על החוקרים, כי הגידול במגזר השירותים מהווה את המפתח לשינוי המגמה של איבוד מקומות התעסוקה בערים ולהצלחתן הכלכלית (Hall, 1989). שינוי בדפוסי התעסוקה הוא אחד הביטויים הבולטים של מעבר מכלכלה הפורדיסטית לפוסט-פורדיסטית במחצית השנייה של המאה ה-20. הכלכלה הפורדיסטית של סוף שנות ה-40 ועד לתחילת שנות ה-70 של המאה הקודמת הייתה, בעיקרה, כלכלה מונופוליסטית המושתתת על ענפי תעשייה וייצור המונוי של מוצרי בני-קיימא סטנדרטיים. התעסוקה הייתה מלאה והאבטלה הייתה במגמת ירידה מתמדת. שוק העבודה נשלט על-ידי וועדים חזקים, אשר הקנו ביטחון כלכלי ותעסוקתי לחבריהם. המדינה התערבה בכלכלה תוך וויסות הביקושים בשוק. אופייה התעשייתי של הכלכלה הפורדיסטית השפיעה גם על מעמד הערים והן נתפסו כמרכזי תעשייה וחרושת. התפתחותה של הכלכלה הפוסט-פורדיסטית החל משנות ה-70 של המאה ה-20 היא תוצאה של התפתחותם של ענפי הטכנולוגיה והשירותים, ובעיקר, ענפי השירותים היצרניים המהווים מקטע בתהליך הייצור. האידיאולוגיה של הכלכלה הפוסט-פורדיסטית היא אידיאולוגיה שמרנית של שוק חופשי ועזרה עצמית, כאשר המדינה מושכת את ידיה ממדיניות הרווחה לטובת הפרטה והיזמות הציבורית. ערי הכלכלה הפוסט-פורדיסטית נתפסות כמרכזי שירותים, טכנולוגיה, תרבות ובידור (Martin, 1988; Bassett, 1993; Griffiths, 1995).

"המשבר העירוני" לא פגע בכל הערים באותה מידה. קיים הבדל ברור בין המצב בערים בצפון אמריקה לבין הערים האירופאיות (כאשר בריטניה הינה יוצאת דופן, המתאימה דווקא למודל האמריקאי). שובל מציין מספר סיבות לתופעה הזו (שובל, 2002):

- לערים האירופאיות רקע תרבותי והיסטורי עשיר. לכן, כנראה, תושביהן לא רצו להתנתק מן המרכז. יתר על כן, רשויות התכנון ראו לעצמן כמטרה חשובה לשמור את מעמדן הכלכלי והחברתי של מרכזי הערים;

- לעומת כלכלת "השוק החופשי" הקיימת בצפון אמריקה, באירופה הושם דגש רב יותר על תכנון עירוני, המגביל את ההתפשטות העירונית לשוליים מסיבות שונות, כגון: שמירה על שטחים ירוקים, תכנון יעיל של מערכת התחבורה וכו';

- העלות הגבוהה יותר של רכישה ואחזקה של רכב פרטי באירופה לא עודדה יציאה רבה מן המרכז לשוליים.

למרות ההבדלים בין ארה"ב ואירופה, בשתיהן מתרחשות תגובות דומות לשני התהליכים שתוארו לעיל, אשר התרחשו בנוסף לשינוי דרמטי באוריינטציה הפוליטית, שתמכה במעבר למדיניות מובלת-שוק. ערים ברחבי המדינות המפותחות ניסו ומנסות "להמציא עצמן מחדש" כמרכזי כלכלה עתירת-ידע וכלכלת יצירה (ר' פרק 1.2.1), וכמרכזי שירותים פוסט-תעשייתיים.

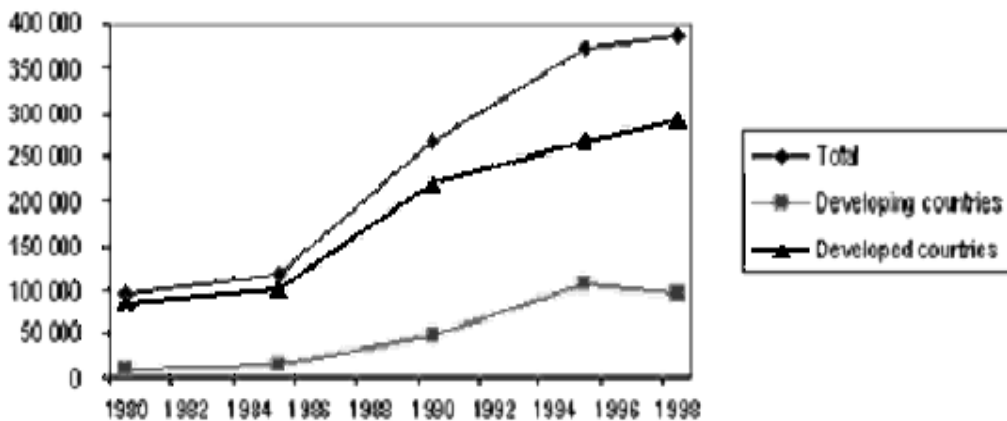
1.1.2 שינויים בצריכת התרבות

בעשורים האחרונים, כתוצאה של התפתחות הטכנולוגיה ושל תהליכים חברתיים, חלה עלייה ברמת החיים ובכמות הזמן הפנוי של אזרחי העולם המערבי. כתוצאה מכך, ניתן לזהות שני שינויים בדפוסי צריכת התרבות: האחד - עלייה משמעותית בצריכת שירותי תרבות ופנאי; והשני - דפוס מובחן של צריכה תרבותית "פוסט-מודרניסטית", המאופיינת בטטוש ההבחנה בין תרבות גבוהה ופופולארית (Zukin, 1995, Evans, 2001, כ"ץ ואחרים, 1999).

על פי הערכה של Wynne (1992), בשנות ה-90 של המאה ה-20, כ-25% מהוצאות הצריכה הפרטית באנגליה היו למוצרי תרבות ופנאי. Jokovi (1992) מצא שבהולנד ההוצאות על נופש ותיירות גדלו ב-33% בין שנים 1982 ל-1989. נתונים של UNESCO מעידים על כך, שסחר בינלאומי במוצרים תרבותיים, כתוצאה מגידול הצריכה, גדל פי 4 במהלך שני העשורים האחרונים של המאה ה-20. (http://www.unesco.org) (איור 1.1.2).

איור 1.1.2 סחר עולמי במוצרים תרבותיים, 1980-98 (מיליוני דולרים)

Figure 1.1.2 International trade of cultural goods, 1980-98 (\$ millions)

מקור: UNESCO, 2000. 'Study on International Flows of Cultural Goods between. 1980-98'.

Gans טען ששינוי בדפוסי צריכה תרבותית, הקשור לתופעת טשטוש ההבחנה בין תרבות גבוהה לתרבות פופולארית (או תרבות המונים), הושפע מתמורות המתחוללות במבנה המעמדי של החברה. המחבר זיהה שלוש מגמות מרכזיות של שינוי בצריכת התרבות: מיסודן של תרבויות-נגד, התרחבות של התרבות המסחרית, והופעתו של טעם תרבותי חוצה מעמדות ומבוסס על גיל. מגמות אלה קודמו על-ידי שינויים מבניים בכלכלה, התרחבות ההשכלה בחברה, ושיעורי ניעות

חברתית גבוהים יותר. תרבות-הביניים (Middle Culture) דוחקת את התרבות הגבוהה לעמדת שוליים, והתרבות הפופולארית באה על מקומה כתרבות אוניברסאלית (Gans, 1985, אצל כ"ץ, 1999). אולם, למרות נטייה זו למחיקת הגבולות בין תרבות גבוהה לתרבות פופולארית, הבדלי המעמד בשימוש בתרבות נותרו על כנם. כ"ץ מדגיש, שיש ביטויי תרבות המזוהים כמעט בלעדית עם מעמדות מסוימים או עם עדות מסוימות, ולעומתם, יש ביטויי תרבות המוצעים לאוכלוסייה שלמה ללא הבדל מעמד או עדה (כ"ץ, 1999). בנוסף לכך, מחסומים מעמדיים בנוגע ליכולת לצרוך תרבות, מבחינה כלכלית, ממשיכים להתקיים. מכיוון שדפוסי חוסר שיווין כלכלי משתנים לאט מאוד, נותרים על כנם חלק מן המחסומים בין תרבות גבוהה לתרבות פופולארית.

Zukin (1998) קשרה את השינויים בצריכה התרבותית לסגנון החיים העירוני, שמשמעותו השתנתה במידה ניכרת במהלך 30 שנה האחרונות. לטענתה, בעוד שלפני כ-30 שנה המונח הזה זוהה עם מעמד חברתי, כיום הוא מזוהה עם שאיפה להון תרבותי. המושג "הון תרבותי", שטבע בעבודותיו הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה, מתייחס לעולם הידע והתוכן של היחיד והקבוצה, והוא מתפקד כגורם מרבד, כגורם המשעתק את אי השוויון, ואת עליונותן החברתית של קבוצות מסוימות והנמכתן והדרתן של קבוצות אחרות (Bourdieu, 1984, 1986; בורדייה, 2005). בורדייה הבחין בשלוש צורות של הון תרבותי:

- *הון תרבותי מופנם* - מצוי בתוך האדם; מערך התנהגויות (נימוס, דיבור, הליכות וכו') וטעם (ביגוד, חברים, אוכל, תחביבים וכו') של אדם, המעידים על מי שהוא, מהיכן בא, איפה התחנך. סוג ההון הזה הוא המפריד בין מי שנולד למעמד הגבוה לבין מי שהתעשר במהלך חייו וטיפס בסולם המעמדי.

- **הון תרבותי ממוסד** - תעודות אקדמיות והסמכות, היוצרות תיעוד על יכולת תרבותית ונורמות ממוסדות ;
- **הון תרבותי פיזי** - בעלות על טובין תרבותיים, חפצים חומריים כגון: חפצי אומנות, ספרים, ציורים, המסמלים יוקרה וטעם משובח.

לטענתה של Zukin (1998), התזוזה בסגנון החיים העירוני הנ"ל קשורה במספר שינויים מבניים, כולל: עליית הפוסט-מודרניזם כצורת אמנות; התפתחות סגנון ייצור פוסט-תעשייתי, ששם דגש על סימני זהות; התפתחות תעשיות שירותים; התבגרות בני דור ה-"baby boom", אשר נוטים לצרוך מוצרים ייחודים ואופנתיים באיכות גבוהה.

השפעה חשובה על השתנות סגנון החיים העירוני יש גם לעובדה שמהגרים, מיעוטים אתניים וקבוצות אחרות - אמנים, מעצבים, פמיניסטיות ובעלי נטיות מיניות מיוחדות - הופכים לשחקנים חשובים בחללים ציבוריים ובתחום התרבות העירונית. המהגרים והמיעוטים למיניהם מייצגים מגוון רחב של סגנונות חיים, הבולטים לעין, במיוחד בערים גדולות, בהן קבוצות אלו נוטות להתרכז. הן התעסוקה והן הפנאי של קבוצות אוכלוסייה אלו מעודדים פיתוח תעשיות המבוססות על עיצוב וייצור מוצרים לבעלי סגנון חיים מיוחד. Ward (1998) מתאר את "הארץ הפוסט-תעשייתית המובטחת" כמאוכלסת על ידי הגזע החדש של "אנשי השדרות", בעלי המראה האופנתי והמתוחכם, אשר "בשמעם את המילה "תרבות" הם מזנקים אל הקפוצ'ינו שלהם".

1.2 חקר השפעות של פיתוח ענף התרבות

1.2.1 תרומת התרבות לפיתוח כלכלי

תעשיות תרבות

"המשבר העירוני" במחצית השנייה של המאה העשרים, השינוי הבולט בבסיס הכלכלי של הערים הגדולות במדינות המפותחות, שהתרחש במקביל לו, והשינויים בדפוסי צריכת התרבות, שתוארו לעיל, היוו את הרקע לצמיחתן של תעשיות התרבות. בספרה של Zukin (1995) על "תרבויות הערים", היא מתייחסת לתרבות כחלק מהכלכלה העירונית הסימבולית, שעלתה בשנות ה-70 וה-80, בעקבות שקיעתה של הכלכלה העירונית, המבוססת על תעשייה. הערים עברו מייצור של מוצרים חומריים לייצור סימבולי של מוצרים אבסטרקטיים יותר – שירותים פיננסיים, עסקים אישיים, מכירות אגרות חוב, מסחר בהשקעות וסיפוק מוצרים יצירתיים ייחודיים, כגון שירותי תרבות ואומנות. Zukin כתבה, שבכל עיר גדולה התמונה הכללית של הכלכלה הסימבולית מורכבת מתעשיות תרבות, שירותים עסקיים ופיננסיים ופיתוח נדל"ן. לדעתה של המחברת, מכיוון שתרבות היא מערכת לייצור סמלים, תעשיית התרבות הינה כל ניסיון לאפשר לאנשים לשלם תמורת הייצור והשיווק של הסמלים האלו.

M. Horkheimer ו-W. Adorno השתמשו לראשונה במושג "תעשיות התרבות", במאמר שכתבו בשנת 1944. הם תיארו תעשיות שמייצרות תרבות המונים ונושאות פונקציות אידיאולוגיות שונות. לפי הגדרתם, מוצרי התרבות ההמונים הם אלה שמיוצרים לא על-ידי הציבור הרחב, אלא בכדי לספק את צרכיו (The city cultures reader, 2004). כיום משתמשים במונח "תעשיות התרבות" בכדי לתאר פעילויות תרבות, המהוות חלק מן הפעילות הכלכלית, חלק שעוסק בייצור מוצרים תרבותיים. לפי הגדרה של UNESCO,

"מוצרים תרבותיים" ("cultural products") משלבים בתוכם שני מושגים: "טובין תרבותיים" ("cultural goods") ו"שירותים תרבותיים" ("cultural services"). ל"טובין תרבותיים" מתייחסים מוצרי צריכה אשר מוסרים רעיונות, סמלים ודרכי חיים. הם מספקים מידע או מבדרים, תורמים לבניית זהות קולקטיבית ומשפיעים על מעשים תרבותיים. המוצרים האלו, המתבססים על הגנת זכות היוצרים, מיוצרים על-די תהליכים תעשייתיים ומופצים ברחבי העולם. ספרים, מוצרי מולטימדיה, תוכנות, מוצרים מוקלטים, סרטים, תוכניות אודיו-ויזואליות, מוצרי אומנות ואופנה מהווים היצע תרבותי מגוון לאזרחי המדינות. "שירותים תרבותיים" הינם פעילויות, שמיועדות לספק צורך או עניין תרבותי. דוגמאות לפעילויות כאלה הינן: הופעות ואירועי תרבות, אספקה או שימור מידע בנושאי תרבות וכד'. שירותים תרבותיים מוצעים לקהל באופן חופשי או תמורת תשלום (<http://www.unesco.org>).

לדעת חוקרים אחדים, החוקים הפועלים ב"שוק התרבות" שונים במידה רבה מאלה הפועלים בשווקים אחרים, הן מבחינת אופי המוצרים המוצעים בו והן מבחינת ה"מטבע" הנדרש מן הצרכן וסוג הרווח שעשוי הצרכן להפיק מן המוצר (כ"ץ, 2000; Evans, 2001). המאפיין הבולט ביותר של "שוק התרבות" הוא שגבולותיו אינם ברורים, מכיוון שמוצר התרבות, לעתים קרובות, בלתי נראה לעין (Douglas & Isherwood, 1979 אצל כ"ץ, 2000) או שהוא מתממש רק בנוכחות קהל (Goffman, 1974 אצל כ"ץ, 2000). גם ה"מטבע" שבו נרכשים מוצרי התרבות שונה מהמטבע המקובל בשווקים אחרים, שכן בנוסף למחיר המוצר, או מחיר הכרטיס למופע או לפעילות, נזקק הצרכן גם להון תרבותי, שבלעדיו אין הוא יכול להשתמש במוצר (Bourdieu, 1979 אצל כ"ץ, 2000). לדברי בורדייה, ערכו של מוצר ב"שוק התרבות" נקבע על-פי כמות ההון התרבותי שיש להשקיע בו. הוא מצביע על העובדה, שערכם של מוצרים משתנה בהתאם למידת

הזמינות ו/או האקסקלוסיביות שלהם, כלומר, בהתאם לכמות האנשים שמסוגלים להשקיע את ההון התרבותי הדרוש לצריכתם (כ"ץ, 2000).

Scott (2000) זיהה תכונות ייחודיות לתעשיית התרבות:

- הטכנולוגיות ותהליכי העבודה בתעשיות התרבות כרוכים, בד"כ, בהתערבות ישירה ניכרת של אדם;
- תהליכי הייצור מתבצעים על-ידי רשתות צפופות של מוסדות קטנים או בגודל בינוני (אם כי ניתן למצוא גם חברות גדולות), אשר תלויים האחד במשנהו באופן הדוק.
- הרשתות הללו, שמעצבות מכלולי תעשיות (Industrial complexes) בעלי פנים רבות, יוצרות ביקוש לכוח עבודה מקומי בעל רמות מיומנות והשכלה שונת ומגוונות.
- דפוסי התעסוקה בתעשיות התרבות מאופיינים בחוסר יציבות תעסוקתית (מידת ניידות גבוהה, עבודה חלקית, מידת תחלופה הדדית גבוהה) וכתוצאה מכך, בפעילויות גיוס נמרצות מצד המעסיקים.
- מכלולי תעשיות התרבות "מתמלאים", באופן קבוע, בפעילויות כלכליות חיצוניות. כתוצאה מכך, נוצרות אגלומירציות מקומיות של תעשיות תרבות, שמהוות מנוף לפיתוח כלכלי ופיסי של המקום.
- האגלומירציות המקומיות האלו מעודדות הקמת תשתיות מוסדיות, שמאפשרות את תפקודה של הכלכלה המקומית על-ידי הספקת שירותים חברתיים חיוניים במקום.

אין הסכמה בין החוקרים לגבי מכלול הפעילויות שנכללות בתעשיות התרבות, אך רובם תמימי דעים כי המונח "תעשיות התרבות", בנוסח מודרני, משקף את טשטוש הגבולות שהתקיימו בעבר בין "תרבות גבוהה" ל"תרבות פופולארית". סוגי הפעילות הנכללים בתעשיית התרבות משתנים ממחקר אחד למשנהו. מסקירת המחקרים והמאמרים בתחום הנדון ניתן להסיק, כי הגורמים הקובעים את בחירת הפעילויות הנכללות בתעשיית התרבות הינם: תחום המחקר ומטרותיו; אופי אזורי המחקר, מבחינת החיים התרבותיים, המתרחשים בהם, ומבחינת המדיניות התרבותית המקומית; ונגישות הנתונים על סוגי הפעילות, במקרה של מחקרים אמפיריים. להערכתך, ככל שהעבודה יותר תיאורטית (בדרך כלל, המחקרים בתחום מדיניות תרבותית), כך המחברים משתמשים בהגדרה יותר רחבה וגמישה של תעשיית התרבות, ואילו במחקרים, המבוססים על נתונים אמפיריים, נבחר בדרך כלל הרכב פעילויות מצומצם.

תלוי בהקשר, לתעשיות תרבות יכולים להתייחס כמו ל"תעשיות יצירה" ("creative industries") שהן חלק מ"תעשיות העתיד" ("sunrise industries") בז'רגון כלכלי, או "תעשיות תוכן" ("content industries") בז'רגון טכנולוגי (<http://www.unesco.org>). ההגדרה הרחבה של תעשיית התרבות מקיפה מכלול רחב של פעילויות, ביניהן: אמנויות הבמה; מוסיקה; אמנות פלסטית; פעילות אודיו-ויזואלית ובתחום מדיה; הוצאה לאור, פרסומת ועיצוב גרפי; עיצוב אופנה ועיצוב תעשייתי; מוזיאונים וגלריות לאמנות; ספריות; ארכיטקטורה ואדריכלות נוף; תיירות ומורשת היסטורית; ספורט ופעילות נופש; פעילות של אומנים; שירותי אוכל ובידור קל, חיים קהילתיים וחינוך משלים (מרכזים קהילתיים); פעילות בתחום קידום הופעות ואירועי תרבות (Bianchini, 1993; Wynne, 1992; Landry & Bianchini 1995; Landry, 1996). ההגדרות "הצרות" כוללות, בדרך כלל, רק חלק מסוגי הפעילות הנ"ל. חשוב לציין, כי במדינות אחדות המונח "תעשיית תרבות" או "תעשיית

יצירה" קיבל הכרה רשמית, המתבטאת בהגדרה רשמית של המושג על-ידי משרדי הממשלה ושימוש בו בסטטיסטיקה רשמית. דוגמאות לכך הינן אנגליה, מדינות יבשת צפון אמריקה (קנדה, ארה"ב ומקסיקו) ואוסטרליה.

מושג "תעשיית התרבות" מאופיין בחוסר קוהרנטיות ומהווה "אוסף" של סוגי הפעילות, המשתמשים בתהליכים טכנולוגיים, בהסדרי ביצוע עסקות ובדגמי תעסוקה מגוונים. אולם, לדעתו של Scott (2000), הגורם הקובע את משמעותו המיוחדת של המושג ומאחד את כל סוגי הפעילות הנכללים בו, הוא אופי תפוקותיהם, הקשורות בעיקרן במיקום שלהן ובתוכן הייחודי הקשור באותו מיקום. לטענתו של המחבר, התפתחות כלכלת התרבות מבוססת על השפעות של דימויים ייחודיים ורגשות, המושרשים במקום מסוים, ועל יכולת שחקני שוק התרבות לנצל אותם בתור יתרונות יחסיים בתחרות הולכת וגוברת.

השפעות כלכליות של תעשיות התרבות

המחקר בנושא ההשפעות הכלכליות של תעשיות התרבות צעיר לימים: מחקרים ראשונים נערכו במחצית השנייה של שנות ה-70 של המאה העשרים והתייחסו לערים בצפון אמריקה. בשנות ה-80 הצטרפו חוקרים אירופאים אחדים, שתחום עיסוקם היה כלכלה ו/או כלכלת התרבות, והעריכו את ההשפעות של תעשיות התרבות על כלכלת ערי אירופה. מטרתם של מחקרי ההערכה הללו היתה לספק עדויות כמותיות על תרומתה של פעילות תרבותית לכלכלה המקומית. Evans (2001) הביא רשימה של כמה עשרות ערים/ אזורים, בהם נחקר המגזר התרבותי, מבחינת תרומתו הכלכלית (ר' לוח 1.2.1.1). בנוסף למחקרים אלה, נערכו גם מחקרים, שעסקו בהערכת ההשפעות של תעשיות התרבות על הכלכלה הלאומית (כלכלת המדינה) של: אנגליה (Myerscough, 1988; DCMS, 1998; Casey, 1996), הולנד (Kloosterman & Elfring, 1991), ווילס (Bryan, 2000), ארה"ב (Heilbrun & Gray, 1993), ספרד (Garcia, 2003). בשנת 2006

לוח 1.2.1.1 מחקרי הערכת ההשפעות הכלכליות של תעשיות התרבות

Table 1.2.1.1 Economic impact studies of cultural industries

North America		Europe/other	
Location	Year	Location	Year
Vancouver	1976	Basle	1976
Los Angeles	1979	Cologne	1985
Baltimore	1977	Zurich	1985
Nebraska	1978	Amsterdam	1986
Kansas	1980	Bremen	1986
Columbus/St. Paul/St. Louis/Salt Lake City/San Antonio/Springfield	1981	Liverpool	1987/1999
		Dortmund	1988
		Manchester	1989
Washington	1981	Glasgow	1990
New York/ New Jersey	1983/93	Birmingham	1991
Boston	1987	London	1991/2000
Ontario	1987	Hamburg	1998
Toronto	1991	Yorkshire and Humberside	1999
California	1994	London theatres	1998
Montreal	1998	Tokyo	1998

מקור: Evans, 2001, p. 140

פורסם דו"ח הנציבות האירופית – "כלכלת התרבות באירופה" (European Commission, 2006), שהיווה ניסיון ראשון במינו לבחון את ההשפעות של המגזר התרבותי באירופה הן על כלכלת האיחוד האירופי כולו והן על כלכלת המדינות החברות באיחוד.

מחקרים רבים שעסקו בתרומה הכלכלית של תעשיות התרבות מעידים על כך שהמגזר התרבותי מאופיין כיום בשיעורי גידול כלכלי גבוהים ביותר. לפי נתונים של משרד התרבות המדיה והספורט של בריטניה (2001), תעשיות יצירה יצרו בשנת 2000 הכנסות בסך 112 מיליארד ליש"ט; תרומתן למאזן המסחר של אנגליה היה 103 מיליארד ליש"ט

או יותר מ-5% מן התוצר הלאומי הגולמי (תל"ג). בארה"ב, ייצור וייצוא של מוצרים תרבותיים היווה בשנים האחרונות 6% מן התל"ג, ובצרפת –כ-3% (Canclini, 2001). גם במדינות המתפתחות, תרומת הכלכלית של תעשיות התרבות גבוהה, יחסית. בקולומביה, לדוגמא, ייצורם של המוצרים התרבותיים היווה 4% מהתל"ג, כאשר תרומת ייצור קפה (מוצר הייצוא העיקרי של המדינה) היוותה רק 2.7% מן התל"ג (Convenio, 1999 אצל Canclini, 2001).

בלוח 1.2.1.2 מוצגים ממצאי מחקר של הנציבות האירופית (European Commission, 2006) לגבי תרומת המגזר התרבותי לתל"ג של המדינות – חברות האיחוד האירופי, בהשוואה לתרומות של מגזרים אחרים. נתוני הטבלה מצביעים על כך שברוב המדינות של האיחוד האירופי המגזר התרבותי הוא אחד המגזרים החשובים מבחינת תרומתו לתל"ג. יתרה מזאת, במדינות, כמו: פינלנד, צרפת, איטליה, הולנד, סלובאקיה, בריטניה ונורווגיה, תעשיית תרבות ויצירה היא המגזר הכלכלי המוביל בהשוואה לענפים אחרים, אשר תורם לתל"ג כ-3% ויותר. לא פחות מעניינים ממצאי אותו מחקר אירופי בנוגע לתעסוקה במגזר התרבותי האירופי:

- בשנת 2004 מספר המועסקים בתעשיות התרבות היווה 5.8 מיליון אנשים או 3.1% מסך כל המועסקים במדינות האיחוד האירופי (EU25);
- בין שנים 2002 ל-2004 שיעור המועסקים בתעשיות התרבות עלה ב-1.85%, בעוד ששיעור כלל המועסקים בתעשייה באותה תקופה ירד;
- 46.8% מהמועסקים במגזר התרבותי הינם בעלי השכלה אקדמית לעומת 25.7% של בעלי השכלה אקדמית בסך כל המועסקים;

לוח 1.2.1.2 תרומת המגזר התרבותי וענפים כלכליים אחרים לתל"ג
 במדינות אירופיות (%)

Table 1.2.1.2 Contribution of the culture sector and of the other industries to the GDP of European Countries (%)

	Manufacture of food products, beverages and tobacco (%)	Manufacture of textiles and textile products (%)	Manufacture of chemicals, chemical products and man-made fibres (%)	Manufacture of rubber and plastic products (%)	Manufacture of machinery and equipment n.e.c. (%)	Real estate activities (%)	Computer and related activities (%)	Cultural and creative Sector (%)
Austria	1.7	0.5	1.1	0.7	2.2	2.2	1.1	1.8
Belgium	2.1	0.8	3.5	0.7	0.9	1.0	1.2	2.6
Cyprus	2.7	0.4	0.5	0.3	0.2	N/A	0.6	0.8
Czech Republic	2.8	1.0	1.3	1.5	2.3	1.4	1.2	2.3
Denmark	2.6	0.3	1.7	0.7	1.9	5.1	1.5	3.1
Estonia	2.2	1.9	0.6	0.6	0.6	2.8	0.7	2.4
Finland	1.5	0.3	1.1	0.7	2.1	1.8	1.5	3.1
France	1.9	0.4	1.6	0.7	1.0	1.8	1.3	3.4
Germany	1.6	0.3	1.9	0.9	2.8	2.6	1.4	2.5
Greece	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	1.0
Hungary	2.9	N/A	1.9	0.9	1.2	1.8	0.8	1.2
Ireland	5.3	0.2	11.5	0.3	0.5	1.2	1.7	1.7
Italy	1.5	1.3	1.2	0.7	2.1	1.0	1.2	2.3
Latvia	3.2	1.2	0.5	0.3	0.5	2.1	0.7	1.8
Lithuania	2.5	1.6	0.4	0.5	0.4	1.1	0.3	1.7
Luxembourg	1.0	0.9	0.4	2.0	0.6	N/A	1.2	0.6
Malta	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	0.2
Netherlands	2.2	0.2	1.7	0.4	1.0	2.3	1.4	2.7
Poland	4.7	0.8	1.4	0.9	1.2	1.3	0.6	1.2
Portugal	1.9	1.9	0.8	0.5	0.7	0.6	0.5	1.4
Slovakia	1.5	0.7	0.6	0.9	1.5	0.5	0.6	2.0
Slovenia	2.0	1.3	3.4	1.4	2.2	0.4	0.8	2.2
Spain	2.2	0.7	1.3	0.7	1.0	3.0	1.0	2.3
Sweden	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	4.0	2.2	2.4
United Kingdom	1.9	0.4	1.4	0.7	1.0	2.1	2.7	3.0
Bulgaria	2.2	2.0	1.1	0.4	1.3	0.4	0.3	1.2
Romania	1.9	2.1	0.8	0.5	1.0	0.5	0.5	1.4
Norway	1.7	0.1	0.8	0.2	0.8	2.7	1.3	3.2
Iceland	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	0.7

מקור: The Economy of Culture in Europe (2006), עמ' 68.

- אחוז העצמאים בתעשיות התרבות האירופיות עולה על פי שניים על אחוז העצמאים בענפים אחרים (28.8% מול 14.1%);
- 17% מהמועסקים במגזר עוסקים בעבודה זמנית, לעומת 13.3% מסך כל המועסקים;

אחד מתוך כל ארבעה עובדים בתעשיות התרבות עובד במשרה חלקית, ואילו בסך כל המועסקים אחוז העובדים במשרה חלקית הוא 17.6%. המחקרים השונים מנתחים השפעות ישירות, לא-ישירות ומוקרנות (induced) של הכנסה ותעסוקה בתעשיות תרבות ושל הוצאות צרכנים על מוצרי תרבות (Jokovi, 1992; Evans, 2001). בהשפעה הישירה נכללות ההכנסה שמתקבלת והתעסוקה שנוצרת בחברות המייצרות תרבות. חברות אלו משתמשות בהון על מנת לשלם לחברות נוספות, המספקות להן סחורות או שירותים, שבתורן משלמות לספקיהן וכן הלאה. תהליך זה מהווה את ההכנסה הלא ישירה. אך מרבית ההכנסה והתעסוקה מפעילויות תרבות מגיע מההשפעות המוקרנות, אשר מקורן בשכר שהרוויחו התושבים.

רוב מוחלט של מחקרי הערכת ההשפעות הישירות, הלא-ישירות והמוקרנות של תעשיות התרבות השתמשו במודלים של "תשומה-תפוקה", אשר מספקים תיאור השוואתי של תחלופת משאבים בתוך הכלכלה המקומית ומציגים קשר בין ענפי תעשייה שונים, הנוצר כתוצאה מתהליכי קניית/מכירת המוצרים. באמצעות הלוחות האלה ניתן לאמוד מכפילי הכנסה, תעסוקה וייצור, בכדי להדגים כיצד שינויי התפוקה בענף כלכלי נבחר משפיעים על תפוקות בענפים אחרים או על כלל המשק. הנתונים למודלים סופקו על-ידי סקרים מקיפים של עסקים, מוסדות וארגונים בתחום תרבות ואמנות או על-ידי מקורות סטטיסטיים רשמיים.

כדוגמא להשפעות הלא ישירות של תעשיות התרבות נביא ממצאי המחקר של Bryan (2000), שנערך בוילס (בריטניה). בלוח 1.2.1.3

מובאים מכפילים כלכלים של ענפי תעשיית התרבות של ווילס, שחושבו באמצעות מודל תשומת-תפוקה. המכפילים האלה מעידים על ההשפעות הלא-ישירות של הענפים האלה ומראים כיצד שינויים של תוצר, הכנסה ותעסוקה בענף מסוים של תעשיית התרבות משפיעים על ענפים אחרים של כלכלת המדינה. את המכפילים, המובאים להלן, ניתן להסביר באופן הבא: תוצר גולמי שמיוצר בענף "אמנויות הבמה" בסך 1 מיליון ליש"ט הניב תוצר סופי בסך 1.61 מיליון ליש"ט בענפי כלכלה אחרים של ווילס; מכפיל הכנסה מראה, כי גידול שכר ב-1 ליש"ט בענף "אמנויות הבמה", הנובע מהגדלת הביקוש, יוצר שכר נוסף בסך 0.45 ליש"ט בענפי כלכלה אחרים; ואילו, מכפיל התעסוקה מצביע על כך שכל מקום עבודה חדש ב"אמנויות הבמה" יוצר 0.49 מקומות עבודה בענפי כלכלה אחרים.

מבקרי שיטת הניתוח שהוצגה לעיל מדגישים את מגבלות השיטה:

- היא דורשת מידע מקיף על תעשיות רבות, כולל כאלה שאינן שייכות למגזר התרבותי, בנוסף למידע על תעשיות התרבות; קשה להשיג מידע זה, ולעיתים, הנתונים אינם אמינים (Bryan, 2000);
- לעתים קרובות, מחקרי ההערכה המבוססים על גישה זו "מנפחים" השפעות כלכליות לא-ישירות, כתוצאה מ"משאלת לב", חשבון כפול או כשלון בהבחנה בין מוצרים שמיוצרים בתוך האזור הנחקר לבין אלה שמיובאים מבחוץ (Seaman, 1984) אצל Bryan, 2000);
- המחקרים שבחנו תעסוקה בתעשיות התרבות מבוססים בדרך כלל על נתונים סטטיסטיים של ענפי ייצור ומשלחי יד "מסורתיים", כפי שהם מסווגים בסיווג האחיד של ענפי כלכלה (SIC). הסיווג הזה פותח על סמך מודלים של ייצור ותעסוקה בתעשייה, אשר

אינם משקפים במידה מספקת את סגנון הייצור ודפוסי ההפצה הפוסט-תעשייתיים, בכלל, ואת המאפיינים הייחודיים של ייצור המוצרים התרבותיים והפצתם, בפרט. כתוצאה מכך, מחקרי הערכת ההשפעות הכלכליות של תעשיות התרבות, המבוססים על הנתונים הסטטיסטיים הרשמיים נוטים להמעיט את ההשפעות הישירות של ענף זה (Scott, 2000 ; Evans, 2001).

לוח 1.2.1.3 מכפילי המגזר התרבותי

Table 1.2.1.3 Multipliers for art and culture sector

ענף	תוצר	הכנסה	תעסוקה
אמנויות הבימה	1.61	1.45	1.49
אמנות פלסטית, אומנות ועיצוב	1.74	1.64	1.60
ספרות והוצאה לאור	1.63	1.63	1.59
מדיה	1.66	2.07	2.47
ספריות, מוזיאונים ומורשת	1.60	1.31	1.37
תרבות כללי	1.83	1.71	1.62
מכפיל כללי	1.68	1.68	1.74

מקור: Bryan, 2000, p. 1403

פרט לשיטת המחקר המסורתית, בה השתמשו רוב המחקרים שעסקו בהערכת ההשפעות הכלכליות של תעשיות התרבות, קיימות גם שיטות חלופיות להערכת ההשפעות האלה. אחת מהן היא זו שיושמה על-ידי Hughes & Gratton (1992). הם חילקו את ההשפעות הכלכליות של תעשיות התרבות, הפועלות במנצ'סטר רבתי, להשפעות כלכליות של ייצור מוצרים תרבותיים והשפעות כלכליות של צריכתם. כתוצאה מחלוקה זו, נערכו במסגרת המחקר שני סוגי סקרים: סקר יצרנים וסקר צרכנים. בסקר יצרני התרבות השתתפו כ- 100 ארגונים, מוסדות, עסקים ואמנים עצמאיים שעסקו בתחומים, כגון: אמנויות הבימה, מוסיקה, מוזיאונים וגלריות, מדיה אודיו-ויזואלית, הקלטה, אומנות ועיצוב. הנסקרים נשאלו לגבי: המשך עיסוקם בתחום, מספר המועסקים וסוגיהם (משרה מלאה, משרה חלקי, עובדים זמניים); היקף מכירותיהם והוצאותיהם, היקף ומקורות הכנסותיהם, מיסוי

ועוד. במסגרת סקר צרכני התרבות נערכו 420 ראיונות עם המשתתפים בפעילות תרבותית, שהתרחשה ב- 12 מקומות בעלי אטרקציות תרבותיות, הן בשעות יום והן בשעות לילה. המרואיינים נתבקשו להשיב לשאלות הנוגעות בתדירות ביקוריהם במקומות האלה, בהיקף הוצאותיהם לפעילות התרבותית ובמאפייניהם הסוציו-כלכליים. החוקרים הדגימו, כי פיתוח תעשיות התרבות והאמנויות מהווה מוקד משיכה למבקרים, אשר הוצאותיהם גורמות ליצירת משרות חדשות והכנסות נוספות. ככל שהאזור מושך יותר מבקרים מבחוץ, ובמיוחד תיירים הנשארים ללון, כך גדלה ההשפעה הכלכלית של הוצאות צרכני האמנויות. מבחינה כמותית, החוקרים מצאו, כי בשנים 1988-89 התוצר הגולמי של תעשיות התרבות, שפעלו במנצ'סטר רבתי, היה 343 מיליון ליש"ט, כאשר החלק הארי (כ-75%) ממנו נוצר בענף השידור (טלוויזיה ורדיו). הערך המוסף, הנוצר בתעשיית התרבות של העיר, הגיע ל-15 מיליון ליש"ט. בתעשיית התרבות של מנצ'סטר הועסקו 9100 בני אדם. מבקרי המוזיאונים, הגלריות, התיאטראות ואולמות הקונצרט של מנצ'סטר הוציאו כ- 85 מיליון ליש"ט. נתון זה עולה על פי שניים על סך כל התוצר הגולמי של המוסדות האלה ונחשב כ"השפעות מוקרנות" של תעשיית התרבות.

כל המחקרים שעסקו בניתוח השפעות של תעשיות התרבות על כלכלת המדינה או עיר, שהוזכרו לעיל, ועוד עשרות מחקרים נוספים שעסקו בנושא, רואים פעילות תרבותית כפעילות מוסדית, ואינם מתייחסים לפעילות של האמנים עצמם כשחקנים כלכליים. King ו-Markusen (2003) במחקרם החדשני הדגישו את החסרונות של הגישה המוסדית המסורתית לניתוח השפעות כלכליות של פעילות תרבותית:

- הגישה המסורתית לא לוקחת בחשבון מספר גדול של אמנים שאינם עובדים במוסדות ובארגונים תרבותיים בקביעות, אלא על פי חוזה זמני. סקר, שנערך בארה"ב בשנת 1999 על-ידי Beyers ו-GMA Research Corporation, מורה, לדוגמה, שרק 14%

מן העובדים במוסדות תרבות בתחום תיאטרון, ריקוד ומוסיקה של סיאטל מועסקים במשרות מלאות, 39% - מועסקים באופן חלקי, ו-47% לא נחשבים כלל כמועסקים, כיוון שהם עובדים לפי חוזה זמני או כסטודנטים.

- הגישה המסורתית לא מתייחסת, בדרך כלל, לעובדה, שתחום התרבות מאופיין באחוז גבוה של תעסוקה עצמית, בייחוד בקרב סופרים, צלמים, ציירים ויוצרים אחרים שעוסקים בתחום ויזואלי. לטענתם של המחברים, בכל אזור מטרופוליני של ארה"ב, עוסקים אלפי אנשים בפעילות תרבותית עצמית.

כתוצאה מהתעלמות מעובדות האלו, פלח גדול של שוק התרבות נשאר מחוץ לתשומת הלב המחקרית. King ו-Markusen (2003) נקטו בגישה חלופית – במקום כימות על-פי ענף כלכלי הם הציעו ניתוח כמותי ואיכותני על-פי משלח יד (occupational approach), להערכת תרומת התרבות לפיתוח כלכלה עירונית/ אזורית. הגישה הזו מבוססת על בחינת פעילות תרבותית כתהליך קבלת החלטות של האמנים עצמם, כבעלי מקצוע ייחודי. בשלב הראשון של עבודתם, החוקרים בחנו נוכחותם של האמנים בערי ארה"ב וזיהו את גורמי המשיכה שהשפיעו על החלטותיהם להשתכן במקום זה או אחר. לאחר מכן, רואינו אמנים רבים, בכדי לבחון את תרומתם לכלכלה המקומית. מסקנת המחברים היתה, שפעילות האמנים, הן כעצמאיים והן כמועסקים במוסדות וארגונים תרבותיים, תורמת תרומה נכבדת לכלכלה עירונית ואזורית. בנוסף להכנסות שנובעות משיתוף פעולה בין אמנים לבין עסקים שונים שעובדים בשוק מקומי, התרומה של האמנים העצמאיים מתבטאת בהכנסות מייצוא ישיר של עבודות אמנות, מפעילות הוראה, בה עוסקים אמנים רבים ועוד. נמצא שנוכחותם של האמנים בתור תושבי המקום מעודדת הקמת עסקים רבים ומגוונים באזור.

לסיכום הפרק נציין, שכל המחקרים הנסקרים לעיל, למרות השוני בשיטות ובמדדים, מעידים על צמיחת התעסוקה בענפי התרבות והאמנות, בזמן שענפים אחרים נמצאים בירידה. ממצאים אלה זכו לתפוצה רחבה והם מוכרים על-ידי מקבלי החלטות. לפיכך, כיום, רק מספר קטן של אזורים/ערים אינו מצרף את תעשיות התרבות לתיקי הפיתוח הכלכלי והתעסוקתי כיעד מועדף להשקעה ותמיכה. יתר על כן, בתחרות התדמיתית ההולכת וגוברת בין הערים, מחסור במגוון רחב של מוצרי תרבות מעמיד את העיר במצב נחות.

1.2.2 תרומת התרבות למשיכת אוכלוסייה חדשה ויצירתית אל הערים

בחברה הפוסט-תעשייתית, הערים מתחרות ביניהן לא רק במשיכת השקעות הון, אלא גם במשיכת הון אנושי. פרבור המוני שפרח מאמצע המאה ה-20 גרם ליציאה מן העיר של מיליונים רבים, בעיקר מבני המעמד הבינוני והבינוני-גבוה. האחראים לתפקודן של ערים מבקשים למשוך את המוני בני המעמד הזה בחזרה אל העיר. החל משנות ה-70 מסתמנת מגמה חדשה של הגירה משמעותית אל הערים המרכזיות של האזורים המטרופוליניים הגדולים בעולם המערבי, מגמה שכונתה בספרות "חזרה אל העיר". Michelson (1977) מצא שלמרכז העיר נמשכות שלוש קבוצות עיקריות: אוכלוסייה צעירה מאוד של לא נשואים; אנשים מבוגרים שילדיהם עזבו את הבית; וצעירים ללא ילדים בעלי סטאטוס חברתי-כלכלי בינוני ומעלה - ה"יאפים" (Young Urban Professionals) וה"דינקס" (Double Income No Kids). הקבוצה השלישית היא הבולטת מאלה שנמשכות למרכזי הערים, לה שייכים בני המעמד הבינוני החדש שנמשכו להתיישב במרכזים של ערי מטרופולין גדולות, שהיו מאוכלסים על-ידי קשישים אוו בעלי סטאטוס חברתי-כלכלי נמוך. תופעה זו כונתה בספרות המקצועית גינטריפיקציה. התהליך הזה החל, בדרך-כלל, כפעילות ספונטאנית, אך

ברוב המקומות, זכה לעידוד והמרצה של הרשויות, שכן הוא תרם להגשמת שאיפתן להחזיר חיים ופעילויות ללב העיר המוזנח (Carmon, 1999). גינטריפיקציה נצפתה בערים גדולות רבות במדינות המפותחות בצפון אמריקה, באירופה ובאוסטרליה. התהליך הגיע גם לישראל, בעיקר לתל-אביב, אך במידה קטנה גם לירושלים (ארז, 1996). Zukin (1998) מדגישה כי אחד היתרונות של הגינטריפיקציה הוא תרומתה לאטרקטיביות של שכונות עירוניות ומרכז העיר למעמד בינוני רחב יותר. מחקרים שעסקו בניתוח מניעים להגירה של הקבוצות הני"ל (שנל, 1993; Breen & Rigby, 1994; Ward, 1998) מעידים על כך שהגורם העיקרי לעליית כוח משיכתה של העיר בעיניהן הוא הערכה מחודשת של: יתרונות הנגישות הגבוהה לתעסוקה, קניות ובילוי זמן פנוי; האיכויות האסתטיות של הבניה הישנה; הפסיפס התרבותי והקוסמופוליטיות של העיר. מכאן עולה שתפקידה של העיר כמרכז לפעילות תרבותית הוא גורם חשוב למשיכת אוכלוסייה "חזקה".

פיתוח תעשיות התרבות בערים גדולות כרוך, בנוסף לכניסת קבוצות האוכלוסייה שהוזכרו לעיל, בכניסת אוכלוסיית אמנים ואוכלוסייה יצירתית אחרת לערים האלה. מצד אחד, ריכוז האוכלוסייה הזו בערים הוא תנאי הכרחי וכוח מניע של פיתוח תעשיות התרבות המקומיות, אך, מצד שני, הפיתוח הזה מושך אוכלוסייה יצירתית נוספת להגר אל הערים. Markusen (2003) הצביעה על מספר סיבות לנטיית האמנים להשתקע בערים הגדולות: ככל שהעיר גדולה יותר, כך גדל הביקוש למוצרי האמנות; תעשיות התרבות, כמו עיצוב, פרסומת ומדיה, מציעות הזדמנויות תעסוקה רחבות לאמנים; בערים הגדולות מתרכזים פילנתרופי האמנות המובילים; סינרגיה בין פעילויות האמנות השונות מקשרת את האמנים מתחומים שונים ויוצרת מעין רשתות אמנים, שמושכות אוכלוסייה יצירתית נוספת.

גורם בעל השפעה ניכרת על פיתוח ענף התרבות בערים פוסט-תעשייתיות ויצירת "אגינדה יצירתית", כאמצעי מוביל של מדיניות, היה הוצאה לאור של ספרו של פרופ' Florida (2002a) "The Rise of Creative Class". המחבר טבע את המונח "המעמד היצירתי" ("creative class"). על-פי המחבר, המעמד הזה כולל, לצד הקבוצות המסורתיות של אמנים, עובדים של כלכלת ידע בת-זמננו: אנשי מדע ומהנדסים, ארכיטקטים ומעצבים, אנשי חינוך הפרופסיונלים בתחומים נוספים. בני המעמד היצירתי עוסקים ב"יצירת רעיונות חדשים, טכנולוגיות חדשות ו/או תכנים יצירתיים חדשים". לטענתו של Florida :

"The Creative Class wants to have interesting and challenging activities available to them...They exhibit a strong preference for cultural amenities and are drawn to places with vibrant music scenes, street-level culture, active nightlife, and other signifiers of being "cool" (Florida, 2002b, pp. 749-750).

למרות הביקורת בספרות האקדמית שעוררו הספר והמאמרים הרבים של המחבר (רי, לדוגמא, Marcusen (2006), Peck (2005), Malanga (2004)), מעצבי מדיניות עירונית רבים התרשמו ממנו והכריזו על מדיניות רשמית של פיתוח הענף היצירתי על מנת למשוך את בני המעמד הבינוני ומעלה אל הערים ובכך להתמודד עם המשבר העירוני.

1.2.3 תרומת התרבות להתפתחות הקהילה המקומית

פעילות תרבות ואמנות נחשבות כחלק בלתי-נפרד משירותי הרווחה לתושבים, שכן הן מעשירות את עולמו האינטלקטואלי, החברתי והאישי של אדם, מנעימות את זמנו ומסייעות בבניית עולמו החברתי.

פרויקטים תרבותיים עשויים לתרום לשיפור האווירה והזהות האורבאנית וליצירת תחושת גאווה והזדהות עם מקום המגורים ולהתפתחות הקהילה המקומית. להלן נתייחס לנקודה האחרונה, היינו לתרומה הפוטנציאלית של פעילות תרבותית להתפתחות הקהילה המקומית. Rubin H. ו Rubin I. (2000) מציגים את המשמעויות השונות למושג "הקהילה" (community):

- "קהילה" מתייחסת לאנשים שגרים במקום גיאוגרפי מסוים (עיר, שכונה, רובע, פארק בו מתקהלים חסרי בית וכד') ויוצרים קשרי גומלין בין אחד לשני, לפחות מדי פעם;
- "קהילה" מתייחסת לאנשים שיש ביניהם קשרים, המבוססים על מקום לידה, מסורת תרבותית או דתית או רקע אתני משותפים;
- "קהילה" מתייחסת לקבוצת אנשים בעלי עניין משותף כלשהו; קהילות מסוג זה מתארגנות, בתנאי שאנשים בעלי עניין משותף מפתחים מסגרת משותפת, המגדירה "מה הבעיה" ו"מה יש לעשות".

מקובל להציג קהילה כצורה רצויה של יחסים חברתיים, שמאפשרת לאנשים לחיות ביחד. הצורה הזו משתנה לאורך הזמן. Brindley (2003) מתאר את השתנות תכונות הקהילה: מן הצורה המסורתית, דוגמת כפר, בו קשרים חברתיים היוו צורך חיוני, התפתחה הצורה המודרנית, שבה הקהילה מבוססת על חופש בחירה יותר רחב של יחסים חברתיים. בזמן האחרון הופיע הסוג השלישי של הקהילה – קהילה פוסט-מודרנית, המביעה צורך הולך וגדל בביטחון רגשי ונפשי בסביבה חברתית "מבולגנת". זו הקהילה של "סגנון חיים נבחר" ("lifestyle choice"); בניה אינם מייחסים חשיבות רבה לקשרים חברתיים, אלא – לתדמית ולזהות.

מתכננים עירוניים, לעיתים קרובות, שואפים ליצור השפעות חיוביות על קהילות שעבורן/עמן הם מתכננים. לפעמים הם עוסקים ישירות בתחום הקרוי "פיתוח קהילתי" (community development), אשר הגדרה מקובלת שלו היא: "יכולת של אוכלוסייה מקומית להגיב באופן שיתופי על מעשים ואירועים שמשפיעים עליה" (Gilchrist, 2003). אולם בדרך-כלל, עיסוקם הישיר של המתכננים הוא בפיתוח המרחב הבנוי. הם שואפים לתכננו כך שישפיע לטובה על הקהילה המקומית וישפר את איכות חייה, לפחות בחלק מן המובנים הבאים: שיפור סביבת מגורים, גידול האוכלוסייה המקומית ו/או שינויים בהרכב האוכלוסייה המקומית, הגדלת תעסוקה והכנסה של בני הקהילה, שינוי במעמד חברתי של בני הקהילה (הדרה והכללה), הפחתת פשע, פיתוח רשתות חברתיות ויחסי גומלין בין בני הקהילה, גיבוש זהות מקומית, שיפור הבריאות ושיפור ההשכלה ועוד.

אחת הדרכים המקובלות לגרום לשינויים הנ"ל או לחלק מהם היא פיתוח פרויקטים של אמנות קהילתית (community art projects או community-based arts). Kay (2000) מציין שבעידן הגלובליזציה, המאופיינת בהתפרקות זהויות, פרויקטים של אמנות קהילתית נותנים ביטוי לצרכים של חסרי-כוח ובכך מהווים אמצעי חשוב להתפתחות קהילות. הולך וגדל בעשור האחרון העניין בפיתוח הפרויקטים מסוג דומה, אשר מתבססים על השתתפות פעילה¹ של תושבים מקומיים בהם, על יצירתיותם וכשרונותיהם (ר' פרק 2.2.2). ניתן לראות עניין זה כחלק מקונספט יותר רחב, הקשור לרעיון של חדשנות חברתית (social innovation) – גישה חלופית לפיתוח אזורי כולל. הרעיון הזה פותח בעבודות של Moulaert ואחרים (Moulaert et al., 1994, 2000; Nussbaumer & Moulaert, 2004; Moulaert et al., 2005). על-פי המחברים, פיתוח של האזור (העיר או השכונה) צריך

---

¹ משמעות המושג "השתתפות פעילה" במחקר זה הינה השתתפות שאינה פסיבית (להבדיל מהצופה) של בן אדם, שאינו בעל הכשרה מקצועית בתחום אמנות. המושג אינו מתייחס לתדירות ההשתתפות.

להתחשב בראש ובראשונה במסלול ההיסטורי המקומי, במהות הבעיות החברתיות-כלכליות, בסיבות להידרדרות ובפוטנציאל להבראה ולהתחדשות הטמון בתושבי המקום. הנתבים החינויים של התחדשות המקום הינם: שמירת המסורת התרבותית; החייאת הפעילות המסורתית; אימוץ מיומנויות, כישרונות וניסיון מקצועי של אוכלוסייה מקומית; עידוד חיים חברתיים-תרבותיים ויחסים בלתי פורמאליים בכל תחומי החברה. הפילוסופיה של חדשנות חברתית מושתתת על שני עקרונות היסוד:

- **חדשנות ביחסים חברתיים** על-ידי ביסוס ערוצי תקשורת בין אזרחים בעלי זכות-יתרה לחסרי כוח ועל-ידי פיתוח דמוקרטיה רחבה ברמה מקומית (שכונתית), של קהילות קטנות וקבוצות מיוחדות);
- **כלכלה חברתית (social economy)**, המכוונת לספק צרכי יסוד של קבוצות אוכלוסייה חלשות, כמו תעסוקה, דיור, נגישות להשכלה "איכותית" וכד'.

לטענת המחברים הנ"ל, שילוב בין שני עקרונות היסוד מעלה את חשיבותו של פיתוח יזמות מלמטה כלפי מעלה (bottom-up initiatives). תפקידם של פרויקטים תרבותיים בהקשר של חדשנות חברתית הוא חשוב מאוד, כיוון שהם עשויים לתרום הן ליצירת הקשרים החברתיים והן לסיפוק הצרכים החינויים של אוכלוסיות חלשות.

תחום **הערכת ההשפעות** החברתיות של ההשתתפות בפעילות תרבותית היווה עד לפני כעשור סוג של terra incognita: כולם היו מודעים לקיומן, אך לא ננקטו ניסיונות "רציניים" לחקור אותן. התועלת החברתית של השתתפות בפעילות תרבותית היתה דבר המובן מאליו. לטענת החוקר הבריטי של תרבות ומדיניות תרבותית Francois Matarasso (1997), אלה שעסקו בענפי התרבות, המאופיינים

בשיעורי ההשתתפות הגבוהים, תמיד טענו כי פעילותם גורמת להשפעות חברתיות חיוביות, אך היו חסרות להם עדויות בלתי-תלויות כלשהן, שהיו תומכות בטענות האלה. יתרה מזאת, אחדים היו סבורים, שהערכת התועלות האיכותניות מן הסוג הנדון הינה משימה בלתי-אפשרית.

ניסיון חלוצי רחב-היקף בתחום הערכת ההשפעות החברתיות של השתתפות בפעילות תרבותית נערך במסגרת Comedia – מרכז מחקר בריטי, המוביל בתחום חקר תרבות ואמנות, על-ידי צוות חוקרים בראשו של Matarasso, בין שנים 1995-1997 (ממצאי המחקר יוצגו בפרק 2.2.2.2). מטרתו של המחקר היו להציע דרכים למדידת השפעות חברתיות של השתתפות בפעילות תרבותית ולמדוד השפעות כאלה. הידע החדש היה אמור להועיל למקבלי החלטות ולעוסקים בתחום התרבות ו/או בתחום החברתי. בדו"ח הסופי של המחקר ניתן למצוא רמזים לכך, שמניע חשוב למחקר זה היה הרצון לסתור את המגמה ההולכת וגוברת לראות בתרבות אמצעי לפיתוח כלכלי בלבד, תוך הזנחת תפקידה החברתי הטבעי של התרבות. המחקר הזה היווה משקל-נגד למחקרי הערכה של ההשפעות הכלכליות של תעשיות התרבות. Matarasso ציטט את העיתונאי Ian Watson:

If the only things that politicians can say in favour of the arts are that they employ people, attract investment, yield taxes and regenerate urban landscapes, then we may as well accept that these things are usually better done by other means – the arms industry, for instance – and stop arguing for better state support of the arts (Arts Management Weekly, 21 March 1997).

1.3 סיכום: חידושים בחקר תפקוד התרבות בעיר העכשווית

בעשורים האחרונים ערים רבות ברחבי העולם עוברות תהליכי שינוי יסודיים, הן בבסיסן הכלכלי והן בחייהן החברתיים. הן מנסות "להמציא עצמן מחדש" כמרכזי כלכלה עתירת-ידע, כמרכזי שירותים פוסט-תעשייתיים וכמרכזי כלכלת יצירה. בפרק הראשון של החיבור התייחסנו לפן האחרון, היינו: לתפקידן של הערים כמרכזים של שירותי תרבות ופנאי. מסקירת הספרות בנושא הנדון ניתן ללמוד כי שני גורמים היוו את הרקע להתפתחות ופיתוח של ענף התרבות בערים העכשוויות: הראשון - "המשבר העירוני" במחצית השנייה של המאה העשרים והשינוי הבולט בבסיס הכלכלי של הערים הגדולות במדינות המפותחות, שהתרחש במקביל לו; והשני - השינויים בדפוסי צריכת התרבות, שבאים לידי ביטוי בעלייה משמעותית בצריכת שירותי תרבות ופנאי ובהופעתו של דפוס מובחן של צריכה תרבותית "פוסט-מודרניסטית", המאופיינת בטשטוש ההבחנה בין תרבות גבוהה ופופולארית. כתוצאה מהכרה, בקרב חוקרים ובקרב מקבלי החלטות, בתרומתה הפוטנציאלית של התרבות לתחומים חיוניים של פיתוח עירוני, הולך ומתרחב המחקר האמפירי, העוסק בחקר השפעות של פיתוח ענף התרבות על פיתוח כלכלי, על משיכת אוכלוסייה חדשה ויצירתית אל הערים ועל פיתוח הקהילה המקומית.

החוקרים שעסקו בחקר תרומת התרבות לפיתוח כלכלי התייחסו בד"כ לתרבות כחלק מהכלכלה הסימבולית או לתעשיית התרבות – ענף כלכלי שעוסק בייצור מוצרים תרבותיים. הם העריכו את השפעותיהן של תעשיות התרבות על כלכלת ערי ארה"ב ואירופה ועל הכלכלה הלאומית. רוב מוחלט של מחקרי הערכה מסוג זה השתמשו במודלים כמותיים של "תשומה-תפוקה", בכדי לנתח השפעות ישירות, לא-ישירות ומוקרנות של הכנסה ותעסוקה בתעשיות תרבות. ממצאי המחקרים האלה מעידים על כך שהמגזר התרבותי מאופיין כיום בשיעורי גידול כלכלי גבוהים ביותר, בזמן שענפים אחרים נמצאים בירידה. לצד שיטת המחקר המסורתית הזו, המתייחסת לפעילות

תרבותית כפעילות מוסדית, פותחה בשנים האחרונות גישה חלופית להערכת השפעות כלכליות של פעילות תרבותית. הגישה הזו משלבת בתוכה הן שיטות מחקר כמותיות והן איכותניות ומבוססת על בחינת פעילות תרבותית כתהליך קבלת החלטות של האמנים עצמם, כבעלי מקצוע ייחודי וכשחקנים כלכליים. מסקנת החוקרים שנקטו בגישה הזו היתה, שפעילות האמנים, הן כעצמאיים והן כמועסקים במוסדות וארגונים תרבותיים, תורמת תרומה נכבדת לכלכלה עירונית ואזורית. התרומה הזו באה לידי ביטוי בהכנסות, שנובעות משיתוף פעולה בין אמנים לבין עסקים שעובדים בשוק מקומי, מייצא ישיר של עבודות אמנות ומפעילות הוראה של אמנים. יתרה מזאת, נוכחותם של האמנים בתור תושבי המקום מעודדת הקמת עסקים רבים ומגוונים באזור.

תחום ידע נוסף הרלוונטי למחקרינו, שזוהה במסגרת סקירת הספרות, עוסק בחקר התופעה "חזרה אל העיר". מחקרים רבים שעסקו בתחום הזה העריכו, אומנם בעקיפין, את תרומת התרבות לחיזוק התופעה הזו. הם מעידים על כך שפיתוח ענף התרבות בערים המרכזיות של האזורים המטרופוליניים הגדולים בעולם המערבי הופך אותן לאטרקטיביות בעיני מספר קבוצות אוכלוסייה. בין הקבוצות האלה: צעירים לא נשואים; צעירים ללא ילדים בעלי סטאטוס חברתי-כלכלי בינוני ומעלה; אנשים מבוגרים שילדיהם עזבו את הבית; ואוכלוסיית אמנים. נציין כי, בשונה מחקר השפעות כלכליות של ענף התרבות, חקר תרומת התרבות בערים למשיכת האוכלוסייה אליהן אינו די מפותח, ורק מחקרים בודדים עסקו ישירות בנושא הנדון.

חקר תפקידי התרבות "הטבעיים" יותר – תרומתה האישית והחברתית, הינו תחום מחקרי חדש יחסית, שמתפתח בעשור האחרון. החוקרים שעסקו בו, בשונה מעמיתיהם שעסקו בתחומים שהוזכרו לעיל, מתייחסים לפעילות תרבותית שיתופית של אוכלוסייה. הם מעריכים השפעות חברתיות ואישיות של השתתפותה בפרויקטי התרבות. דיווח על ההשפעות האלה יוצג בפרק הבא של החיבור.

פרק 2

אסטרטגיות תרבות כאמצעי לפיתוח וחיידוש עירוני

כתוצאה מהכרה הולכת וגוברת בקרב חוקרים ובקרב מקבלי החלטות במועילות המיוחדת של פיתוח ענף התרבות, ערים רבות ברחבי העולם מאמצות אסטרטגיות תרבותיות לחידוש עירוני. לטענתו של Evans (2005), התחדשות עירונית על-ידי פיתוח פרויקטי תרבות היא כיום אחת מתוך מספר מצומצם של אסטרטגיות לחידוש עירוני, אשר עשויה בו-זמנית להתמודד עם תופעות שליליות של גלובליזציה ולהשיג תועלות כלכליות ותועלות חברתיות. בפרק זה נסקור את פעילות הפיתוח והחיידוש העירוני הממוקדת בפרויקטי תרבות, ונציג את המחקר המתרחב על השפעותיהם המגוונות של פרויקטים אלה.

2.1 "מודלים" של קשר בין פיתוח תרבות לפיתוח/ חיידוש עירוני

המונח "אסטרטגיות תרבותיות לחידוש עירוני" נעשה שכיח בספרות המקצועית בראשית שנות ה-90 של המאה ה-20. החוקרים, כולל: Bianchini (1990, 1993), Bassett (1993) ו-Wynne (1992), השתמשו בו בכדי לקשר את המדיניות התרבותית לתהליך התחדשות מרכזי הערים. נערכו מספר ניסיונות לסווג את האסטרטגיות האלה, שיושמו לחידוש מרכזי הערים, על-פי אחד מבין הקריטריונים הבאים: מטרות המדיניות (Bianchini, 1990), מידת ההשתלבות בין מדיניות תרבותית/פרויקטים של תרבות לבין תוכניות התחדשות/פיתוח של האזור (Evans, 2005), הכוח המניע (regenerator) של ההתחדשות באמצעות פרויקטי התרבות (Landry, 1996). סיווגים אלה, שמוצגים

להלן, הינם פרי ניתוחן של דוגמאות רבות של יישום האסטרטגיות התרבותיות לחידוש הערים.

Bianchini, שבחן את המדיניות התרבותית בחמש ערים בבריטניה, זיהה שלושה מודלים (או סוגים) של אסטרטגיות תרבותיות, הנקשרות לחידוש עירוני:

1. "מודל הזהות העירוני", שקיבל השראתו מערים באיטליה ומדינות דרום אירופה – אסטרטגיה זו מכוונת תושבים "לגלות מחדש" את המרכז העירוני. הכוונה היא להפוך את המרכז לא רק לאטרקטיבי יותר על-ידי החייאה תרבותית, אלא גם לבטוח ונגיש יותר, תוך יישום מדיניות כוללת, הכוללת שיקום פיזי, תכנון סביבתי ונופי, תחבורה ציבורית ועוד.

2. "המודל היצרני" – פיתוח תעשיות התרבות כחלק מהתשתית התעשייתית-יצרנית של העיר. אסטרטגיה זו הובלה, לעיתים קרובות, על-ידי גופים לפיתוח כלכלי. ערים רבות באנגליה אימצו את המודל הזה.

3. "המודל הצרכני" – האוריינטציה של הפיתוח היא בחידוש, שינוי תדמיתי ושיווק נמרץ של נכסי תרבות עירוניים קיימים ויצירת חדשים. המודל שם דגש על צריכת התרבות כאמצעי למשיכת תיירים ומשקיעים פוטנציאליים. המודל יושם בערים אירופיות ואמריקאיות רבות. בדומה למודל הראשון, המודל הזה מתמקד, בעיקר, בהתחדשות מרכז העיר, אולם, בניגוד לשני מודלים אחרים, הוא מתמקד בתרבות במובנה הצר, דהיינו, באמנות גבוהה.

Evans (2005) זיהה שלושה מודלים של יחסי גומלין בין פעילות תרבותית/ פרויקטי תרבות לבין מדיניות להתחדשות עירונית:

1. **התחדשות מובלת תרבות (culture-led regeneration)** – במודל הזה פרויקט של תרבות מהווה מנוף או זרז להתחדשות המקום (העיר ו/או האזור). תפקידם של פרויקטים מסוג זה, בדרך כלל, להוות את הסמל או פרויקט-דגל של ההתחדשות. הם קשורים לפיתוח נדל"ן או לאירועי תרבות גדולים וחשובים כמו פסטיבלים של אמנות או תערוכות.

2. **התחדשות תרבותית (cultural regeneration)** – במודל זה פיתוח פרויקטי תרבות הינו חלק בלתי נפרד של אסטרטגיית ההתחדשות, לצד אמצעים נוספים בתחום הסביבתי, החברתי והכלכלי. דוגמא בולטת של יישום המודל הזה היא פיתוח רובעי תרבות ויצירה בערים.

3. **תרבות והתחדשות (culture and regeneration)** – במודל הזה פרויקטי תרבות אינם נכללים בתוכניות הפיתוח או התחדשות, היינו: האחרונות אינן מקדמות את הראשונים, אלא מדיניות תרבותית מקומית ומדיניות התחדשות המקום הינם תהליכים המקבילים אחד לשני.

Landry ואחרים (1996) סקרו עשרות חקרי אירוע של התחדשות באמצעות פרויקטים של תרבות בערים שונות והציעו טיפולוגיה מקיפה, המבוססת על הגורם שהניע את ההתחדשות:

- **מבנים כמנוף להתחדשות** – האמצעי הנפוץ ביותר, שקשור לשיקום מבנים בעלי ערך ארכיטקטוני והיסטורי או להקמת מוסדות תרבות מובילים. הפרויקטים מסוג זה יזומים, בדרך כלל, על-ידי הרשויות המקומיות או על-ידי סוכנויות פיתוח. הם מושכים תיירים ומבקרים מקומיים ומשפיעים על האזור הסובב אותם.
- **פעילותם של אמנים כמנוף להתחדשות** – פרויקטים שיוזמו על-ידי אמנים וקשורים להסבת בניינים נטושים, מחסנים לשעבר, מזחים

וכד' למרכזי שימושים מעורבים, כגון: דירות סטודיו לאמנים, גלריות, אולפני הקלטה, מסחר, בתי-קפה, שטחים להצגות ועוד.

- **אירועים תרבותיים כמנוף להתחדשות** – אירועים ופסטיבלים בתחום התרבות והאמנות יוצרים תועלות חברתיות ניכרות לאוכלוסייה המקומית, ובנוסף לכך, שמים את המקום, בו הם מתרחשים, על המפה ובכך מושכים תיירים ומבקרים רבים.
- **תקנות תכנוניות כמנוף להתחדשות** – ויסות שימושי קרקע על-ידי שינוי תוכניות סטטוטוריות באזור מסוים עשויה לעודד פעילות תרבותית בו.
- **גמישות כמנוף להתחדשות** – שנוי חוקי-עזר מקומיים בזמן קיום אירועי התרבות, לדוגמא, שינוי בשעות עבודה של חנויות, עשוי ליצור תועלת כלכלית ולשנות את תדמית האזור לחיובית יותר.
- **פרויקטים של אמנות קהילתית כמנוף להתחדשות** – השתתפות פעילה של תושבי המקום בהם עשויה לתרום ליצירת קשרים חברתיים חדשים ולסיפוק הצרכים החיוניים של המשתתפים וליצירת תחושת גאווה והזדהות עם מקום המגורים.
- **מנגנונים כלכליים כמנוף להתחדשות** – קיימות צורות רבות; לדוגמא, מנגנון אשר "יובא" מארה"ב לאנגליה וכונה Percent for Art – אחוז אחד מעלויות הבנייה חייבים היזמים להקצות לאמנות. אפשרות נוספת היא הקצאת חלק ממשאביהן של הגרלות למיניהן לפעילות תרבותית, כפי שנוהג מפעל הפיס בישראל.
- **יוזמתו של אדם בודד כמנוף להתחדשות** – התחדשות של עיר קטנה Hay-on-Wye בוילס, המהווה כיום את המרכז הבין-לאומי הגדול ביותר שמתמחה במכירת ספרים מיד השנייה, התרחשה בזכות היוזמה והפעילות הנמרצת של Richard Booth.

חזונם, נחישותם ואף שיגעונם של בני-אדם בודדים משחקים לעיתים תפקיד מכריע בתהליך ההתחדשות התרבותית.

- **אמנים בעלי שם ידוע תושבי המקום**, כמנוף להתחדשות – קשר בין אמנים ידועים למקום מגוריהם הוא גורם מוכר של זהות מקומית ואטרקטיביות של המקום בעיני התיירים והמבקרים.

- **שיווק כמנוף להתחדשות** – לעיתים תכופות שיווק מקומות (place marketing) מהווה חלק מתהליך ההתחדשות, כמו שזה היה בגלגו, בשיקאגו ובמקומות נוספים, שנקטו בפעולות פרסום רחבות-היקף על-מנת לשנות תפיסות קיימות שליליות לגבי הערים הוותיקות.

- **ארגוני אמנות ופעילותם כמנוף להתחדשות** – פעילותם של איגודי האמנים, כגון: British American Arts Association, עשויה להשפיע על מדיניות של רשויות מקומיות כלפי אמנות ולתרום להכרה בתפקידה כמנוף להתחדשות עירונית, לדוגמא, על-ידי ארגון כנסים בנושאים הרלוונטיים.

הסיווגים, שהוצגו לעיל, נוצרו כתוצאה מניתוח חקרי אירוע רבים של אסטרטגיות תרבותיות לחידוש מרכזי ערים. הם מהווים מעין מסקנות של הניתוח. הם מועילים ליצירת סדר תיאורטי, אולם במציאות, הערים משלבות אותם ויוצרות אסטרטגיות תרבותיות משלהן. לטענתו של Griffiths (1995), בחירת אסטרטגיה תרבותית זו או אחרת מותנית במספר גורמים, כולל: מקומה של העיר בהיררכיה אזורית או בינלאומית; ניסיון העיר בתחום שינויים כלכליים ותעשייתיים מבניים; התרבות הפוליטית של העיר; סדר עדיפויות פוליטי, המשתנה כתוצאה משינויים במבנה החברתי; דגמי התארגנות של אליטות תרבותיות/אמנותיות ועסקיות; זמינות מקורות מימון ממשלתיים ו/או אחרים.

2.2 סיווג מוצע של אסטרטגיות תרבות לפיתוח/ חידוש עירוני וסקירת מחקרים אודותיהן

סקירת הספרות בתחום ניצול פרויקטי התרבות כאמצעי לפיתוח וחידוש עירוני מאפשרת לי להציע טיפולוגיה חדשה של אסטרטגיות לפיתוח/ חידוש עירוני באמצעות פרויקטי התרבות. בטיפולוגיה המוצעת שלושה סוגים של אסטרטגיות התרבות (ר' איור 2.2):

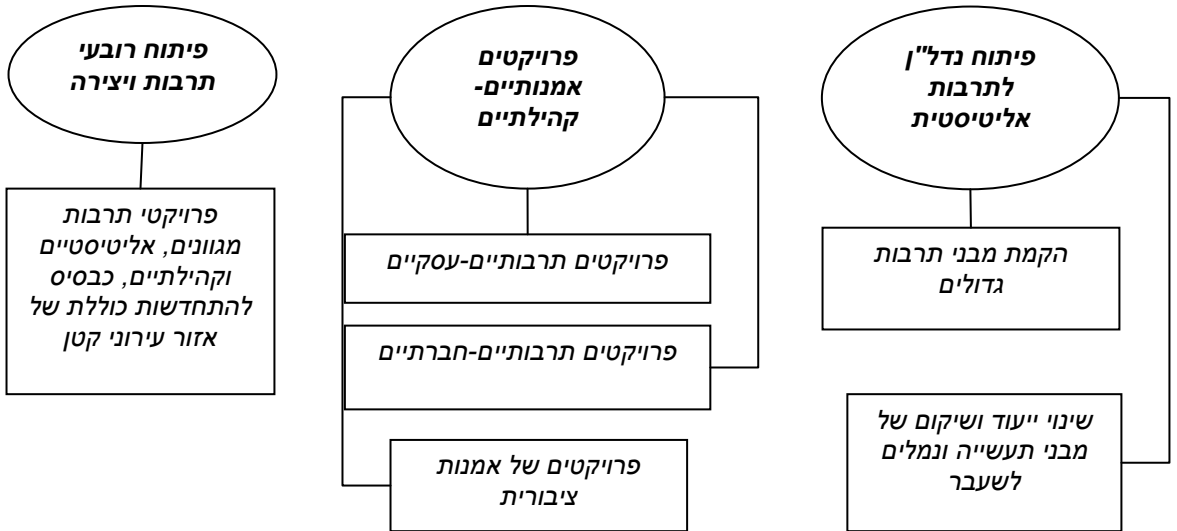
- **פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית** - הקמת מבנים חדשים גדולים וחידוש מבנים ישנים של תעשייה ונמלים לצורך מופעי תרבות אליטיסטית והשירותים הנלווים אליה, ביוזמה ציבורית.
- **פיתוח פרויקטים אמנותיים-קהילתיים** - שכיחים שלושה סוגים: פרויקטים תרבותיים-עסקיים (business-art projects), פרויקטים תרבותיים-חברתיים (social-art projects) ופרויקטים של אמנות ציבורית (public art projects). שלושה אלה מאפיינים בד"כ ביוזמה אישית ואזרחית (של עמותות ואנשים פרטיים, בד"כ אמנים), אם כי יש חריגים (בעיקר תרבותיים-חברתיים) שביוזמה ציבורית.
- **פיתוח רובעי תרבות ויצירה**² - תכנון ופיתוח פרויקטים תרבותיים מגוונים, אליטיסטיים וקהילתיים, ביוזמה ציבורית או ציבורית-פרטית. האסטרטגיה הזו מהווה בסיס להתחדשות כוללת – פיסית, כלכלית וחברתית, של אזור עירוני קטן.

---

²בספרות ניתן למצוא טיפולוגיות שונות של רובעי תרבות ויצירה המבוססות על קריטריונים שונים (ר' פרק 3.2.3). אולם מבחינת המאפיינים שעליהם מבוססת הטיפולוגיה המוצעת לא נמצא הבדל ניכר בין סוגים שונים של רובעי התרבות. לכן, במחקר הנוכחי נתייחס לסוג זה של פרויקטי התרבות כאל קבוצה אחת של פרויקטים.

איור 2.2 טיפולוגיה חדשה של אסטרטגיות תרבות לפיתוח/ חידוש עירוני

Figure 2.2 A new typology of culture strategies in urban development/ regeneration

הסיווג המוצע של אסטרטגיות התרבות, בשונה מקודמיו, מבחין בין גישות תכנוניות שונות לפיתוח וחידוש עירוני על-ידי אמצעים תרבותיים על המטרה העיקרית של הפיתוח, אמצעיו וסוג היזם. בעוד שהמודלים של קשר בין פיתוח תרבות לפיתוח עירוני, שהוצגו ליעל, מתייחסים ל"אסטרטגיות כלל עירוניות" (Bianchini, 1990) ו/או מתבססים על מאפיין אחד בלבד, כמו מטרות הפיתוח (Bianchini, 1990), הכוח המניע של ההתחדשות באמצעות פרויקטי התרבות (Landry, 1996), יחסי גומלין בין פיתוח תרבות למדיניות התחדשות עירונית (Evans, 2005). בפרקים הבאים תוצגנה סקירה כללית של דוגמאות ליישומן בערים שונות של שלוש הגישות שזוהו, לצד המחקרים שעסקו בבחינת השלכותיהן האורבאניות. השוואה מסכמת של שלוש האסטרטגיות לפיתוח/חידוש עירוני, המוצעות כאן, תוצג בפרק סיכום (2.3).

2.2.1 פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית

המצב הכלכלי הירוד בשנות השבעים גרם לממשלות במדינות מפותחות לחשוב מחדש על הוצאותיהן. הרצון לקצץ בהוצאות, יחד עם הדיווחים הלא מעודדים מתוצאות הדור השני של פעילות ציבורית לשיקום שכונות עירוניות, גרמו לנסיגה ניכרת במעורבות הממשלתית בנושא החידוש העירוני. בתקופה זו מצאו הערים דרכים חלופיות למימון ולניהול פרויקטים של התחדשות עירונית, בצורת שיתוף פעולה בין הסקטור הציבורי לבין הסקטור הפרטי. מגמה זו התחזקה בתקופת ממשל רייגן בארה"ב ועם עלייתה של תאצ'ר לשלטון בבריטניה, בסוף שנות ה-70, מתוך הבנה שהסקטור הפרטי יכול לממן את חידוש הבנייה ואת פרויקטים ארוכי טווח ולהביא לצמיחת כלכלה מקומית (Sagaly, 1990).

ניצול נדל"ן להתחדשות כלכלית ופיסית של מרכזי ערים – property-led urban regeneration, על-פי הניסוח המקובל בספרות ההתחדשות העירונית, מהווה נתיב מקובל של התחדשות יזומה בדור השלישי של שיקום וחידוש עירוני. "הדור השלישי" הוא אחד מבין שלושה "דורות" של מדיניות ההתערבות הציבורית בשיקום עירוני, שזיהתה Carmon (1997, 1999). הדור השלישי, אשר החל בשנות ה-80 של המאה הקודמת ופועל בעוצמה משנות ה-90 ועד עתה, סימן תור חדש בנושא של חידוש עירוני במדינות המערב. חידוש עירוני באמצעות שותפויות ציבוריות-פרטיות (public-private partnership) מהווה חלק מרכזי מן הדור הזה, שאופיין בגישה עסקית-כלכלית לחידוש עירוני.

מיקומם של פרויקטי נדל"ן נבחר, בעיקר, במרכזי ערים ובאזורי חזית המים. כרמון (1997) מציינת כי פוטנציאל האזורים האלה נגזר ממספר יתרונות:

- ערכי קרקע נמוכים בהווה עם פוטנציאל לעלייה משמעותית לאחר השיקום ;
- מצאי של שטחים פנויים או נטושים, במיוחד באזורי תעשייה ונמל שירדו מגדולתם ;
- במרכז העיר מרוכזים לעיתים קרובות מבני ציבור, ממשל ותרבות, ובחזית המים מרוכזים מבני מסחר ותעשייה גדולים. מצאי זה של מבנים, לעיתים קרובות עתיקים ומרשימים מבחינה ארכיטקטונית, עשוי לעבור הסבה לשימושים כמשרדים, מגורים ומוסדות תרבות ;
- הרשות המקומית מעוניינת בהחייאת המרחבים הציבוריים הראשיים של העיר, ולפיכך, יוזמת ומגבה פרויקטים לחידוש עירוני הן באמצעות תכנון והן על-ידי מתן תמריצים בצורת זכויות בנייה, הקלות מס ועוד.

משנות ה-70, בארה"ב, וממחצית השנייה של שנות ה-80, בבריטניה, המדיניות התרבותית החלה לעסוק בהתחדשות כלכלית ופיסית של מרכזי ערים. בערים רבות של ארה"ב פעלו "קואליציות צמיחה" לפיתוח מרכזי הערים שהפכו שוממים, מוזנחים ומסוכנים, בעיקר בלילה. קואליציות אלו הורכבו מנציגי הרשויות המקומיות, נציגי מוסדות פיננסיים, נציגי איגודים מקצועיים, יזמים ואחרים. לעיתים השתתפו בקואליציות גם נציגי אמנים. האמנויות התאימו ליעדי קואליציות הצמיחה, מאחר שתרמו לחיזוק הערים בתחרות הבין-עירונית האינטנסיבית על ענף התיירות היוקרתי והצומח, וגם לשינוי תפיסות הציבור לגבי פיתוח נכסי מרכז העיר, למשיכת האליטות ולמשיכת קונים לעסקי העיר התחתית. אחד התוצרים של שיתוף האמנויות בקואליציות הצמיחה היה הכללת שירותי תרבות בתוך פיתוח של שימושים מעורבים (Mixed-Use Districts) (Bassett, 1993). בבריטניה, לדוגמא, עם עליית ממשלת תאצ'ר, הסובסידיות

הציבוריות הצטמצמו וההישענות על הסקטור הפרטי גדלה. ב- 1985 פורסם מסמך מדיניות של המועצה הבריטית לאמנויות בשם " A Great British Success Story", שסימן שינוי עמדה לגבי האמנויות. המסמך תיאר את הצורך בהגדלת התמיכה הציבורית באמנות כבעלת פונקציה כלכלית, ולא על רקע מוסרי או חברתי. במסמך נוסף, שיצא ב-1984, "Cultural Industries Strategy", הודגש כי בעבר, המדיניות הציבורית בנוגע לתרבות היתה בעלת אימפקט שולי יחסית על הצריכה של מוצרים ושירותים תרבותיים, מאחר וכוונה לפעילויות עם הצלחה מסחרית מועטה. הדו"ח מסכם ומסיק, כי הדרך היחידה בה תהיה למגזר הציבורי השפעה הן על דפוסי הכלכלה והתעסוקה והן על התרבות במובנה הרחב ביותר, תהיה להתערב "דרך השוק ולא נגדו" (Bianchini, 1990).

הקמת מבני תרבות גדולים

בכדי להגדיל את האטרקטיביות של העיר ולענות על הביקוש לצריכת מוצרי תרבות, ערים יוזמות הקמה של מבני תרבות אטרקטיביים, כגון: מוזיאונים, בתי אופרה, תיאטראות וכד'. בארה"ב במשך שלוש שנים בלבד (1998-2000) נבנו ושוקמו יותר מ-150 מוזיאונים בעלות של 4.3 מיליארד דולר (Zukin, 2001). עיריית פרנקפורט יזמה הקמתם של שבעה מוזיאונים על גדת המיין – מול המע"ר (שובל, 2002). אחד מהם המוזיאון לאמנות המודרנית, שתוכנן על-ידי ארכיטקט Hans Hollein ונפתח לקהל בשנת 1991 (ר' תמונה 2.2.1.1).

סקר של 65 ערים בארה"ב, שגודל אוכלוסייתן 250 אלף איש ומעלה, אשר נערך על-ידי Strom (2002), מצא, כי משנת 1985 ואילך נבנו או חודשו בהן 71 מבני תרבות "גדולים"³: מרכזים לאמנויות הבמה ומוזיאונים. המחברת מצביעה על כך שמתקנים תרבותיים גדולים תמיד

³ מרכז אמנויות הבמה הוגדר כגדול כשכלל 1000 ומעלה מקומות ישיבה, ואילו מוזיאון הוגדר כגדול, בתנאי שמספר המבקרים בו בשנה הוא 50 אלף איש ומעלה.

הוקמו בשטחים עירוניים, אולם, בניגוד לתקופה הקודמת, רוב המתקנים החדשים נבנו במשך תקופת זמן יחסית קצרה ורובם נבנו מחוץ למרכזי התרבות המסורתיים של ארה"ב, הכוללים את ניו-יורק, בוסטון, שיקאגו וסן-פראנציסקו. יתרה מזאת, כל הפרויקטים האלה היוו חלק בלתי-נפרד של תוכניות ההתחדשות העירונית ונחשבו כאמצעים חשובים להחייאת מרכזי הערים, שהיו שוממים בשעות הלילה. מרכז קימל לאמנויות הבמה, שהוקם בפילדלפיה (ר' תמונה 2.2.1.2), היה צפוי לחזק את הפעילות הכלכלית החדשה במרכז העיר. בעיר התחתית של סיאטל נבנו בעשור האחרון שני מתקני תרבות גדולים: Seattle Art Museum ו-Benaroya Hall (המרכז לאמנויות הבמה), אשר היו חלק מתוכנית ההתחדשות העירונית, הכוללת הקמת מרכזי מסחר גדולים, לצד אזורי מגורים. Balibrea (2001) ציין, כי הדרך המועדפת להקמת מבני התרבות החדשים היא עיצובם בצורה מרשימה על-ידי אדריכל בעלי שם עולמי, כאשר חשיבותו של המבנה האדריכלי אינה נופלת מתוכנו האמנותי, כלומר: המבנה משמש כאטרקציה תיירותית בפני עצמו.

תמונה 2.2.1.1 מוזיאון לאמנות מודרנית, פרנקפורט

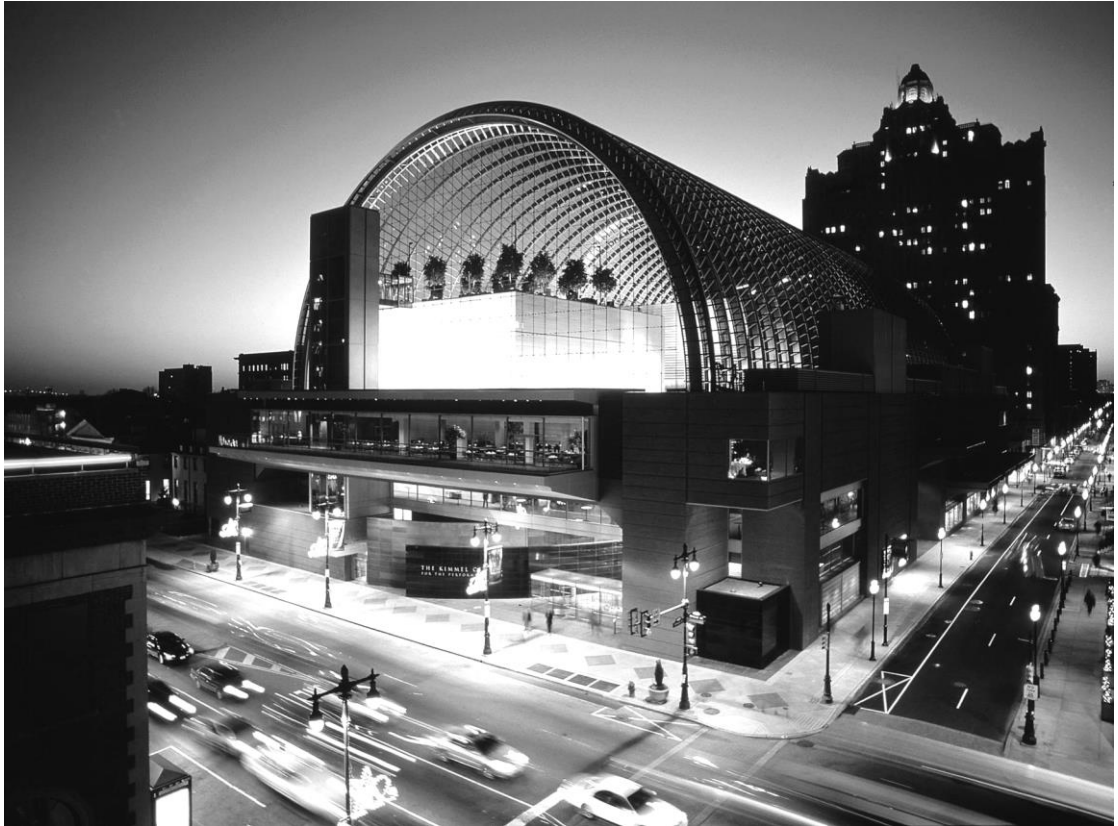
Picture 2.2.1.1 Museum of Modern Art, Frankfurt

מקור : <http://www.mmk-frankfurt.de>

תמונה 2.2.1.2 מרכז קימל, פילדלפיה

Picture 2.2.1.2 Kimmel Center, Philadelphia

מקור : <http://www.philadelphia-reflections.com/blog/769.htm>

אחד המיזמים הבולטים ביותר של הקמת מבני תרבות גדולים, שזכה לפרסום רחב הן בספרות האקדמית והן באמצעי התקשורת ההמונים, הינו מוזיאון גוגינהיים בבילבאו (ר' תמונה 2.2.1.3). המוזיאון יוזם על-ידי רשות אזורית – Basque Government, במטרה להחיות את כלכלת האזור על-ידי משיכת תיירים ומבקרים מקומיים אליו. לצד הקמת המוזיאון, שהיה אמור להוות את האטרקציה התרבותית המרכזית של העיר בילבאו, התוכנית האסטרטגית כללה פרויקטים רחבי-היקף נוספים, כמו: בניית מערכת של רכבת תחתית, הקמת נמל

תעופה חדש, הקמת פרויקטי מגורים ומשרדים ופיתוח שטחים ירוקים (Plaza, 1999, 2000). התוכנית קודמה על-ידי גופים ציבוריים עירוניים ואזוריים והן על-ידי שותפות ציבוריות-פרטיות. השותפות – BM-30, שנוצרה בשנת 1991, הורכבה מנציגי הערים השייכות לאזור המטרופוליני, חברות מובילות ונציגי גופים ציבוריים גדולים, כמו אוניברסיטות וכד'. BM-30 עסקה במחקרים, בעיצוב התוכנית האסטרטגית ובפרסום רעיונותיה (Gonzalez, 2006). הרשות המקומית השקיעה בהקמת המוזיאון 166 מיליון יורו, ללא סיוע כספי מצד ממשלת ספרד. הרשות המקומית היא הבעלים של המוזיאון, בזמן שקרן גוגנהיים האמריקאית היא האחראית על ניהולו (Plaza, 2006). ההסדר של הקמת המוזיאון ותפעולו הוצע לבעלים על-ידי הקרן (המהווה את קרן התרבות המובילה בארה"ב) כחלק מהמדיניות הגלובלית שלה, ששמה למטרה – התפשטות רחבה של רשת המוזיאונים בשם זהה ברחבי העולם. התהליך הזה אף קיבל כינוי בספרות – McGuggenisation. אחד התנאים שהוכתבו על-ידי הקרן היה הזמנת Frank Gehry - ארכיטקט אמריקאי בעלי שם עולמי, לעיצוב המוזיאון (McNeill, 2000).

תמונה 2.2.1.3 מוזיאון גוגנהיים, בילבאו

Picture 2.2.1.3 Guggenheim Museum, Bilbao

מקור : <http://www.howstuffworks.com/guggenheim-museum-bilbao-landmark.htm>

©Shutterstock

כפי שצוין לעיל, מוזיאון גוגנהיים בבילבאו זכה לתשומת לב רחבה בספרות האקדמית, העוסקת בבחינת השפעות כלכליות. אולם, רוב הספרות הזו נכתבה בספרדית, החסומה בפני כותבת חיבור זה. בין המחקרים שתורגמו לאנגלית הוא מחקרה של Plaza (2000), שעסק בבחינת השפעות המוזיאון על משיכת התיירים אל העיר. ממצאי המחקר מעידים על גידול ניכר במספר המבקרים: במהלך שנה לאחר פתיחת המוזיאון ב-1997, הגיעו למקום 370 אלף מבקרים ו-54% מהם הגיעו במיוחד בשל רצונם לבקר במוזיאון. כמו כן, 85% מסך כל הלנים בבתי המלון בעיר בילבאו ביקרו במוזיאון. עדויות נוספות על השפעת של GMB, או "Guggenheim effect" – על-פי הכינוי המקובל בספרות, ניתן למצוא בדו"ח הנציבות האירופית (The Economy of Culture in Europe, 2006), בו מובאים את ממצאי המחקר של

Balzola (2003). כך, לדוגמא, כתוצאה מהקמת המוזיאון, נפתחו בעיר: 20 בתי מלון, 37 מוסדות ומפעלי תרבות, 20 חברות של עיצוב גרפי וגלריות לאמנות רבות.

במקביל לתיעוד ההשפעות החיוביות של הקמת המוזיאון, התפתחה גם ביקורת חריפה כלפי הפרויקט והשפעותיו. Gomez ו-Gonzalez (2001) מטילות ספק על השלכותיו החיוביות של המוזיאון להתחדשות כלכלית של עיר בילבאו. במאמר-תגובה למאמרה של Plaza (1999) המחברות כותבות:

"We do not deny that the Guggenheim Museum has changed Bilbao's former image, which was largely associated with either pollution or violence, making it the new symbol of the city worldwide. It is economic revitalization, regarded as an almost automatic outcome of projects such as the Guggenheim Museum, that was called into question" (Gomez ו-Gonzalez, 2001, p. 898).

הנימוקים של המבקרות מתבססים על ניתוח נתונים כלכליים של אזור Basque, כמו: גודל ערך מוסף, היקף תעסוקה ומס הכנסה. הנתונים האלה מצביעים על מגמת ירידה מתמדת של פעילות כלכלית באזור החל משנת 1998 – שנה לאחר פתיחת המוזיאון. בנוסף לכך, המחברות מותחות ביקורת על האוריינטציה הצרכנית של הפרויקט, שנמנע מלהוות מנוף לפיתוח ענף התרבות המקומי. נימוקים נוספים קשורים להיקף המימון השנתי של המוזיאון שזהה לכל התקציב הציבורי השנתי של העיר, המיועד לפעילויות תרבות. נציין, שמחקרים אחדים שנערכו מספר שנים לפני הקמת המוזיאון ועסקו בניתוח תהליכי התחדשות עירונית על-ידי פיתוח פרויקטי נדל"ן של תרבות בערי בריטניה גילו ממצאים דומים לאלה של Gomez ו-Gonzalez. כך

Bianchini (1993) הראה, כי לפרויקטי נדל"ן של תרבות הייתה השפעה ישירה מעטה בלבד על יצירת משרות חדשות, בחמש ערים בריטיות שנבדקו. Landry (1996) תומך בטענה זו ומציין, שבברמינגהם, לדוגמא, כתוצאה מהפיתוח מהסוג הזה, נוצרו רק כ- 200-300 משרות חדשות. יתרה מזאת, רוב המשרות שנוצרו היו בעלות סטאטוס ושכר עבודה נמוכים, יחסית.

Vicario and Martinez Monje (2003) בחנו השלכות נוספות של הקמת המוזיאון, היינו הקמת שני פרויקטים של שימושים מעורבים – מגורי יוקרה, משרדים וחנויות – סמוך לו, שהיוו חלק בלתי נפרד של התוכנית. האחד – Abandoibarra, שכלל 800 דירות פאר חדשות, והשני – "Gateway" Isozaki, שכלל 270 דירות פאר. לטענתם של המחברים, הקמת פרויקטי המגורים האלה בעיר התחתית של בילבאו חיזקה משמעותית את יוקרת האזור, שתמיד היה מאוכלס על-ידי אוכלוסייה עשירה, ובכך נגרם נזק לשכונות שבפריפריה העירונית ולאוכלוסייתן. התופעה הזו באה לידי ביטוי בעלייה דרסטית של מחירי נדל"ן במרכז העיר, סמוך למוזיאון. כך, לדוגמא, בין השנים 1998 ל- 2000 מחירי דירות באזור הזה עלו ב-80%. המחברים מסיקים כי בילבאו היוותה דוגמא נוספת של השפעת פיתוח נדל"ן רחב-היקף על חיזוק של קיטוב חברתי בעיר. על סכנת התופעה הזו מצביע גם Bassett (1993) במאמרו על פיתוח פרויקטי התרבות בבריסטול. לטענתו של המחבר, כתוצאה מחידוש מרכזי הערים על-ידי פיתוח אטראקציות תרבותיות נוצר קונפליקט בין מרכז לפריפריה: אם מחזקים את שירותי התרבות במרכז העירוני או בחזית המים, תוך שאיפה שהתושבים מכל קצוות העיר יגיעו לפעילויות תרבות, קיימת סכנה של פגיעה באזורים עירוניים אחרים.

שיקום מבני תעשייה ונמלים לשעבר

אחת הצורות הנפוצות ביותר של חידוש עירוני באמצעות פיתוח פרויקטי נדל"ן של תרבות היא ניצול אתרי תעשייה ונמל נטושים, הממוקמים במרכזי הערים ובאזורי חזית המים. בפרזי שילבו בין רצון לפתח אטראקציות תרבותיות לבין הרצון לשקם תחנת רכבת נטושה על גדת הסיינה. התוצאה היא הקמת מוזיאון לאמנות המאה ה-19 בשנת 1986 בשם Musee D'Orsay (שובל, 2002). בעיר נורת אדאמס (North Adams) במדינת מסצ'וסטס, עיר קטנה בת 15,000 תושבים, הוקם המרכז לאמנות המודרנית הגדול ביותר בארה"ב – מוזיאון האמנות המודרנית של מסצ'וסטס (Massachusetts Museum of Contemporary Art – MASSMoCA) (תמונה 2.2.1.4).

MASSMoCA שוכן בבניין של בית-חרושת לשעבר, ששוקם בשנות ה-90, ומשתרע על שטח של 13 דונם. בנוסף לתפקודו כמוזיאון ומרכז לאמנות, MASSMoCA מארח שותפות אמנים גדולה שמפתחת ומפעילה תוכניות חינוכיות בתחום אמנות. Sheppard ואחרים (2006) העריכו השפעות כלכליות של המוזיאון בעזרת שיטות מחקר כמותיות והתבססו על מודלים הידוניים וכלים של GIS. בין ממצאיהם העיקריים:

- בשנת 2002 MASSMoCA משך יותר מ-94 אלף מבקרים שבאו מחוץ לעיר;
- בשנת 2002 המוזיאון תרם לכלכלת העיר (לתמ"ג) 14.2 מיליון דולר;

תמונה 2.2.1.4 מוזיאון לאמנות מודרנית של מסצ'וסטס, נורת אדאמס

Picture 2.2.1.4 Massachusetts Museum of Contemporary Art, North Adams

מקור : <http://unequal-design.blogspot.com>

- המוזיאון, שבעצמו פטור ממיסים, מספק כל שנה גידול בהכנסה ממיסים מקומיים (של מדינה ופדראליים) בסך 2.2 מיליון דולר ;
- נכסי המגורים הסמוכים למוזיאון עלו בערכם ב-14 מיליון דולר (במחירים של שנת 2004) ;
- העיר מכניסה כל שנה \$200,000 נוספים ממסי הנכסים, שהושבחו כתוצאה מפעילות המוזיאון ;

- למרות העלייה בערכי הנדליין המקומי, לא נצפתה בעיר תופעת דחיקה של האוכלוסייה הוותיקה, כתוצאה מתהליך הג'נטריפיקציה שהתרחש באזור;
- במהלך שלוש השנים לאחר פתיחת מרכז האמנות (בשנת 1999), נפתחו בעיר 44 עסקים חדשים, ובסך 255 מקומות תעסוקה;
- מקומות העבודה החדשים, שנוצרו כתוצאה מפעילות המרכז, הם בתחום שירותי אוכל (בתי-קפה ומסעדות), עסקי מסחר קטנים, השכלה ושירותים רפואיים. שכר המועסקים במשרות החדשות גבוה מן הממוצע.

שני המיזמים הבאים הינם דוגמאות של החייאת נמלים באמצעות פרויקטי תרבות. בטורונטו הוקם גוף ממשלתי של הרשות המרכזית, בשם "ארגון חזית הנמל", שנועד לתכנן ולשווק פרויקט בשטח של כ-400 דונם בנמל הישן, באמצעות מבני תרבות ושימושי קרקע אחרים. תוכנן כי ההשקעה הראשונית במבני תרבות תהיה ציבורית (עד שנת 1987) ואילו המשך הפיתוח של מלונות, בתי מסחר, משרדים ומגורים יהיה בידיים פרטיות. שלושה מבנים תעשייתיים ששופצו והמרחב הפתוח ביניהם עמדו במוקד התוכנית: האחד - מרכז מזח יורק ובו עירוב של סדנאות אמנות ואומנות, חללי הופעת וחזרות לקונצרטים ולהצגות; השני - מרכז אמנויות, שהוקם בתחנת כוח ובית קרח שלצידה, בו גלריה לאמנות קנדית עכשווית ותיאטרון צעיר; השלישי - טרמינל Queen's Quay, שנבנה ב-1927 כמקום אחסון ומיון של סחורות, הפך למרכז שימושים מעורבים ובו חנויות וגלריות לאמנות בקומות הנמוכות, משרדים ודירות פאר בקומות העליונות (ר' תמונה 2.2.1.5). בשנת 1989, האמנים התמקמו בכחצית מהחנויות, ובכך העניקו למקום אופי שונה ממרכזי קניות אחרים. השלטון המקומי בטורונטו והממשלה הקנדית הכירו בחשיבות הכלכלית של פעילויות התרבות ואמנות ובצורך לספק מגוון אירועים בתחומים אלו, בכדי למשוך לאזור תושבים ותיירים. מאז הקמתו, התקיימו במתחם אירועי

תרבות רבים ומגוונים לאורך השנה: פסטיבלים, שוקים לתוצרי אמנות וירידים בנושאים תרבותיים שונים. הפיתוח התרבותי היה השלב היחיד שיצא לפועל, שכן המיזם נקלע לקשיים עקב התנגדות קשה של התושבים המקומיים לפיתוח המאסיבי המתוכנן (Wynne, 1992 ; Ward, 1998 ; Breen & Rigby, 1994).

תמונה 2.2.1.5 טרמינל Queen's Quay, טורונטו

Picture 2.2.1.5 Queen's Quay Terminal, Toronto

מקור : <http://queensquay.sites.toronto.com/directionsparking.html>

בשונה מטורונטו, בה התרבות נועדה להיות רק זרז לפיתוח שימושים מעורבים, את נמל דרלינג בסידני, שהיה פעיל עד 1982, הוחלט לפנות למיקום חדש ולפתח כמתחם לחינוך, בידור ונופש, כשהכוח המניע היה הרצון לחגוג באתר את אירועי חגיגות המאתיים לאוסטרליה ב-1988. רשות ממשלתית מיוחדת פעלה בשיתוף פעולה הדוק עם עסקים מהמגזר הפרטי, שגילו עניין. התוכנית, שמחצית משטחה נועד להיות מרחב פתוח, כללה עירוב של אטרקציות ציבוריות: שלושה מוזיאונים, היכל תערוכות ענק, מרכז כנסים, בית מלון, מרכז מסחרי, גן סיני

ייחודי ופארקים. האטרקציות התמקדו לאורך קו המים של הנמל, שצורתו כפרסה. במרכז הנמל הוקם Harbourside Festival Marketplace (רי תמונה 2.2.1.6), שוק מקורה ומסוגנן. מתחת לגשר מראשית המאה ה-20, על קו המים, הוקם המוזיאון הימי הלאומי האוסטרלי, ובסמוך לו המזח של המוזיאון הימי של סידני. מוזיאון נוסף נבנה בתחנת הכוח הישנה, ולצידו מרכז בידור, הכולל אודיטוריום להופעות. גשר עתיק להולכי רגל וחשמלית קטנה מקשרים בין הנמל למרכז העיר (Breen & Rigby, 1994; Craig-Smith, 1995).

תמונה 2.2.1.6 נמל דרלינג, סידני

Picture 2.2.1.6 Darling Harbor, Sydney

מקור : © Richard Glover/Corbis ,<http://corbisimages.com>

מיזמים ידועים נוספים של שיקום נמלים ואזורי תעשייה לשעבר על-
ידי פרויקטים תרבותיים, שתוארו בספרות המקצועית, הינם : Albert

Centre National Cable Factory בהלסינקי, Dock בליברפול, d'Art Contemporian בגרינובל (Grenoble), Museum of Contemporary Art בברלין, Witte de With ברוטרדם (Lorente), Tate Modern ; Times Square בניו-יורק (Reichl, 1999); 2000 Museum of Science and Chocolate Factory בלונדון, Industry במנצ'סטר (Evans and Shaw, 2004); Custard Digbeth Factory בברמינגהם, Piece Hall בהליפקס (Halifax), Landry (ואחרים, 1996); אזור Ruhr-Gebiet בגרמניה (Scott, 2004); הקומפלקס La Casa de Caritat בברסלונה (Jauhianen, 1993) ועוד.

לעיתים קרובות חידוש מרכזי ערים ואזורי חזית המים באמצעות פיתוח פרויקטים נדליים של תרבות כרוך בכניסת אוכלוסיית ג'נטרי לשכונות מתחדשות, וכתוצאה מכך, בדחיקת אוכלוסייה וותיקה ממעמד חברתי-כלכלי נמוך מאזורי ההתחדשות האלה. האוכלוסייה הוותיקה אינה יכולה להרשות לעצמה להמשיך לגור בשכונות שמחירי הדירה והשירותים בהן עלו במידה רבה, בעקבות הגינטריפיקציה (Atkinson & ; 2000, Atkinson ; 1996, Smith ; 1989, 1995, Zukin) Bridge, 2005). בנוסף לקונפליקט הפוטנציאלי, שנוצר בין אוכלוסיית הג'נטרי לבין התושבים הוותיקים, נוצר גם קונפליקט בין כניסת אוכלוסיית הג'נטרי לבין אוכלוסיית אמנים, שנוטה להתמקם בשכונות העוברות התחדשות תרבותית. Lorente (2000) זיהתה מעין "תגובת שרשרת" טיפוסית: תחילה, אמנים אחדים ובלתי-מוכרים מגלים אזור של בניינים נטושים (מחסני נמל לשעבר או בנייני תעשייה עזובים) ודירה זול ומשתקעים בו; אחר-כך באים סוחרים-אמנות ויוזמים פרטיים שמקימים גלריות לאמנות, חנויות אופנה, מסעדות וכדו'; לאחר מכן רשויות מקומיות מגיבות לתהליך הספונטאני הזה ומקימות באזור מוסדות תרבות; האזור עובר תהליך פיתוח נמרץ. לבסוף, נכנסת אוכלוסיית ג'נטרי, הדוחקת מן המקום אוכלוסיות אחרות. אמנים

מתחילים בהדרגה לעזוב את המקום, עקב עליית מחירי הדירות, עליית המיסים באזור, חיסולן של חנויות זולות ושינויים אחרים.

על קונפליקט נוסף שנוצר כתוצאה מפיתוח אטרקציות תרבותיות במרכזי ערים ובאזורי חזית המים מצביע Landry (1996) בעבודתו על התחדשות עירונית על-ידי פרויקטי תרבות. המחבר מציין כי פיתוח האטרקציות התרבותיות מיועד, בעיקר, למבקרים שמוציאים כסף רב לפעילויות הפנאי. פיתוח כזה עלול להגדיל את הקיטוב החברתי, על-ידי מניעת נגישות למתקנים החדשים מאוכלוסיות החסרות משאבים כלכליים שופעים. יתרה מזאת, עלול להיווצר קונפליקט בין צרכי התיירים לצרכי התושבים המקומיים, מבחינת עומס במוסדות ובאירועי תרבות ועומס תחבורתי, המפריע לחיי היומיום של התושבים המקומיים.

2.2.2 פרויקטים אמנותיים-קהילתיים

סמוך לסוף המאה העשרים, גילו מתכננים וחוקרים עניין הולך וגובר בפיתוח פרויקטים תרבותיים, המיועדים לענות על צרכים של אוכלוסייה מקומית, כחלק ממדיניות התחדשות ששמה דגש על פיתוח הון אנושי מקומי, כתנאי הכרחי של התחדשות. הפרויקטים האלה מעודדים השתתפות פעילה של אוכלוסייה מקומית, כולל אוכלוסיית אמנים ואומנים, בפעילות תרבותית/ יצירתית, עסקית, קהילתית וסביבתית. בניגוד לפרויקטי נדל"ן של תרבות, שחוזרים על עצמם במקומות שונים, אמצעי שיתוף האוכלוסייה בפעילות התרבותית מגוונים יותר. ניתן לזהות שלוש קבוצות של פרויקטים אמנותיים-קהילתיים, מבחינת מטרותיהם: פרויקטים, שמטרתם לשפר את המצב הכלכלי של תושבים מקומיים – פרויקטים תרבותיים-עסקיים; פרויקטים, שמטרתם לטפל בעיות חברתיות – פרויקטים תרבותיים-חברתיים; ופרויקטים, שמטרתם לשפר את סביבת המגורים – פרויקטים של אמנות ציבורית. להלן נציג דוגמאות ייחוס של שלוש קבוצות אלה והמחקר אודותם.

פרויקטים תרבותיים-עסקיים

כאמור לעיל, בקבוצה זו נכללים פרויקטים שמיועדים לשפר את מצבם הכלכלי של התושבים המקומיים. בין הגישות המקובלות לפיתוח פרויקטים תרבותיים-עסקיים (business-art projects), שנסקרו בספרות: הקמת אינקובאטורים לעסקים בתחום אמנות ויצירת שותפויות אמנים. Philips (2004) זיהתה ותיארה את הגישות האלה, שיושמו בערים שונות של ארה"ב:

- אינקובאטורים לעסקים בתחום אמנות מורכבים, בדרך כלל, מעסקים קטנים ו"צעירים" של אומנים ונתמכים על-ידי ארגונים ממשלתיים וולונטריים. ארגונים אלה מסייעים לאומנים לפתח מיומנות עסקית ומשתפים אותם בפעילויות שונות, כמו תוכניות בתחום השכלה בלתי-פורמאלית או תוכניות קהילתיות אחרות. לעיתים האינקובאטורים משתקעים בבניינים נטושים, כמו מחסנים או בתי-ספר לשעבר שהוסבו על-ידם לבתי-סטודיו לאמנים. בזכות התמיכה הכספית הציבורית, האינקובאטורים גובים מחירי שכירות נמוכים ובכך מאפשרים לאמנים המתחילים לפתוח עסקיהם. גישה זו יושמה בהצלחה בשכונות של שיקאגו ופילדלפיה ובערים קטנות רבות בארה"ב. אחת הדוגמאות שמביאה Philips היא The Entergy Arts Business Center בעיר ניו אורליאן, שבמדינת לואיזיאנה. מטרתו של המוסד היא תמיכה בהקמת עסקי אמנות ופיתוחם. מקורות המימון של המרכז הינם: חברה פרטית - Entergy Corporation, מועצת אמנויות מקומית והכנסות עצמאיות של המרכז. המרכז מציע שטחי השכרה ומספק שירותים נלווים לעסקי אמנות. העסקים שמשכירים את שטחי המרכז משתתפים בתוכניות הכשרה מגוונות, המסייעות לפתח את העסק הקטן לחברה יותר גדולה ומוצלחת.

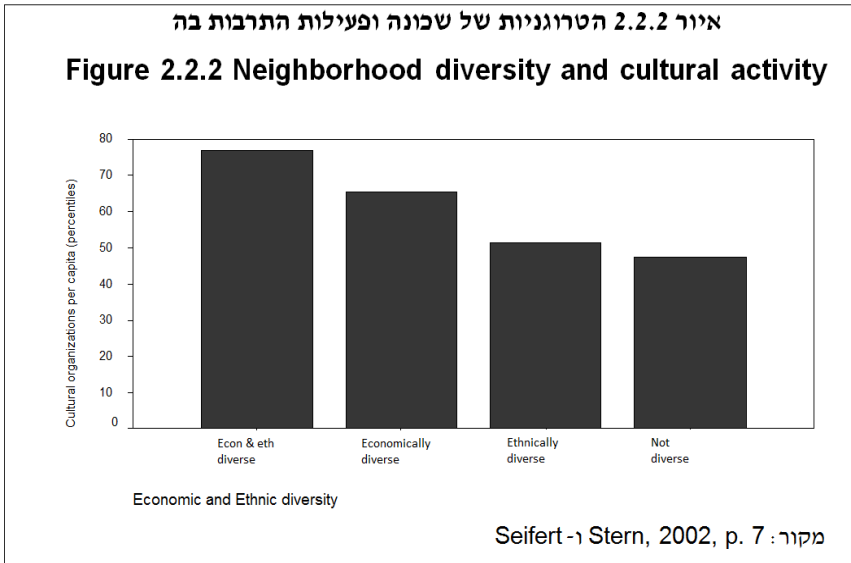
- **שותפויות אמנים** נחשבות אמצעי מועיל לעידוד פיתוח עסקי הממוקד באמנות. שותפות אמנים היא ארגון ללא מטרת רווח, שהוקם על-ידי אמנים/אומנים במטרה לשווק ולמכור את עבודותיהם. חלק מהכנסותיהם מכסה את הוצאות השיווק המשותפות. ברחבי ארה"ב פועלים אלפי ארגונים מעין אלה ואחדים מהם התרחבו והפכו לבעלי השפעה ניכרת על משיכת מספרים גדולים של קונים אל המקומות פעילותיהם. אחת השותפויות הגדולות בארה"ב היא אגודת האומנים של מיסיסיפי – The Craftsmen's Guild of Mississippi, הפועלת בעיר ג'קסון. חברי האגודה שואפים ליצור סטנדרטים גבוהים באומנות ובזכות השאיפה הזו והגשמתה בפועל, הארגון זכה להכרה רחבה בארה"ב. האגודה הקימה מרכז אומנות בפרק ההיסטורי של העיר, בבקתת עץ מסורתית. במרכז נערכים תערוכות של מוצרי אומנות, חוגים ופסטיבלים, אשר מושכים מבקרים רבים אל המקום. הפרויקט השני של האגודה הוא גלריית אומנות גדולה במרכז העיר, המשלבת בתוכה מרכז מכירות, כיתות לימוד ובתי-סטודיו. מלבד הפעילות העסקית, הארגון מקדם פרויקטים קהילתיים חינוכיים.

מעט מאוד מחקרים בחנו את ההשפעה הישירה של פיתוח עסקי תרבות בשכונות עירוניות. ממצאי המחקר, שנערך ב- Center for Urban Future (2002), מעידים על-כך שמקורן של הפעילות התרבותית נמצא דווקא בשכונות עירוניות, שבהן פועלים ארגונים תרבותיים קטנים. המחקר התמקד בשבע שכונות של ניו-יורק, המאופיינות בפיתוח מואץ של עסקי תרבות, והדגים כיצד משאבי תרבות ואמנות מהווים מנוף לצמיחת השכונות האלה במהלך העשור האחרון. עורכי המחקר הגדירו מדדים להצלחה של פיתוח תרבותי בר-קיימא, ביניהם: טיפול בבעיות הכרוכות בדחיקת האוכלוסייה הוותיקה, כתוצאה מתהליך הג'נטריפיקציה; פיתוח מנהיגות שכונתית בעלת חזון וסבלנות; פיתוח וחיזוק צמיחה כלכלית שאינה נובעת בהכרח מהתערבות ציבורית

ישירה, אלא מתרחשת באופן ספונטאני; עירוב בין תעשיות יצירה מקומיות (כולל מלכ"רים) לבין העסקים המסורתיים של האזור.

בין המחקרים הראשונים שעסקו בבחינת השפעות פיתוח עסקי תרבות ואמנות, הפועלים בשכונות עירוניות, על הגירת האוכלוסייה אל השכונות האלה היה המחקר שנערך במסגרת פרויקט (Social Impact of the Arts Project) באוניברסיטת פנסילבניה על-ידי Stern ו-Seifert (1998). המחקר בדק את תהליך ההתחדשות החברתית שהתרחש בשכונות פילדלפיה ואת הקשר בינו לבין השתתפות השכונות האלה בפעילות התרבותית. בתור מדדים להתחדשות חברתית, החוקרים השתמשו בשיעור גידול האוכלוסייה ושיעור גידול ההכנסה לנפש, ובתור מדדי השתתפות – מספר ארגונים ועסקים בתחום אמנות לנפש, הפועלים בשכונה, ומספר המשתתפים בפעילות התרבותית. המחקר התבסס הן על נתונים הסטטיסטיים של מפקד האוכלוסין והן על בסיס נתונים בנושאים של פעילות תרבותית בפילדלפיה והשתתפותה של האוכלוסייה המקומית בה, שנוצר במסגרת פרויקט ה-SIAP. מסקנת המחקר היתה, כי שכונות עירוניות, שהיו בשנות ה-80 בעלות רמה גבוהה של השתתפות תרבותית, היו גם מקומות שאופיינו בשיעורי גידול של אוכלוסייה והכנסה גבוהים מהממוצע. עוד נמצא, כי השכונות האלה נבדלו משכונות אחרות של העיר ברמת הטרונגניות כלכלית גבוהה יחסית, שהוגדרה במספר העניים ומספר הפרופסיונלים (אוכלוסיית גינטי) בשכונה, העולה על הממוצע העירוני. מסקנה מרכזית של Stern ו-Seifert (1998) הייתה, כי כאשר תהליכי הפיתוח/החידוש הפיסי איטיים, ובתנאי שקבוצות האוכלוסייה בעלות המאפיינים החברתיים-כלכליים השונים גרות יחד שנים אחדות, התועלת החברתית של הפיתוח גבוהה יותר, יחסית לתהליכי פיתוח מהירים. בקהילה כלשהי, תהליכים של דו-קיום בשטח עירוני צפויים ליצור מצבים בהם לכל התושבים יש עניין משותף. יתר על כן, השפעות הדדיות עשויות לשנות את סגנון החיים של כל הקבוצות. כתוצאה מכך, התהליכים האלה לא

יובילו לתופעה הקלאסית של "דחיקה", המלווה את הג'נטריפיקציה, אלא – ליצירת סוג מיוחד של קהילה עירונית – קהילה שמתמודדת עם רב-גוניות והטרוגניות חברתית. דווקא ההשתתפות בפעילות התרבותית, כפי שהיא נמדדה במחקר הנתון, היוותה כלי מועיל להתמודדות מעין זו.

במחקרי המשך, שנערכו במסגרת פרויקט ה-SIAP (Stern, Seifert,) בשכונות של פילדלפיה, אטלנטה, שיקגו (1999, 2000, 2001, 2002) וסן-פרנציסקו הושם דגש נוסף על בחינת הקשר בין פעילות תרבותית בשכונות עירוניות לבין רמת ההטרוגניות של השכונות האלה. לצד הטרוגניות כלכלית (economic diversity), החוקרים הגדירו גם הטרוגניות אתנית (ethnic diversity) - שכונות שבהן אף קבוצה אתנית לא עולה בגודלה על 80% מסך כל אוכלוסיית השכונה, והטרוגניות של משקי הבית (household diversity) - שכונות מגורים שבהן מספר משקי הבית של בודדים גבוה מן הממוצע. ממצאי המחקרים האלה מעידים על קשר חזק בין רמת ההטרוגניות של השכונות העירוניות לבין הפעילות התרבותית, המתרחשת בהן (ר' איור

2.2.2). הקשר בין רמת ההטרוגניות לפעילות תרבותית הוא, ככל הנראה, קשר דו-סטרי: שכונות הטרוגניות יוצרות סביבה חברתית לניסויים וחיידושים בתחום אמנות ותרבות ומהוות בית למספר גדול של מוסדות וארגונים, הפועלים בתחום תרבות ואמנות קהילתית, יחסית לשכונות אחרות; בו זמנית, השתתפות השכונה בפעילות תרבותית-קהילתית מהווה אמצעי חשוב להתחזקותה ולהתפתחותה של קהילה הטרוגנית.

פרויקטים תרבותיים-חברתיים

תוכניות חברתיות-תרבותיות (social art projects) מיועדות לעודד השתתפות רחבה של שכבות אוכלוסייה חלשות ו"בעיותיות" בפעילות תרבותית, ובכך לטפל בבעיות חברתיות כמו: עוני, אבטלה, רמת השכלה נמוכה, פשע ועוד, ולגרום להשתלבות של אוכלוסייה הסובלת מבעיות אלה בחיים החברתיים של העיר. תוכניות אלה מהוות בדרך-כלל חלק ממדיניות חברתית מרכזית של המדינה, ומבוססות על הכרה ברמה הלאומית בתפקידה של השתתפות בפעילות תרבותית כאמצעי לטיפול בבעיות חברתיות. דוגמא מייצגת לנקיטת המדיניות כזו היא בלגיה. בדו"ח העוני הלאומי, שפורסם בשנת 1994 והיה בעל השפעה מרחיקת לכת על המדיניות החברתית, סוכם:

"Because cultural poverty permeates all existential domains, it provokes a more deeply rooted deprivation than economic poverty" (Puype, 2004, p. 296).

מאז פרסום הדו"ח הזה נוקטו צעדים רבים הן ברמה הארצית והן בערי המדינה לפיתוח תוכניות חברתיות-תרבותיות, שהתבססו על התפיסה שרק אנשים שמשוגלים להשתתף בחיים תרבותיים יכולים גם להשתתף בחיים חברתיים. אחת התוכניות מסוג זה היא Kunst in de Buutr - "אמנויות בשכונה", שיושמה בעיר Ghent בבלגיה (העיר השנייה בגודל במדינה, אחרי Antwerp). התוכנית נתמכה על-ידי

משרד התרבות הבלגי והיא כללה מגוון רחב של פעילויות, שהתרחשו ב"היכל שכונתי" – מבנה עץ נייד שעבר משכונה לשכונה. כל שנה המבנה הוצב בשכונה אחרת. הפעילויות נועדו לאוכלוסייה רחבה, אך העדיפות ניתנה למעטי יכולת כלכלית. המשתתפים בחרו בתחום אמנות מסוים, כמו תיאטרון, מוסיקה, ריקוד, ציור, ויחד עם אמנים ומדריכים חברתיים, שעבדו בפרויקט, הכינו הצגות, קונצרטים, תערוכות, אירועי תרבות סביב נושא מסוים ועוד. חלק מן הפרויקטים שיתפו ילדים ונוער, בני משפחות במצוקה. הילדים נחשפו לאמנות, למדו ופיתחו כישרונותיהם (Puype, 2004). על-פי הערכת המחבר, לעיתים קרובות, המניעים הראשוניים של התושבים להשתתף בפרויקט היו קשורים לרצון ליצור קשרים חברתיים, אולם לאחר התנסות בתהליך חברתי-אמנותי, הם יותר ויותר התעניינו באמנות עצמה.

Sutton & Carey (2004) במאמרם מתארים פרויקט רחב-היקף של אמנות קהילתית באזור Speke/Garston בעיר הבריטית ליוורפול. שכונות אלה סבלו שנים רבות מתדמית שלילית. הן אופיינו בשיעורי עוני ואבטלה גבוהים, ברמת השכלה נמוכה של אוכלוסייתהן ובשיעורי השתתפות נמוכים מאוד בניסיונות רבים של התחדשות המקום. הסוכנויות המובילות שיזמו וניהלו את הפרויקט היו: South Liverpool Housing (SLH) ו-AiR Arts in Regeneration. היוזמה כללה פרויקטים קטנים בתחום תרבות ואמנות ומטרתה העיקרית היתה לשתף את הציבור הרחב של תושבי המקום בפעילות התרבותית, ובכך לגרום להשפעות חברתיות עמוקות וארוכות-טווח. בין הפעילויות שתוכננו ובוצעו:

- שני פרויקטים סביבתיים-אמנותיים, שהתמקדו בפיתוח שטחי משחק לילדים על-ידי שיתוף הפעולה הדוק בין האמנים לבין תושבי המקום בכל שלבי הפרויקטים האלה;

- יצירת סרטי וידאו, בהם מתועדים ניסיונות התחדשות האזור - תושבים מקומיים היו מעורבים באופן פעיל הן בכתיבת התסריטים והן הפקתם של הסרטים האלה;

- תכנית אינטרנט-רדיו - התוכנית פותחה מתוך הכרה בתחושת הבדידות של אנשים מבוגרים, תושבי המקום. הפרויקט התחיל בהתקנת התכנה במגורים מוגנים מקומיים והתפתח במהירות לפרויקט יותר מקיף של פיתוח מיומנות בתחום מחשבים ואינטרנט;

- מסיבות וחגיגות לתושבי המקום, שנערכו במוסד למטוסים לשעבר וכללו הופעות, ריקודים, שירים ועוד.

על-פי הערכתו של SLH, היו מעורבים ביוזמה בכללה כ-1000 מתושבי המקום. הניסיון שנרכש במהלך יישום הפרויקט הכשיר את הקרקע לפרויקטי המשך. תועלות הפרויקט קיבלו הכרה רחבת-היקף והוא נמנה כאחד הניסיונות המוצלחים של התחדשות העירונית, שהוצגו (כחקרי אירוע) בהכרזה על ליוורפול כבירת התרבות האירופית לשנת 2008.

בשנים האחרונות, סוכנויות אמנות מקומיות, בשיתוף עם שירותים קהילתיים, מעורבות בתוכניות לטיפול בתופעות חברתיות שליליות, כגון: פשע, נוער בסיכון, גזענות וחוסר-בית. אחד המחקרים בארה"ב מצא כי ל-61% מסוכנויות האמנות יש תוכניות, שמכוונות לטיפול בבעיות חברתיות. לדעתו, מקבלי החלטות גילו, כי תמיכה בפעילות תרבותית קהילתית מועילה יותר מאשר תוספת משרות של קצינים לכוחות המשטרה (Mulcahy, 2000 אצל Strom, 2001). גם קרנות פרטיות מביעות עניין הולך וגובר במימון תוכניות בתחום תרבות ואמנות, שמיועדות להשיג מטרות חברתיות. הצלחתו של פרויקט *Midnight Shakespeare*, שבוצע בסן-פרנסיסקו ושיתף בני נוער רבים בהופעות תיאטרון, היתה כה גדולה, שערים רבות "העתיקו" את

הרעיון הזה. על-פי דיווח ממשרד המשפטים האמריקאי, הסיכוי שהמשתתפים בפרויקטים מעין אלה, שהיו מעורבים בעבר במעשים פליליים, יחזרו לפעילויות הבלתי-חוקיות פחת, במקרים אחדים, פי שניים או שלושה, בהשוואה לקבוצות הביקורת (Strom, 2001).

כאמור לעיל, ניסיון חלוצי רחב-היקף בתחום הערכת השפעות חברתיות של השתתפות בפרויקטים תרבותיים-חברתיים נערך בבריטניה על-ידי צוות חוקרים בראשו של Matarasso, בין השנים 1995-1997 (Matarasso, 1997). במסגרת המחקר הוערכו השפעות חברתיות של 60 פרויקטים תרבותיים, שהופעלו בערים ברחבי אנגליה, כולל: Bartley, Bolton, Hounslow, London, Nottingham, Shadwell, Portsmouth, Northern Scotland, וגם במדינות נוספות, כולל הלסינקי בפינלנד וניו-יורק בארה"ב. בין סוגי הפרויקטים שנחקרו: פסטיבלים של תרבות עממית ואירועי רחוב, פרויקטי הכשרה באינטרנט ובטכנולוגיות דיגיטאליות, תוכנית שיפור נגישות של מוזיאון מקומי לנכים ולאנשים הסובלים ממחלות שונות, חוגי העשרה שנערכו במסגרת מרכזי תרבות קהילתיים, פרויקטי הכשרה בתחום תרבות ואמנות לבני נוער ועוד. במהלך המחקר רואיינו יותר מ-500 משתתפים בפעילות התרבותית באמצעות שאלונים פורמאליים, וכ-500 אנשים השתתפו בקבוצות דיון ובראיונות בלתי פורמאליים. שיטת המחקר הדומיננטית היתה דיווח עצמי של המשתתפים על השינויים שהתחוללו בחייהם, כתוצאה מהשתתפותם בפעילות התרבותית.

ממצאי המחקרים חולקו על-ידי המחבר לשישה נושאים, בהתאם לסוגי ההשפעות:

- **התפתחות אישית** - השתתפות בפעילות תרבותית עשויה לשפר במידה ניכרת את הביטחון העצמי של בני-אדם וכתוצאה מכך, את חייהם החברתיים: 84% מהנסקרים דיווחו על שיפור

הביטחון העצמי. אנשים רבים (37% מהנסקרים) הביעו רצון להיות מעורבים בפעילות קהילתית ולרכוש ידע נוסף, באמצעות קורסי העשרה ו/או הכשרה. במקרים אחדים, ההשתתפות עודדה אנשים לחשוב על זכויותיהם ואחריותם החברתית. 80% מהנסקרים רכשו מיומנות מעשית וחברתית חדשה, אשר עשויה, לדעתם, לסייע במקום עבודתם ובחייהם הפרטיים. אנשים בודדים, בייחוד אלה שהשתתפו בפרויקטי הטכנולוגיות הדיגיטאליות, מצאו עבודה, כתוצאה מהשתתפותם בפרויקטים האלה.

- **קשרים חברתיים** - פרויקטים תרבותיים עשויים לתרום ללכידות חברתית במספר דרכים: ברמה הבסיסית הם מגשרים בין האנשים ומספקים בסיס טוב, עליו יכולים לצמוח יחסי חברות (91% מהנסקרים רכשו חברים חדשים); הם מעודדים שותפות ושיתוף פעולה; פרויקטים אחדים, כמו פסטיבלים, מקדמים הבנה בין-תרבותית ומסייעים להכיר בתרומתן של כל קבוצות האוכלוסייה המקומית לחיי הקהילה (54% מהנסקרים למדו על תרבויות אחרות). בנוסף לכך, אמנות ותרבות הינם אמצעים חשובים ביצירת קשרים בין-דוריים. כמו כן, היו עדויות על כך שהשתתפות בפרויקטים תרבותיים-קהילתיים עשויה להפחית פחד ממעשים פליליים ולספק יותר תחושת ביטחון בשכונות המגורים.

- **מעורבות בחיים קהילתיים** - השתתפות בפרויקטים של אמנות קהילתית היא דרך נפוצה למעורבות בפעילות קהילתית נוספת: 86% הביעו רצון להשתתף בפרויקטים נוספים, שאינם, בהכרח, בתחום תרבות ואמנות. כתוצאה מכך, משתפרת מיומנותם ויכולתם הארגונית של המשתתפים, ההשתתפות יכולה להסמיך ולסייע לאנשים לשלוט בחייהם בשכונה. כמו כן, פרויקטים תרבותיים-קהילתיים יוצרים יחסי שותפות בין התושבים המקומיים וסוכנויות ציבוריות, הם מעודדים את בני הקהילה

להיות אזרחים יותר פעילים (21% מהנסקרים חשו תחושה חדשה לגבי זכויותיהם).

- **זהות והשתייכות מקומית** - לפרויקטים התרבותיים תפקיד חשוב בקידום תרבות ומסורת מקומית. הם עשויים לשנות תדמית שלילית של מקום, הן בעיני התושבים המקומיים והן בעיני תושבי שכונות אחרות: 40% מהנסקרים שינו דעתם לגבי מקום מגוריהם ליותר חיובית. בשכונות חדשות, הם עשויים לסייע בפיתוח זהות מקומית ותחושת השתייכות למקום. הפרויקטים האלה מעודדים תושבים להיות מעורבים ביצירת שיפורים סביבתיים: 63% מהנסקרים הציעו סיוע בביצוע הפרויקטים המקומיים.
- **דמיון וחזון** - השתתפות בפעילות תרבותית מפתחת את יצירתיותם של המשתתפים ואת תחושת הביטחון לגבי יכולתם היצירתית: 86% מהמשתתפים המבוגרים ניסו לעשות דברים שלא עשו קודם לכן. פרויקטי אמנות עשויים לפתח את הערכים והציפיות האישיים: 49% מהנסקרים הביעו דעתם שהשתתפות שינתה את רעיונותיהם ו-81% טענו שתהליך יצירתיות היה חשוב להם.
- **בריאות ואושר** - למרות שהמחקר לא התכוון לבחון קשר בין השתתפות בפעילות תרבותית למצב הבריאות של המשתתפים בה, התגלו עדויות רבות לכך שכתוצאה מההשתתפות, אנשים - בייחוד בני הנוער - חשו שיפור במצב בריאותם (52% הרגישו את עצמם יותר טוב או יותר בריא). לבסוף, היה ברור כי אנשים נהנו מהשתתפותם בפעילות תרבותית וזו הוסיפה הרבה לאיכות חייהם: 73% מהנסקרים חשו את עצמם יותר מאושרים מאשר היו לפני השתתפותם.

במסגרת מחקרי המשך של Matarasso, הוערכו השפעות אישיות- חברתיות של השתתפות בפעילות תרבותית בבבלסט (Matarasso, 1998b) ובפורטסמוס (Matarasso, 1998a). המחבר הראה, שפרויקטים של אמנות קהילתית משפיעים בחיוב על התפתחות אישית של המשתתפים בהם, תורמות תרומה ניכרת למהליך התחדשות חברתית של האזור.

במהלך העשור האחרון, נערכו עשרות מחקרים נוספים, שמטרתם היתה להעריך השפעות אישיות וחברתיות של פרויקטי אמנות קהילתית. בדרך כלל, הם עסקו בהערכת השפעות של פרויקט בודד או מספר קטן של פרויקטים. ממצאי המחקרים האלה תמכו בממצאי המחקרים של Matarasso ו-Williams (1997), לדוגמא, העריך השפעות של פרויקטי אמנות קהילתית, אשר מומנו על-ידי המועצה לענייני אמנות של אוסטרליה. בהתבסס על סקר שכלל כ-230 משתתפי פרויקטים וחברי קהילות, שבהן יושמו הפרויקטים, הוא הגיע למסקנות הבאות: פרויקטי אמנות יוצרים הבנה יותר רחבה של תרבויות שונות, משפרים מיומנות בתחום מנהיגות וניהול ומחזקים תחושת זהות קהילתית. בשנת 1995, פיתחה ממשלת אירלנד מדיניות של התחדשות עירונית, באמצעות פרויקטים של אמנות קהילתית. ארגון שעסק בהערכת השפעות הפרויקטים – Arts Awareness Intervention, גילה שהמשתתפים בפרויקטים חשו "תזווה דראסטית בתיאבון להשכלה והכשרה בתחום תרבות ואמנות". בנוסף לכך, פרויקטי אמנות קהילתית השפיעו מצד אחד על ביטוי-עצמי, תקשורת, תחושת גאווה, ומצד שני - על יצירת הכנסה (CAFÉ, 1996) אצל (Kay, 2000).

Newman ואחרים (2003) סקרו עשרות מחקרים שעסקו בהערכת השפעות של פרויקטי אמנות קהילתית, בכדי לענות על השאלה: "האם פרויקטים של אמנות קהילתית תורמים לשינויים חברתיים וכלכליים

חיוביים ברמה מקומית?" החוקרים מצאו השפעות משמעותיות של הפרויקטים על המשתתפים בהם :

- שינויים אישיים, המתבטאים במציאת חברים חדשים, פיתוח יצירתיות וביטחון עצמי, הפחתה של תחושת בדידות והגדלת של מספר האנשים המתעניינים בהכשרה בתחום תרבותי ;
- שינויים חברתיים – העלאת תחושת זהות מקומית, פיתוח שיתוף פעולה ואמון הדדי בתוך הקהילה, שיפור מיומנות ארגונית ;
- שינויים כלכליים – גידול בתעסוקה, שיפור תדמית הקהילה בעיני משקיעים פוטנציאליים, הגדלת היקף מכירות של עבודות אמנות והגדלת השקעות לפרויקטים אמנותיים ;
- שינויים בתחום ההשכלה – שיפור מסוים בתפקוד של בתי-ספר מקומיים.

פן נוסף לתרומת ההשתתפות בפעילות תרבותית גילו Stern ו-Seifert (1998), במחקר שבחן קשר בין פעילות תרבותית להתחדשות חברתית של שכונות פילדלפיה. הם מצאו כי, בשונה מסוגים אחרים של פעילות אזרחית, פעילות תרבותית יוצרת בו-זמנית קשרים הן בתוך קהילה/שכונה והן – בין קהילות/שכונות שונות : 80% מהמשתתפים בפעילות תרבותית הגיעו משכונות אחרות של העיר. המדד הזה נמוך יותר (56%), כאשר מדובר בתוכניות לילדים. לטענתם של החוקרים, הקשרים הבין-קהילתיים/שכונתיים, שנוצרו כתוצאה מהשתתפות בפעילות תרבותית, עמוקים יותר בטבעם מאשר הקשרים הגיאוגרפיים (קשרים על בסיס קרבת מקום המגורים).

מעניינת במיוחד עדותם של Shaw ו-Evans (2004) על השפעת ההשתתפות בפעילות תרבותית של בני נוער בסיכון על התנהגותם הפלילית. בין שנים 2000 ל-2002 באנגליה ווילס הושקה תוכנית בשם

Splash על-ידי Youth Justice Board, שמטרתה היתה הורדת רמת העבריינות בשכונות המצוקה ברחבי המדינה. התוכנית הפעילה בני נוער בגילאים 13-17, הגרים בשכונות שנבחרו, בפרויקטים תרבותיים מגוונים. החוקרים שעסקו בהערכת הפרויקט, מצאו כי שיעורי העבריינות בשכונות שהיו מעורבים בו, ירדו משמעותית, בזמן שבשכונות שלא השתתפו בפרויקט, שיעורי העבריינות עלו באותה תקופה.

פרויקטים של אמנות ציבורית

באופן מסורתי, יצירות אמנות הוצבו בשטחים ציבוריים בשל תכונותיהן האסתטיות, הנצחת הזיכרון או רצון "להכניס" אמנות לחיי יומיום של אנשים. אולם, מתחילת שנות ה-80 של המאה ה-20 הולכת ומתחזקת מגמה לשלב את פרויקטי האמנות הציבורית בתוכניות של חידוש עירוני כמרכיב בתוך פרויקטי נדל"ן גדולים (flagship projects), או תוכניות אחרות להחייאה כלכלית של מרכזי ערים ושיפור תדמיתן. Hall (2004) מצביע על הבחנה ברורה בין סוג זה של תוכניות התחדשות הממוקדים בפיתוח פיסי וכלכלי, אשר כוללות יצירות אמנות ציבורית שיוצרו על-ידי אמנים ידועים והוצבו במרכזי ערים⁴, לבין פרויקטים קהילתיים של אמנות ציבורית. מטרתם של האחרונים, בנוסף לשיפור סביבת המגורים של שכונות עירוניות המרוחקות ממרכזי הערים, היא טיפול בבעיות החברתיות בשכונות האלה. המטרה הזו מושגת על-ידי עידוד שיתוף פעולה בין אמנים לתושבי המקום בתהליך היצירתי. הדגש בפרויקטים האלה מושם על פיתוח התהליך היצירתי-שיתופי עצמו לא פחות מאשר על התוצאות המוחשיות, הבאות לידי ביטוי בהצבת יצירות אמנות בשטחים ציבוריים עירוניים.

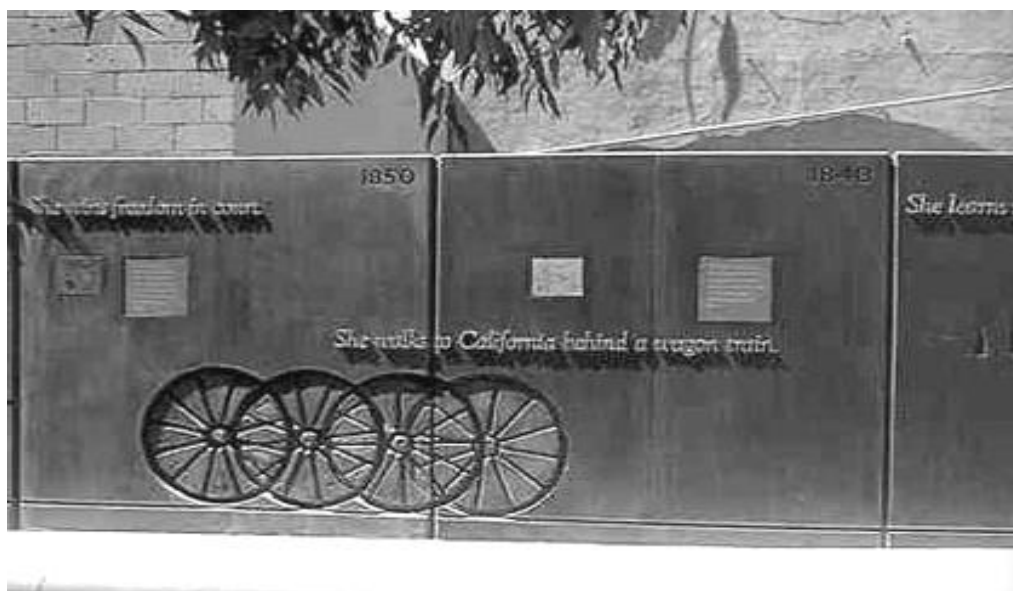
⁴ אמנות ציבורית מסוג זה קיבלה כינוי בספרות "אמנות ציבורית ממוסדת" (institutional public art).

על-פי Sharp ואחרים (2005), שסקרו עשרות פרויקטים של אמנות ציבורית קהילתית, אחד הראשונים מהם שתועד בספרות המקצועית והיה בעל השפעה מקומית ניכרת הוא פרויקט שיוזם על-ידי ארגון אמנותי ללא מטרת רווח "The Power of Place" בשכונת של לוס-אנג'לס. מטרת הפרויקט הייתה ליצור אתרי הנצחה של דמויות ש"נשכחו" על-ידי ההיסטוריה הרשמית הדומיננטית בשכונות עירוניות, בהן משתכנים מיעוטים אתניים. ממונה על-ידי Community Redevelopment Agency וממומן על-ידי ארגונים ממשלתיים וולונטריים שונים, הארגון היוזם הצליח ליצור קשרים עם קהילות המיעוטים ובשיתופן לחקור ולחשוף עברם של האנשים הבולטים בזמנם - בני הקהילות האלה. אחד השמות שנחשפו לקהל הרחב במסגרת הפרויקט הוא Bidy Mason (1818-1891) – אישה אפרו-אמריקאית שבמהלך חייה עברה דרך ארוכה וקשה מחיי עבדות עד להיותה אשת עסקים ופילנתרופית אפרו-אמריקאית ראשונה בלוס-אנג'לס. במסגרת הפרויקט נוצרו תוצרי אמנות מגוונים, כמו: ספרים, פוסטרים, תצוגות צילומים ומתקן הנצחה "Time and Place" בבית מגורים של Bidy Mason (ר' תמונה 2.2.2.1). פרויקטים נוספים של "The Power of Place" בוצעו בשכונת "Little Tokyo" של לוס-אנג'לס (Hayden, 1995; Miles, 1997; Sharp, ואחרים, 2005).

תמונה 2.2.2.1 קטע של מתקן "Biddy Mason: זמן ומקום", לוס-אנג'לס

Picture 2.2.2.1 Fragment from "Biddy Mason: Time and Place" installation, Los Angeles

מקור : <http://dt.stanford.edu>

תמונה 2.2.2.2 גנים מוסתרים, גלזגו

Picture 2.2.2.2 The Hidden Gardens, Glasgow

מקור : <http://www.thefragmentedorchestra.com/sites/hidden-gardens>

דוגמא נוספת של שיתוף פעולה בין ארגון אמנותי וולונטארי לבין קהילות המיעוטים האתניים הוא פרויקט "The Hidden Gardens" שבוצע בעיר הסקוטית גלזגו בעשור הראשון למאה ה-21. מטרתו של הפרויקט היתה להפוך שטח מוזנח ונטוש בשכונת Pollokshields לאתר של גנים ויצירות אמנות, המשקפים את המסורות התרבותיות של קהילות אתניות ודתיות המתגוררות בשכונה זו (ר' תמונה 2.2.2.2). הפרויקט יוזם וקודם על-ידי NVA – ארגון ללא מטרת רווח המתמחה

באמנות סביבתית, אשר ממומן בעיקרו (60% מהתקציב הכולל) על-ידי מועצת האמנויות הסקוטית. במהלך הפרויקט נערך מחקר מקיף אודות הקהילות המקומיות וצרכיהן התרבותיות ונוצר דיאלוג עמו, אשר השפיע על העיצוב העתידי של הגנים (Sharp ואחרים, 2005). על-פי הערכת היזם, מאז פתיחת האתר המחודש בשנת 2003, ביקרו בו יותר מ-80,000 מבקרים. בפעילויות קהילתיות שונות שהתקיימו באתר היו מעורבים 9,000 איש. בין התועלות הנוספות של הפרויקט: גיבוש צוות קבוע של מתנדבים, העוסק בטיפוח ובפיתוח של הגנים ויצירת קבוצות, המורכבות מבני הקהילות, שמנצלות את האתר כבית-סטודיו לעבודות יצירתיות משותפות (www.nva.org.uk).

דוגמא בולטת של התחדשות עירונית באמצעות פרויקט סביבתי של אמנות ציבורית היא Posa't Guapa (make yourself beautiful), פרויקט שבוצע בסוף שנות ה-80 וראשית שנות ה-90 בברצלונה. עיריית ברצלונה, שיזמה את הפרויקט, שאפה ליצור באמצעותו אווירה עירונית תוססת, בהתבסס על מסורת חברתית ותרבותית, המושרשת בזהות שכונתית. התוכנית כללה פיתוח רשת רחבה של פארקים עירוניים וכיכרות קטנות (plazas) בשטחים מוזנחים ובאזורים היסטוריים "מוסתרים" של העיר, על-ידי שיתוף פעולה הדוק בין תושבי האזורים האלה לבין האמנים. המעצבים, המתכננים ונציגי הקהילות עבדו בצוותים יחד עם אמנים, כשמטרתם היתה לא סתם למקם עבודות של אמנות יפה בכיכרות ולקוות שהן ישפרו את המקום, אלא לנצל את הערך החברתי של אמנות, לצד תפקידה האסתטי. המרכיב הדומיננטי של הפארקים הוא מתקנים ושטחי משחקים לילדים ולמבוגרים. כל פארק עוצב בהתחשב באופי הייחודי של השכונה בה הוא הוקם. תוך שנים ספורות הוקמו במסגרת הפרויקט כ-200 פארקים ו-50 פסלים. המשחקים האולימפיים של שנת 1992 זירזו את מימוש הפרויקט, שהיה כבר מיוסד היטב באותו זמן (Landry, 1996). Rawlinson (2004, p. 1) כותב במאמרו:

“Barcelona Posa’t Guapa has arguably involved almost every resident in the city, and whilst the campaign title suggests something cosmetic, the program has been constituted at a deeper level. It seems to me that the scheme is not just about making the city beautiful, but about rethinking and rejuvenating its entire fabric and cultural life”.

בשונה מפרויקטים אמנותיים-קהילתיים מסוגים אחרים, שתוארו לעיל, פרויקטים של אמנות ציבורית נחקרו פחות. הם בד"כ מתועדים ולא מעורכים באופן שיטתי בספרות המקצועית. המחברים המתארים את הפרויקטים, מתייחסים בראש ובראשונה לפן הפיסי או הסביבתי שלהם ולשינויים הפיסיים ו/או הסביבתיים הכרוכים בהם. כמו כן, הם נוטים להעריך את תהליך היצירה של האמנות הציבורית כתהליך בפני עצמו ואינם מתייחסים להשלכותיו החברתיות וכלכליות.

2.2.3 רובעי תרבות ויצירה

פיתוח רובעי תרבות ויצירה בערים בסוף המאה הקודמת ובתחילת המאה הנוכחית ראוי להיחשב כגישה תכנונית ייחודית לחידוש עירוני על-ידי אמצעים תרבותיים, בשל אימוץ הרעיון של "תכנון תרבותי" (Cultural planning), היינו: תכנון ופיתוח פרויקטים תרבותיים כבסיס לפיתוח כוללני של המשאבים הפיסיים והאנושיים באזור. בין הראשונים שהציעו "תכנון תרבותי" כאמצעי להתמודדות עם בעיות עירוניות היו Bianchini (1990) ו-Montgomery (1990). הרעיון פותח וגובש בעבודותיהם של Mercer (1991) ו-Grogan & Mercer (1995). המחברים האלה מתייחסים לתכנון תרבותי כניצול אסטרטגי ואינטגרציה של משאבי תרבות בפיתוח עירוני וקהילתי. מבחינתם, "משאבי תרבות" כוללים לא רק מוצרי תרבות, המיוצרים במקום

מסוים, בנייני תרבות, מורשת היסטורית וארכיטקטונית ופעילויות תרבות, אלא גם יצירתיות של תושבי המקום, מיומנויותיהם וכשרונותיהם. Landry (2000, עמ' 8) כותב בספרו:

“Cultural resources are the raw materials of the city and its value bases; its assets replacing coal, steel or gold. Creativity is the method of exploiting these resources and helping them grow. The task of urban planners is to recognize, manage and exploit these resources responsibly. An appreciation of culture should shape the technicalities of urban planning and development rather than being seen as marginal add-on to be considered once the important planning questions like housing, transport and land-use have been dealt with. So a culturally informed perspective should condition how planning as well as economic development or social affairs should be addressed”.

Wynne (1992) הגדיר רובע תרבות כאזור גיאוגרפי של שימושי קרקע מעורבים, המכיל ריכוז גבוה של פעילויות תרבות ובילוי. לטענתו, לכל עיר גדולה בעולם יש לפחות רובע אחד כזה, אשר מתפתח לאורך הזמן ומספק הן מקומות מגורים והן הזדמנויות עבודה לאמנים ולעובדים בענף התרבותי. ברובע תרבות נוצרת "מסה קריטית" של פעילויות תרבות (תיאטראות, בתי-קולנוע, בתי-סטודיו, אולמות קונצרט) ומסחר שקשור בן (חנויות, גלריות, בתי-קפה ומסעדות). המקומות האלו יוצרים מקום מפגש לתושבי העיר ולתיירים בכל שעות היממה. רובעי תרבות משלבים בתוכם פונקציות של צריכת תרבות עם ייצור תרבות ועם עיצוב של שטחים עירוניים. ו-Monmartre ו-Beaubourg

בפריס, Soho ו-West End בלונדון, Greenwich Village ו-Soho בני-יורק הינם דוגמאות בולטות של רובעי תרבות בעלי היסטוריה ארוכת שנים. כמעט כל הרובעים האלה נמצאים במרכזן של ערים גדולות.

בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-20, כתוצאה מההכרה בתועלות לכליות וחברתיות של התרבות לפיתוח עירוני, ערים רבות בארה"ב ובאירופה החלו לפתח מתחמי תרבות חדשים, בנוסף למתחמי התרבות "ההיסטוריים". הפיתוח הזה יועד לעודד התחדשות של אזורים מוזנחים במרכזי ערים פוסט-תעשייתיות, כמו: פיטסבורג ולקסינגטון, בארה"ב, שפילד ומנצ'סטר באנגליה, דבלין באירלנד, יוהנסבורג בדרום אפריקה ועוד. גם בערים קטנות יותר התעורר עניין בעיצוב רובעי התרבות: בלפסט וניוקסל, הול, גייטסהיד ואולדהאם באנגליה, ניוקסל באוסטרליה נמצאות בשלבים שונים של הכנת תוכניות לפיתוח רובעי התרבות (Montgomery, 2003). על-פי עדויות של Kushner & Brooks (2001), ב-90 ערים של ארה"ב ישנם או נמצאים בשלבי תכנון רובעים תרבותיים.

במהלך שלושת העשורים האחרונים, חוקרים רבים למדי, כולל: Wynne (1992), Evans (2001), Ward (1998), Bianchini (1990), Landry (1996), Lorente (2000), Porter & Mommaas (2004), Moss (1995, 2003), Barber (2007), McCarthy (2006) בחנו את פיתוחם של רובעי תרבות בערים פוסט-תעשייתיות נבחרות, כחלק מאסטרטגיות של חידוש עירוני. כמו כן, בעשור האחרון ננקטו מספר ניסיונות לנתח את התופעה באופן שיטתי. Brooks & Kushner (2001), לדוגמה, במחקר שנערך בארה"ב, מתארים את רובעי התרבות בהתייחס לארבעה גורמים: צורת הניהול ברובעים, רמת ההתערבות הציבורית בהם, היקף השנויים הפיסיים כתוצאה מהקמתם ותוכן הפעילות בהם. Montgomery (2003) פיתח מסגרת תיאורטית לניתוח רובעי תרבות,

המבוססת על ספרות בתחום פיתוח מקומות אורבאניים מוצלחים. המסגרת הזו מורכבת ממערך של מדדים, המתחלקים לשלושה נושאי מפתח: פעילות – כלכלית, תרבותית, חברתית - המתרחשת באזור הנבחן; צורת בנייה – היחסים בין המבנים לשטחים הפנויים באזור; משמעות המקום - היסטורית ותרבותית. Santagata (2002) מתאר ארבעה דגמים של רובעי תרבות על-פי אוריינטציה תפקודית שלהם: רובעי תרבות תעשייתיים (industrial cultural districts), רובעי תרבות מוסדיים (institutional cultural districts), רובעי תרבות של מוזיאונים ורובעי תרבות מטרופוליניים.

סקירת הספרות בנושא פיתוח רובעי התרבות והיצירה מלמדת, כי כל אחד מן רובעים האלה הוא ייחודי, אולם ניתן לזהות מספר מרכיבים חיוניים בסיסיים, המאפיינים אותם:

- רובעי התרבות נוטים להתפתח במקומות בהם קיים כבר ריכוז גבוה יחסית של פעילות יצירתית ונוצרות יצירות חדשות על-ידי אמנים ומעצבים;
- רובעי התרבות מציעים ריבוי הזדמנויות לצריכת מוצרים תרבותיים, אליטיסטיים וקהילתיים גם יחד - גלריות, תיאטראות, אולמי מוסיקה, מרכזי תרבות קהילתיים, חללים ציבוריים ועוד;
- לעיתים קרובות קיים קשר הדוק בין התפתחות רובעים אלה לבין פעילות בהם של מוסדות השכלה והכשרה, בייחוד, בתחום האמנות;
- ברובעי התרבות שכיח עירוב של שימושי קרקע;
- רובעי התרבות פעילים הן בשעות יום והן בשעות לילה;

- רובעי התרבות מאופיינים בחיי רחוב פעילים ובקיום מרחב ציבורי מפותח, אליו נמשכים הן התושבים המקומיים והן המבקרים.

מחקרם של Brooks & Kushner (2001) בחן התפתחות של רובעים תרבותיים בשמונה ערים בארה"ב ושאל, בין השאר, אילו צורות ניהול קיימות ברובעי התרבות. החוקרים מצאו כי רוב הרובעים מנוהלים על-ידי חברה או ארגון פרטי ללא כוונת רווח, שהוקמו במיוחד למטרה הזו. החברה אחראית למימון, ניהול ותכנון הפעילויות ברובע. אולם במקרים בודדים, הניהול יכול להתבצע על-ידי מנהל מתנדב או על-ידי נציגי גופים ציבוריים, כמו מועצת אמנויות מקומית או רשות מקומית. צורת הניהול של הרובע ומימונו משתנים בהתאם למידת ההתערבות הציבורית בפיתוחו ובתפקודו. רובע תרבותי יכול להיות פרי יוזמה של רשות ציבורית, כחלק מתוכנית אסטרטגית לפיתוח / חידוש עירוני. במקרה כזה ההתערבות הציבורית באה לידי ביטוי בנקיטת גישות תכנון פורמאליות, כמו עיצוב תוכנית מתאר לאזור ובה הנחיות לגבי הגבלת השימושים הלא רצויים, אחוזי בנייה, פיתוח תשתית נחוצה, איזור מחדש וכד'. דוגמאות להתערבות הציבורית הישירה הינן רובע תרבותי בדבלין, בשפילד ובדאלאס. לעיתים ההתערבות הציבורית מתבטאת בהפעלת מנגנונים כלכליים, בכדי לעודד את הפעילות היצרנית ברובע. בין המנגנונים הנפוצים: "percent for art" – כל יום שבונה ברובע חייב להקצות מתקציבו אחוז מסוים לפיתוח תרבות באזור, ומנגנון העברת מיסי ההכנסה מפעילות העסקים ברובע למימון הפעילות התרבותית בה. מקורות המימון הנוספים הינם: תרומות של פילנתרופים, השקעות פרטיות, מענקים מקרנות שונות, הכנסות עצמאיות מפעילות. לצד הרובעים התרבותיים שפותחו ביוזמה ציבורית ועל-ידי התערבות ציבורית נמרצת (נציין כי התערבות נמרצת לא תמיד מתרחשת בעקבות היוזמה הציבורית), קיימים גם כאלה שצמחו מלמטה, באופן טבעי ויותר הדרגתי, ללא התערבות הממשל בשלבים הראשונים של הפיתוח. הפיתוח היותר מאוחר מתבצע de-facto: או על-ידי מנגנונים כלכליים, שהוזכרו לעיל, או בכלל ללא

התערבות ציבורית. דוגמאות לכך הינן הרובע הצפוני במנצ'סטר, Merchant City בגלזגו ו- Lace Market בנוטינגם. הגישה הזו שנויה במחלוקת. מחברים אחדים מצביעים על עדיפות הגישה השנייה, הבלתי-פורמאלית, על פני הראשונה (Garcia, 2004; Shorthose, 2004). ואילו Brown (2002) טוען שהגישה השנייה מאפשרת לשוק הנדל"ן המקומי לקבוע את הרכב הפעילויות באזור ולגרום למצב בו עסקי התרבות יאלצו לעזוב את המקום. להלן נביא שתי דוגמאות של פיתוח רובעים תרבותיים - Temple Bar בדבלין ו-Merchant City בגלזגו - ושל המחקר אודותם.

Temple Bar, דבלין

Temple Bar הוא רובע עירוני, המשתרע על שטח של כ- 300 דונם, במרכז דבלין. האזור הזה נבנה והתפתח במאות ה- 17 וה- 18, ועדיין שומר על תבנית הרחובות ורמת צפיפות הבינוי של התקופה היא ומהווה מקום בעל ערך היסטורי וארכיטקטוני עשיר (ר' תמונה 2.2.3). מאז הקמתו ועד שנות ה-80 של המאה ה-20, האזור היה מאופיין בפעילות מסחרית ועסקית, כולל פעילותם של עסקי תרבות רבים בתחומים כמו: עיצוב אופנה, הוצאה לאור, אומנות ועוד. אולם התפתחות מואצת של אזורים אחרים במרכז דבלין במחצית השנייה של המאה העשרים, בנוסף לתהליכים הקשורים ל"משבר העירוני", ולקידום תוכנית למיקום תחנת אוטובוסים גדולה באזור, גרמו להעברת הפעילויות האלה לאזורים אחרים. כתוצאה מכך, הרובע הידרדר הן מבחינה פיסית והן מבחינה חברתית. דווקא תהליך שקיעת האזור וירידת דמי השכירות בו לווה בכניסה של עסקי אמנות אליו - גלריות, אולפני הקלטה, חנויות ספרים ועסקי עיצוב אופנה, ובתי-קפה ופאבים. במהלך שנות ה-80, באופן פרדוקסאלי, למרות ההזנחה הפיסית והכלכלית, טמפל בר שימר את המוניטין שלו, כמקום בעל כוח חיים, חדשנות ומגוון רחב של שינויים חברתיים וכלכליים. בשנת 1989 התארגנו עסקים וארגוני אמנות, שפעלו באזור ויצרו את המועצה

לפיתוח טמפל בר (Temple Bar Development Council) והחלו בפעילות לוביסטית כלפי הממשל, בכדי לחדש את פני האזור על-ידי הפיכתו לרובע תרבות. ארגון Urban Cultures Limited פתח אסטרטגיה ממוקדת-תרבות לחידוש האזור, שאומצה על-ידי החברה הממשלתית Temple Bar Properties Limited (TBPL). בין אמצעי התוכנית היו: הקמת 12 מתקני תרבות בגודל קטן ובינוני - תיאטרון, מרכז קולנוע, גלריות לאמנות ולצילום, אולמות מוסיקה ועוד; מתן הלוואות ומענקים להקמת עסקים צעירים בתחום תרבות ואמנות; הפעלת תוכניות הכשרה בהקניית מיומנות עסקית בענף יצירתי; קידום ועידוד של כלכלת לילה; פיתוח ועיצוב שטחים ציבוריים - גינות וכיכרות, והצבה בהם עבודות של אמנות ציבורית; פיתוח שימושים מעורבים - עסקים ומגורים (Montgomery, 1995,) (2004).

פיתוח הרובע הוא דוגמא של התערבות ציבורית ישירה על-ידי חברת פיתוח ממשלתית. TBPL עסקה ברכישת נכסים, חידושם, ניהול משא ומתן עם שוכרים, קידום תוכניות פיתוח משלה או בשיתוף עם חברות פרטיות. לצורך פיתוח האזור החברה הצליחה לגייס כספים ממקורות ציבוריים ופרטיים. ההשקעה הראשונית הייתה 29 מיליון פיט סטרלינג אירי. כמו כן, הופעל באזור מנגנון כלכלי שאפשר לרכז את ההכנסות מדמי שכירות הנכסים שברובע ולהשקיע אותם מחדש בפיתוח פרויקטי התרבות שבו. בין שנים 1991-2001 המימון הציבורי הכולל של פיתוח תוכניות התרבות ברובע היווה כ-41 מיליון פיט סטרלינג אירי (מועצת אמנויות של אירלנד היא המממן הקבוע של רוב התוכניות ברובע), ואילו ההשקעה הפרטית בפיתוח עסקי של האזור הגיעה ל-100 מיליון (Montgomery, 2004).

בשנת 1992 נפתחו ברובע 6 מוסדות תרבות, 70 עסקי תרבות ואמנות, 27 מסעדות, 100 חנויות, 2 בתי מלון ו-80 עסקים אחרים. באזור התגוררו 200 תושבים. בשנת 1996 הסתיימה בנייתם של רוב פרויקטי

הנדליין והאזור הפך לדוגמא מייצגת של עיצוב עירוני מסוגן. באותה שנה פעלו ברובע 12 מוסדות/מרכזי תרבות, 5 בתי מלון, 40 מסעדות ו-200 חנויות. מספר תושבי האזור הגיע עד ל-2000 איש ומספר דומה של אנשים היו מועסקים בו. בחמש השנים הבאות גדל מספר תושבי האזור ב-1000 איש ומספר המועסקים – ב-500 איש. בשנת 2001 פעלו ברובע 450 עסקים. לאורך השנים אורגנו באזור פסטיבלים ואירועי תרבות ואמנות קהילתיים רבים (Montgomery, 2004).

תמונה 2.2.3 טמפל בר, דבלין

Picture 2.2.3 Temple Bar, Dublin

מקור: Tiesdell (1996), עמ' 93.

הצלחת פיתוח טמפל בר נלוותה בבעיות אחדות, הקשורות הן לכישלונות בהשגת היעדים שהוכרזו בתוכנית והן להשלכות חברתיות של יישום האסטרטגיה ליצירת הרובע. לטענתו של McCarthy (1998), מפתחי הפרויקט נתקעו בקשיים מהותיים בפיתוח עסקים קטנים בתחום תרבות ואמנות. למרות הפעלת מנגנונים כלכליים לעידוד הקמת העסקים האלה, היעד לא הושג במידה מספקת. בנוסף לכך, המחבר מצביע על תופעת הג'ינטריפיקציה שנצפתה ברובע: אמנים רבים מתושבי האזור הותיקים נאלצו לעזוב את המקום כתוצאה מעליית מחירי הנדל"ן בו. בעיה נוספת קשורה להפיכתו של הרובע לאטרקציה תיירותית מרכזית באירלנד בעיני קבוצות אוכלוסייה צעירה, בעיקר רווקים ורווקות, אשר עומדים בקרוב להתחתן. Montgomery (2004) מצייין, כי לקראת אמצע שנות ה-90 של המאה ה-20 טמפל בר זכה למוניטין של בירת מסיבות הרווקים ("Stag Night") האירופית. על-פי המחבר, ממצאי המחקר שנערך ברובע על-ידי החברה Temple Bar Properties מעידים על כך שקבוצות גדולות של נשים וגברים צעירים, המגיעים אל האזור מרחבי אנגליה, גורמים למבקרים אחרים להיעדר ממנו. McCarthy (1998) במאמרו מחזק את הביקורת של התופעה הזו ומביא את הנתונים המעידים על תחושת האי-נעימות ואף איום שחשים תושבי המקום ומבקרים בודדים כתוצאה מהתנהגותם הבלתי ראויה של בני הקבוצות הנזכרות.

Merchant City, גלוג

העיר גלוגו זכתה לתשומת לב רבה בספרות המחקרית, כדוגמת הצלחה של טרנספורמציה מעיר תעשייתית, שסבלה מבעיות קשות, לעיר של שירותים פוסט-תעשייתיים מתקדמים, כולל שירותי תרבות רבים ומגוונים. היא הצליחה לפתח ענף תרבותי משגשג ובזכותו לזכות בתוארים, כמו: "עיר תרבות אירופית" בשנת 1990, "בירת של אמנות ויזואלית" בשנת 1996, ו"עיר בריטית של אמנות ועיצוב" בשנת 1999. עיר הסוחרים (Merchant City) הינה אזור במרכז ההיסטורי של

גלזגו, המשתרע על שטח של 280 דונם. בשנות ה-60 רוב השטח היה תפוס על-ידי מסחר בסיטונאות ומוסדות ציבור, אך במהלך שני העשורים הבאים הפעילות המסחרית עזבה את המקום וכ-50% משטחי רצפה התפנו. הבניינים שננטשו היו בעלי ערך ארכיטקטוני והיסטורי. סוכנות סקוטית לפיתוח (SDA) קיבלה החלטה להחיות את האזור על-ידי שיקומם והסבתם לשימושים חדשים. הפרויקט זכה להכרה בינלאומית רחבה כאחד המיזמים המוצלחים של התחדשות עירונית מובלת נדל"ן (property-led urban regeneration). בתוצאה מיישום התוכנית, במהלך שנות ה-80 בעיר הסוחרים בוצעו 150 פרויקטי נדל"ן, כולל: בנייני משרדים (9000 מטרים רצפה חדשים), מסחר (50 חנויות חדשות) ומגורים (כ-1000 יח"ד חדשות), בתי מלון ומבני תרבות. אוכלוסיית האזור גדלה פי 10 (מספר התושבים בשנת 1984 היווה 235 איש ובשנת 1990 – 2200 איש) (McCrone, 1991).

הצעות ראשונות לפתח את עיר הסוחרים כרובע תרבות הגיעו בשנים 1994 ו-1996 משני ארגונים שעסקו בפיתוח העיר והענף התרבותי בה. הראשון – "Urban Cultures", המליץ על נקיטת אסטרטגיה מובלת-תרבות להתחדשות אזור עיר הסוחרים, בהתבסס על העובדה שבאזור פעלו כבר 20 ארגונים עצמאיים בתחום האמנות (הבולטים שביניהם: National Music Centre, Tron and Ramshorn Theatres ו-City Hall Glasgow). הארגון השני – סוכנות לפיתוח גלזגו (Development Agency Management), הציע לפתח רובע תרבות חדש בעיר על-ידי תמיכה בהקמת עסקי אמנות קטנים ובכך ליצור מוקד תיירותי מובהק. שתי ההצעות נלקחו בחשבון על-ידי מתכנני העיר, אולם לא קיבלו ביטוי כהצהרה פורמאלית על פיתוח רובע התרבות (McCarthy, 2006). לטענתו של המחבר, מקבלי החלטות נמנעו מהכרזה פומבית על פיתוח הרובע, בשל מספר סיבות: ראשית, הם חששו ש"תיגו" ("labeling") של האזור עלול לגרוע מערכם של מקומות תרבות אחרים, הנמצאים בחלקי העיר השונים, ולגרוע

לדחיקת המבקרים מאטרקציות אחרות הקיימות בה; שנית, האחראים על מדיניות התרבות בעיר הניחו שהכרזת השטח כ"רובע תרבות" היא החלטה המנוגדת לרצונם של אמנים - תושבי האזור, אשר בד"כ מעדיפים להשתכן באזורים "סמויים" בגלל החשש בפני ג'נטריפיקציה פוטנציאלית; שלישית, אמני המקום הביעו חשש ש"תיג" האזור עלול לגרום להומוגניזציה של המקום ומחיקת ייחודיותו.

לצורך פיתוח האזור כרובע תרבות הוקמה שותפות Merchant City Townscape Heritage Initiative (THI), שהורכבה מ- Glasgow City Council (GCC), Lottery Fund (HLF), Scottish Enterprise Glasgow (SEG) ו- THI. גייסה מימון לשיקום ושיפוץ מבנים ושטחי ציבור ולביצוע פעולות המכוונות לתמיכה בהקמת עסקים חדשים בתחום עיצוב ומידיה. כמו כן, SEG יזמה הקמת אינקובאטור לפעילות אמנותית. בשנת 2002 GCC אימצה אסטרטגיה לעידוד אמנות ויזואלית בגלזגו. על-פיה בעיר הסוחרים הוקמו שני מבני ציבור, בהם השתכנו 11 ארגונים בתחום אמנות ויזואלית, עוצבו חללי תצוגה וחדרי סטודיו. הפרויקט קיבל תמיכה ממשרדי הממשלה השונים והוכר כמרכיב חיוני ליצירת "אשכול מוצלח של עשייה אמנותית" (McCarthy, 2006).

אזור עיר הסוחרים היה אחד מתוך ארבע שכונות בגלזגו ובמנצ'סטר שנחקרו על-ידי Seo (2002). החוקר בחן את מאפייני האוכלוסייה החדשה, שהשתכנה בשכונות אלה שמתחדשות על-ידי פיתוח פרויקטי תרבות ואמנות. ממצאי המחקר מעידים על-כך שהאוכלוסייה שהגרה אל עיר הסוחרים היא צעירה, ללא ילדים ובעלת מעמד כלכלי-חברתי בינוני ומעלה. דהיינו, אוכלוסיית ג'נטריפיקציה בחינת המניעים להגירתה מלמדת ש"זמינות שירותי תרבות ופנאי" לא השפיעה משמעותית על החלטת האנשים להשתקע באזורים הנחקרים (רק 7% מהנסקרים ציינו את הגורם הזה כסיבה חשובה להגירתם). בין

הגורמים המובילים: "קירבה לעבודה" ו"מרכזיות האזור". אולם בחינת הגורמים לשביעות רצון ממקום המגורים מעידה על חשיבות רבה יחסית של הגורם "זמינות שירותי תרבות ופנאי" (20% מהנסקרים הצביעו על הגורם הזה). בהתבסס על ממצאים אלה, המחבר מסיק מסקנה על קיומן של שתי קבוצות שונות של גורמים: הראשונה משפיעה על החלטת האוכלוסייה להגר אל השכונות המתחדשות, והשנייה – על הבטחת הקיימות של תהליך ההתחדשות. נוכחותם של שירותי תרבות ופעילות תרבותית, לטענתו, הוא הגורם השייך לקבוצה השנייה.

כפי שצוין לעיל, מחברים רבים קשרו פיתוח פרויקטי נדל"ן של תרבות במרכזי הערים לתהליך ג'נטריפיקציה, הגורם, לעיתים קרובות, לדחיקה של אוכלוסייה ממעמד חברתי-כלכלי נמוך וגם של אוכלוסיית האמנים מהאזורים המתחדשים. חוקרים אחדים עסקו בתגובות נגד אפשרויות להשפעות השליליות של ג'נטריפיקציה על האוכלוסייה המקומית. Lorente (2000), שסקרה פיתוח רובעי תרבות באנגליה וצרפת, הגיעה למסקנה שנוכחות אמנים בתור תושבי מקום, אשר עוסקים ב- grass-roots projects בקשר הדוק עם אוכלוסייה מקומית, עשויה להביא הן להצלחה בתחום התחדשות תרבותית והן למניעת תופעות שליליות של ג'נטריפיקציה, כמו: דחיקת אוכלוסייה וותיקה ואוכלוסיית אמנים משכונות מגוריהם. ממצאים של מחקרים נוספים שנערכו בשנים אחרונות ועסקו בהערכת השפעות דמוגרפיות-חברתיות של פרויקטים תרבותיים תומכים בטענתה של החוקרת (Stern & Seifert, 1998, 2002, Jonson & Markusen, 2006). Porter & Barber (2007) מפרטים את הדרכים לפיתוח קשרים אלה. הם מדגישים במאמרם שדרכים הכרחיות להתמודדות מוצלחת עם הנזקים החברתיים, שעלולים להיגרם כתוצאה מפיתוח רובעים תרבותיים, הינן: השתרשות במקום על-ידי זיהוי בעלי כישרונות – תושבי המקום וטיפוחם, הכרה במגוונות, בהיסטוריה ובקונטקסט המקומי; פיתוח מנגנונים שונים של שיתוף הקהילה המקומית בפיתוח

ובפעילות הרובע ונכונות אמיתית של מקבלי החלטות לבנות מקום בעל אופי ייחודי.

2.3 סיכום: פיתוח תרבות כאמצעי לפיתוח / חידוש עירוני

בשלושים השנים האחרונות, רשויות ומתכננים עירוניים בכל המדינות המפותחות מחפשים כלים לחידוש עירוני, פיסי כלכלי וחברתי. חלק ניכר מהם פנה ל"אסטרטגיות תרבותיות" – פיתוח פרויקטי תרבות מסוגים שונים, ככלי לפיתוח וחידוש עירוני. בפרק זה של החיבור סקרנו את הספרות העשירה למדי בתחום הנדון, בכדי להשיב על שאלת המחקר הראשונה: "מהן האסטרטגיות המקובלות לניצול התרבות ככלי לפיתוח/חידוש עירוני ומהם המאפיינים המיוחדים שלהן?" סקירה זו משמשת כאן בסיס להצעת טיפולוגיה חדשה של גישות/חלופות תכנוניות לפיתוח וחידוש עירוני על-ידי פרויקטי התרבות (או, בנוסח אחר, "אסטרטגיות התרבות"), המבחינה בין שלושה סוגים של האסטרטגיות:

א. *פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית* - הקמת מבנים גדולים חדשים או חידוש והסבת ייעוד של מבני תעשייה ונמל ישנים, לצורך מופעי תרבות אליטיסטית והשירותים הנלווים אליה. במהלך שני העשורים האחרונים נבנו בערי ארה"ב ואירופה עשרות מבני תרבות חדשים ושוקמו אתרים מוזנחים ונטושים רבים של תעשייה ונמל לשעבר. בין הדוגמאות המפורסמות לנקיטת האסטרטגיה הזו: הקמתו של מוזיאון גוגינהיים בבילבאו, שיקומם של בית-חרושת לשעבר בעיר נורת אדאמס (North Adams) והנמלים הישנים בטורונטו וסידני.

ב. *פיתוח פרויקטים אמנותיים-קהילתיים* - שכיחים שלושה סוגים: פרויקטים תרבותיים-עסקיים, פרויקטים תרבותיים-חברתיים ופרויקטים של אמנות ציבורית. הדוגמאות של נקיטת הגישה הזו

הינן: הקמתם של אינקובאטורים לעסקים בתחום אמנות ועיצוב ושותפויות אמנים בערי ארה"ב; תוכניות מסוג "אמנויות בשכונה", שאומצו בעיר Ghent בבליה, בליוורפול וסן-פראנציסקו; פרויקטים קהילתיים של אמנות ציבורית בלוס-אנג'לס, גלזגו וברסלונה.

ג. *פיתוח רובעי תרבות ויצירה* - גישה תכנונית ייחודית לחידוש אזור עירוני קטן על-ידי אמצעים תרבותיים מגוונים, אליטיסטיים וקהילתיים. רובעי התרבות מציעים הזדמנויות רבות הן ליוצרים - אמנים ומעצבים, והן לצרכני התרבות המוסדית. הם מאופיינים בעירוב של שימושי קרקע, בחיי רחוב פעילים בכל שעות היממה ובקיום מרחב ציבורי מפותח. בין הדוגמאות המפורסמות לנקיטת האסטרטגיה הזו: Temple Bar בדבלין ו-Merchant City בגלזגו.

סקירת הספרות הרלבנטית מאפשרת לנו לאפיין את שלוש האסטרטגיות מחמש בחינות: מטרותיהן, מיקום הפעלתן, הגוף היוזם, גובה ההשקעה וזמן ביצוע (ר' לוח 2.3):

- *מטרות* - פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית מכוון לחידוש פיסי של מרכזי הערים ולפיתוח כלכלי ותיירותי של העיר, ולעיתים גם של האזור והמדינה כולה; פרויקטים אמנותיים-קהילתיים ממוקדים באוכלוסייה מקומית ומיועדים לשפר את מצבה הכלכלי, לטפל בבעיות חברתיות בה או לשפר סביבת מגוריה. פיתוח רובעי תרבות ויצירה מכוון בד"כ הן לחידוש פיסי וכלכלי של האזור המוגדר בתוך העיר והן ליעדים חברתיים אחדים.
- *מיקום* - מיקומם של פרויקטי הנדל"ן ושל רובעי תרבות ויצירה נקבע בד"כ במרכזי הערים או בחזית המים העירונית, בעוד שפרויקטים אמנותיים-קהילתיים מתקיימים באזורים שונים של

העיר ובמקומות מגוונים בתוכם, כולל: פינות רחוב, חופים, בתים פרטיים ועוד.

לוח 2.3 אפיון אסטרטגיות תרבות לפיתוח/ חידוש עירוני

Table 2.3 Characteristics of culture strategies in urban development/ regeneration

פיתוח רובעי תרבות ויצירה	פיתוח פרויקטים אמנותיים-קהילתיים	פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית	מטרה
הן כלכלית והן חברתית: החייאת האזור, עידוד צמיחה כלכלית, שיפור חיי התרבות של תושבי העיר	חברתית בעיקרה: שיפור מצב כלכלי של תושבי המקום, טיפול בבעיות חברתיות, שיפור סביבת המגורים	כלכלית בעיקרה: חידוש מרכזי ערים, פיתוח כלכלי תיירותי	
מרכזי ערים או סמוך להם	מגוון מקומות	מרכזי ערים, חזית המים	מיקום
גוף מקומי: ציבורי או שותפות של עסקים וארגונים מקומיים בתחום אמנות ועיצוב	ארגונים ציבוריים ופרטיים, בד"כ של אמנים, שותפויות ציבוריות-פרטיות או אזרחיות-פרטיות	בד"כ גוף ציבורי ממשלתי מרכזי או מקומי	יזם
שונה מפרויקט למשנהו, בד"כ כרוך בהפעלת מנגנונים כלכליים	בד"כ עשרות אלפי דולר אחדים, על בסיס שנתי	בד"כ השקעה של מיליוני דולרים רבים	גובה ההשקעה
משתנה	מספר חודשים-שנה	שנים אחדות	זמן ביצוע

- **יזם** – מקור היוזמה להקמת נדל"ן לתרבות אליטיסטית הינו בד"כ בגוף ציבורי, שיכול להיות ארצי, אזורי או מקומי; פרויקטים אמנותיים-קהילתיים יזומים על-ידי גופים וארגונים הן ציבוריים והן פרטיים, בד"כ של אמנים, או על-ידי שותפויות ציבוריות-פרטיות או אזרחיות-פרטיות; פיתוח רובעי תרבות ויצירה הינו בד"כ פרי יוזמה של רשות מקומית או שותפות מקומית, שהוקמה במיוחד לקידום פיתוח האזור, על-ידי עסקים וארגונים בתחום אמנות ועיצוב הפועלים באזור המועמד להיהפך לרובע תרבות.
- **גובה ההשקעה** - הקמתם של פרויקטי נדל"ן של תרבות אליטיסטית דורשת השקעות הון גדולות, המסתכמות במיליוני דולרים רבים; פרויקטים אמנותיים-קהילתיים מתבצעים בד"כ

בעזרת תקציב שנתי של עשרות אלפי דולר; גודל המימון של פיתוח רובעי תרבות ויצירה מותנה בתמהיל הפרויקטים, המתקיימים ברובע, וכרוך בד"כ בהפעלת מנגנונים אדמיניסטרטיביים-כלכליים, כמו "percent for art" ו/או העברת מיסים מפעילות עסקית שברובע לפעילות תרבותית.

- **זמן ביצוע** - פיתוח נדל"ן של תרבות מתבצע במשך שנים אחדות; פיתוח פרויקטים אמנותיים-קהילתיים מתמשך בד"כ מספר חודשים – עד שנה אחת. משך הפיתוח של רובעי התרבות מותנה בתמהיל הפרויקטים ברובע ומשתנה ממתחם אחד למשנהו.

בשני העשורים האחרונים התפתח תחום מחקרי שעוסק בהערכת השפעות של פרויקטי תרבות מסוגים שונים. סקירת המחקר אודות השפעותיהם של הסוגים השונים על-פי הטיפולוגיה שהוצעה במחקר הנוכחי, מאפשרת לזהות מספר תחומי ההערכה, לצד החוסרים שבהם, כלהלן:

- **הערכת השפעות כלכליות** - התחום המחקרי הדומיננטי להערכת השפעותיהם של פרויקטי נדל"ן לתרבות אליטיסטית ורובעי תרבות ויצירה. המחקרים בחנו את התרומות הישירות של הפרויקטים האלה לכלכלת העיר ו/או האזור ו/או המדינה. בין המדדים שנבדקו: תרומה לתל"ג/ לתמ"ג, שינוי במספר תיירים ומבקרים, שינויים בפעילות עסקית ובתעסוקה, שינויים במחירי הנדל"ן המקומי ועוד. המחקרים האלה השתמשו בד"כ בשיטות מחקר כמותיות – ניתוח נתונים סטטיסטיים וסקרים. יש רק מעט מחקרים שבדקו השפעות כלכליות מקומיות, היינו: על תושבי השכונה שבה מתקיימים הפרויקטים התרבותיים.

- **הערכת השפעות אישיות וחברתיות** של פרויקטים חברתיים-תרבותיים, הנובעות מהשתתפותה הפעילה של אוכלוסיית היעד בהם. המחקרים השייכים לתחום הזה התבססו על דיווח עצמי

שהוגבל למשתתפים בפרויקטים האלה על התועלות האישיות והחברתיות שהפיקו מן ההשתתפות. כלי המחקר הנפוצים בהם השתמשו המחקרים הינם סקרים, ראיונות עומק וקבוצות דיון. לא נמצאו מחקרים שעסקו בהערכה השלכות של פרויקטי התרבות מנקודת ראות של כלל אוכלוסיית האזור הסובב.

- הערכת השפעות דמוגרפיות-חברתיות – תחום מחקרי חדש ופחות מפותח, יחסית לשני הני"ל, עוסק בבחינת קשר בין פיתוח פרויקטי תרבות באזורים עירוניים לבין השתנות דמוגרפית-חברתית של אוכלוסייתם. המחקרים הבודדים שעסקו בתחום זה נערכו במהלך העשור האחרון על-ידי Seifert ו-Stern במסגרת פרויקט SIAP (Social Impact of the Arts Project) באוניברסיטת פנסילבניה והתבססו הן על הנתונים הסטטיסטיים של מפקד האוכלוסין והן על בסיס נתונים בנושאים של פעילות תרבותית והשתתפות של האוכלוסייה המקומית בה, שנוצר במסגר פרויקט.

סקירת הספרות מלמדת שלעומת שפע מחקר, המתייחס להשפעות כלכליות של תכנון ופיתוח פרויקטי תרבות, מועט המחקר המתייחס להשפעות חברתיות. יתר על כן, בעוד שרוב המחקר מתייחס להשפעות מקרו – העיר בכללה, האזור ואפילו המדינה, מועט המחקר ברמת המיקרו – השפעות על תהליכי התחדשות עירונית בשכונות מיידית לפרויקט התרבות ועל התושבים החיים בקרבה מיידית אליו. סביר להניח, כי המגמה לראות את התרבות ככלי מועיל לפיתוח כלכלי והשיח ההיפר-תועלתני על תעשיות היצירה העולות נובעים מהשאיפה של תחומי היצירה המסורתיים לקבל לגיטימציה כלכלית ובכך להצדיק תמיכה ציבורית ופרטית בתחומים הללו. אולם, בשנים האחרונות יותר ויותר נשמעת ביקורת חריפה כנגד מחקרי ההערכה של ההשפעות הכלכליות, הנוגעת בקושי המתודולוגי לכמת את הקשר בין פיתוח תרבות לצמיחה כלכלית (ר' פרק 1.2 של החיבור). במקביל לקולות הביקורת האלה, עולות הצעות, אומנם דיי נדירות, לחשוב על "תרבות" ברמה המקומית, השכונתית, על השפעה שהיא מקרינה על

הסביבה הפיסית המיידית, ועל האוכלוסייה המתגוררת בסביבה הזו. ללא ספק, שתפקידיה החברתיים והתרבותיים, היותר "טבעיים", של פעילות תרבותית הוזנחו לא מעט בעשורים האחרונים הן על-ידי החוקרים והן על-ידי קובעי המדיניות. המחקר האמפירי שיוצג להלן יתמקד בתחומים הפחות מפותחים של חקר ההשפעות של אסטרטגיות תרבות.

חלק שני: מטרות המחקר האמפירי ושיטותיו

פרק 3

שאלות המחקר ונוהליו

סקירת הידע הקיים בנושא הערכת השפעות של אסטרטגיות התרבות לסוגיהן על תהליך פיתוח וחידוש עירוני הציפה מספר חוסרים מהותיים והובילה לביצוע המחקר האמפירי, שיוצג בחלק השני והשלישי של החיבור. למחקר האמפירי שתי מטרות הבאות, המקבילות לשאלות המחקר בכללו:

א. לתאר ולאפיין פיתוח אסטרטגיות התרבות באזורים נבחרים של תל-אביב – יפו, תוך הבחנה בין סוגים שונים של הפיתוח (על-פי הטיפולוגיה החדשה);

ב. לבחון את השלכות פיתוח אסטרטגיות התרבות לסוגיהן על אוכלוסייה, המתגוררת בסביבת הפעלתן.

בהמשך הפרק תוצגנה שיטה לבחירת אזורי המחקר, מקורות הנתונים ושיטה לניתוח השלכות של פיתוח אסטרטגיות התרבות על אוכלוסייה מקומית.

3.1 בחירת אזורי המחקר

המחקר האמפירי נערך בשנים 2006-2007 בעיר ת"א-יפו. עיר זו נבחרה כאתר מתאים לביצוע המחקר מן הסיבות הבאות: היא מהווה מרכז ארצי לפעילות כלכלית ותרבותית (ר' פרק 4); במרכז העיר מתבצעים פרויקטי תרבות ומתקיימת פעילות תרבותית מסוגים שונים, התואמים את הטיפולוגיה שפותחה במחקר (העובדה הזו מאפשרת לבדוד את

ההשפעות החיצוניות, הקשורות למיקום הגיאוגרפי של האזורים הנחקרים, וכך להבטיח מערך מחקרי יותר תקין מבחינת חקר סיבתיות); בשכונות המרכזיות של העיר במהלך העשורים האחרונים התרחשו תהליכים הקשורים להתחדשותן הדמוגרפית-חברתית. לצורך השגת מטרות המחקר, נבדקו אזורי המגורים השונים במרכז העיר, בהתבסס על הקריטריון הבא: במהלך העשורים האחרונים פותח באזור סוג אחד דומיננטי של פרויקטי תרבות, הדומה לאחד מסוגי הפיתוח (או אסטרטגיות התרבות) על-פי הטיפולוגיה החדשה. תנאי זה נבדק על-ידי סקירת תוכניות, מחקרים ופרסומים של עיריית ת"א-יפו וקיום סדרת מפגשים עם פקידים בכירים בה.

כתוצאה מבחינה של האזורים השונים במרכז העיר על-פי הקריטריון הנ"ל, נבחרו שלושה אזורים לביצוע המחקר האמפירי (ר' מפה 3.1). כל אחד מהם קיבל כינוי, בהתאם לטיפולוגיה של אסטרטגיות התרבות שפותחה במחקר זה כלהלן:

א. *אזור נדל"ן לתרבות אליטיסטית* (אזור א' במפה 3.1) – האזור סביב מרכז גולדה – המשכן לאמנויות הבמה. באזור זה ממוקמים שלושה מוסדות תרבות גדולים, המהווים מוקדים עירוניים וארציים חשובים של תרבות אליטיסטית: מרכז גולדה, שבו שוכנים האופרה הישראלית החדשה והתיאטרון הקאמרי, ספריית "בית אריאלה" – הספרייה הציבורית הגדולה בעיר, וגם מוזיאון תל-אביב לאמנות, הנחשב למוזיאון המוביל בישראל לאמנות עכשווית.

ב. *אזור פעילות אמנותית-קהילתית* (אזור ב' במפה 3.1) - רחובות שינקין-נחלת בנימין וסביבתם. באזור שני מוקדים עיקריים של פעילות אמנותית-קהילתית: מרכז קהילתי "בית תמ"י" ברחוב שינקין ויריד אומנים ברחוב נחלת בנימין, בהם מתבצעים סוגים מגוונים של פרויקטים: תרבותיים-עסקיים, תרבותיים-חברתיים ושל אמנות ציבורית.

ג. *רובע תרבות ויצירה* (אזור ג' במפה 3.1) - שכונת נווה-צדק, שבה ממוקמים מוסדות של תרבות אליטיסטית: מרכז סוזן דלל למחול ותיאטרון, מוזיאונים וגלריות, בה פועלים יוצרים – אומנים ומעצבים, שעובדים בבתי סטודיו בשכונה, ובה מתקיימת פעילות אמנותית-קהילתית של תושבי המקום במסגרת המרכז הקהילתי השכונתי.

בכדי להתגבר על קשיים מתודולוגיים, הקשורים לאיסוף נתונים סטטיסטיים על אוכלוסיית האזורים הנבחרים, גבולות של כל אחד מהם תואמים את גבולות האזורים הסטטיסטיים הכלולים בהם. אך מספרם של האחרונים בכל האזור הנבחר הוא שונה: אזור מרכז גולדה וסביבתו כולל אזור סטטיסטי אחד גדול, אזור של רחובות שינקין-נחלת בנימין וסביבתם הינו מקבץ של חמישה אזורים סטטיסטיים קטנים ושכונת נווה-צדק כוללת שני אזורים סטטיסטיים בגודל בינוני (ר' מפות מפורטות של האזורים בפרק 5 של החיבור). השונות במספר האזורים הסטטיסטיים הכלולים בכל אחד מאזורי המחקר נובעת משאיפתנו, המבוססת על מטרות המחקר, להקיף את כל אתרי הפעילות התרבותית (או מקומות ביצוע של פרויקטי התרבות), הרלבנטיים למחקרנו. הבחירה דווקא ביחידות הגיאוגרפיות הקטנות ביותר נובעת ממטרת המחקר השנייה, היינו: בחינת ההשלכות של פיתוח אסטרטגיות התרבות לסוגיהן על אוכלוסייה, המתגוררת בסביבת הפעלתן, כלומר בקרבה המיידית לפיתוח.

3.2 מקורות המידע

בכדי להשיג את מטרות המחקר האמפירי נאספו הנתונים ממקורות מגוונים. כל מקורות הנתונים מצוינים בפרקים הרלבנטיים של ניתוח ממצאי המחקר.

סקר תושבים

סקר תושבים, המתגוררים באזורי המחקר, בוצע בחודשים אוקטובר-נובמבר של שנת 2006, על-ידי שתי סטודנטיות לתואר שני בתכנון ערים ואזורים, שנשכרו לצורך עזרה באיסוף הנתונים. בכל אחד משלושת האזורים רואיינו בביתם 61-63 תושבים, על-פי ההנחיות הבאות:

- לראיין גילאי 18 ומעלה בלבד ;
- להשתדל לגייס לראיון גברים לצד נשים ובני הגילאים השונים. זאת על-ידי בדיקה חוזרת של נתוני מגדר וגיל בשאלונים שכבר מולאו ופנייה, בהתאם לתוצאות הבדיקה, לבני הקבוצה שלא הוצגה מספיק בשאלונים האלה. כך, לדוגמא, אם בראיונות הקודמים השתתפו יותר נשים מאשר גברים ובבית המרואיין הפוטנציאלי החדש נוכחים גם גבר וגם אישה, אזי להשתדל להזמין לראיון גבר. כנ"ל לגבי הגיל.
- בכל אחד מן הרחובות הכלולים בשכונת נווה-צדק להשתדל לגייס 3 מרואיינים ; בכל אחד מן הרחובות הכלולים באזור שינקין-נחלת בנימין להשתדל לגייס 6 מרואיינים ; בכל אחד מן הרחובות הכלולים באזור מרכז גולדה, פרט מרחוב צייטלין, להשתדל לגייס 7 מרואיינים וברחוב צייטלין, בעל צפיפות מגורים יותר גבוהה, - 12 מרואיינים.

- להשתדל לגייס מרואיינים המתגוררים בקומות מגוונות: חלק בנמוכות, חלק באמצעיות וחלק בגבוהות.

– בסקר השתתפו 185 איש: 61 – באזור נדל"ן לתרבות אליטיסטית – מרכז גולדה וסביבתו; 61 – באזור פעילות אמנותית-קהילתית – רחובות שינקין-נחלת בנימין וסביבתם; ו-63 - ברובע תרבות ויצירה – שכונת נווה-צדק. רמת ההיענות לשאלון הייתה שונה מאזור למשנהו: בשכונת נווה-צדק כמעט בכל בית אליו פנו הסוקרות התושבים הסכימו להתראיין. יתרה מזאת, הסוקרות זכו לקבלת פנים חמה ונושא הראיון עורר עניין רב בקרב הנסקרים. באזור נדל"ן לתרבות אליטיסטית – סביבת מרכז גולדה, כמחצית מן האנשים אליהם פנו המראיינות סירבו להשתתף בסקר – רובם תושבי הבניינים בעל אינטרקום בכניסתם, אשר סרבו לפתוח את הבניין בפני המראיינות. באזור שינקין-נחלת בנימין רמת ההיענות היתה נמוכה: רק כרבע מהאנשים שבדלתותיהם הקישו הסוקרות הסכימו להתראיין. על-פי העדויות של המראיינים, רוב המסרבים באזור הזה היו אנשים צעירים.

בסטטיסטיקה מקובל להגדיר מדגם כמייצג, כאשר מאפייני הפרטים הכלולים בו משקפים את מאפייני האוכלוסייה ממנה נבחרו הפרטים. לא היה באפשרותנו לבחון מידת היציגות של המדגם על-ידי השוואת ההתפלגויות של מאפייני אוכלוסיית המדגם עם הנתונים הסטטיסטיים על אזורי המחקר, בשל אי זמינות נתונים כאלה, המתייחסים לשנת ביצוע הסקר בעיריית ת"א-יפו. בכל זאת ביצענו השוואה מוגבלת⁵ בין התפלגות הגילאים של הנסקרים עם הנתונים הרלבנטיים של עיריית ת"א-יפו (המרכז למחקר כלכלי וחברתי, 2005), שמתייחסים לשנת 2004, השוואה שהורתה על ייצוג הולם של כל קבוצות הגיל (החל מגיל 18) בכל אחד משלושת האזורים. זאת, למרות הסירובים הרבים מצד האנשים הצעירים – תושבי אזור שינקין-נחלת בנימין.

---

⁵ בשל אי הכללה במדגם בני 0-18, קבוצות הגילאים במדגם שלנו אינן תואמות את פילוג המקובל של הלמ"ס. הדבר הקשה השוואה יותר מדויקת.

הראיונות התקיימו בשעות אחר הצהריים והערב. כל ראיון נמשך 15-20 דקות. השאלון הורכב בעיקר משאלות סגורות, אך לנסקרים ניתנה כן אפשרות להביע את דעתם בנושאים אחדים באופן חופשי (ר' נספח מס' 1). השאלון כלל שלושה סוגי מידע, הקשורים לנושא המחקר:

- מידע על דעות ועמדות של הנסקרים - שאלות בנושאים כמו: שביעות רצון ממקום המגורים, יתרונותיו וחסרונותיו; סיבות להחלטה לגור באזור והשפעת הפעילות התרבותית על החלטה הזו; כוונה להמשיך מגורים באזור; שינויים חברתיים, סביבתיים ופיסיים שחלו באזור והשפעת הפעילות התרבותית עליהם; שינויים אישיים שחלו עם הנסקרים כתוצאה מהשתתפות בפעילות התרבותית.
- מידע על התנהגות הנסקרים - שאלות לגבי תדירות ההשתתפות בפעילות התרבותית והקהילתית המתרחשת באזורי המחקר, ודפוסי הביולוי במרחבים ציבוריים, שנמצאים בסביבת הפעילות התרבותית ה"עיקרית".
- מידע על משתני רקע - שאלות לגבי המאפיינים החברתיים-כלכליים של הנסקרים: גיל, מגדר, מצב משפחתי, מספר ילדים וגילם, ארץ לידה ומוצא, בעלות על דירה, ותק מגורים באזור, השכלה, משלח יד, היקף תעסוקה, מקום עבודה, מעמד תעסוקתי, רמת הכנסה.

תשובותיהם של הנסקרים קודדו והוכנסו לתוכנת SPSS לצורך עריכת ניתוח סטטיסטי של המשתנים. ראשית, נערך ניתוח תיאורי - המשתנים אורגנו בטבלאות של שכיחויות חד-מימדיות ודו-מימדיות. שנית, בעזרת מבחנים סטטיסטיים X^2 , נערך ניתוח הסקתי: נבחנו מתאמים בין זוגות נבחרים של המשתנים - בין מקום מגורים, המשקף סוג מוגדר של פיתוח פרויקטי התרבות, למשתנים דמוגרפיים-

חברתיים, בין מקום מגורים להשתתפות בפעילות תרבותית, בין השתתפות בפעילות תרבותית למשתנים דמוגרפיים-חברתיים ועוד.

ראיונות עם נציגי ענף התרבות המקומי

במהלך קיץ-סתיו 2006 נערכו שלושה סוגים של ראיונות: ראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות, הנמצאים בכל אזורי המחקר; ראיונות עם בעלי עסקים בתחום תרבות ואמנות, הנמצאים ברובע תרבות ויצירה – שכונת נווה-צדק; וראיונות עם אומנים, שגרים באזור של פעילות אמנותית-קהילתית - רחובות שינקין-נחלת בנימין וסביבתם, והשתתפו באופן פעיל בפרויקטי התרבות, שהתקיימו בו. להלן נפרט את כל אחד מסוגי הראיונות:

- **ראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות - במהלך קיץ 2006**
נערכו שמונה ראיונות עם נציגי המוסדות הבאים: מנכ"ל התיאטרון הקאמרי, עוזרת אישית של מנכ"לית האופרה הישראלית החדשה, מנהל מרכז קהילתי "בית תמי", מנהלת יריד האומנים במדרחוב נחלת בנימין, אחראי על תוכניות חינוכיות במרכז סוזן דלל, מנהלת מרכז קהילתי "נווה-צדק", מנכ"ל המוזיאון ע"ש נחום גוטמן, מנהלת שיווק במוזיאון "בית רוקח".
הראיונות בוצעו במשרדי המרואיינים. כל ראיון נמשך בממוצע כ-30 דקות. הראיונות התבססו על שאלון מובנה מראש, שהורכב בעיקר משאלות פתוחות (ר' נספח 2). השאלון חולק למספר נושאים המעניינים את המחקר, כולל: סוגי פעילות המוסד והמשתמשים בהם, יחסים בין המוסד לתושבי השכונה הסובבת, השפעת המוסד על השינויים בשכונה, תעסוקת תושבי האזורים במוסד.
- **ראיונות עם בעלי עסקים בתחום תרבות ואמנות - בחודשים ספטמבר-אוקטובר של שנת 2006**
נערכו שבעה ראיונות ברובע תרבות ויצירה. הם בוצעו במקומות עבודתם של המרואיינים. כל

ראיון נמשך כרבע שעה. ניסינו לראיין את כל העסקים בתחום הנדון⁶, אך לא כולם הסכימו לכך. בכל זאת, קיבלנו ייצוג הולם של מגוון תחומי העיסוק האופייני לאזור המחקר הזה. הראיונות התבססו על שאלון מובנה מראש, שהורכב משאלות סגורות ופתוחות (ר' נספח 3), כולל: סיבות לפתיחת העסק דווקא במקום הזה, מצבו הפיסי של שטחי העסק לפני פתיחתו והנוכחי, יחסים עם תושבי השכונה הסובבת, שינויים שחלו בשכונה.

- **ראיונות עם אמנים** - בחודשים ספטמבר-אוקטובר של שנת 2006 נערכו שישה ראיונות עם אמנים – תושבי רחוב שינקין וסביבתו, השייך לאזור של פעילות אמנותית-קהילתית. גיוס המרואיינים בוצע בשיטת כדור שלג: המרואיין הראשון התבקש להפנות את החוקרת למרואיינים פוטנציאליים נוספים, שניסיונם רלבנטי לנושא המחקר וכך הלאה. פגישות עם האמנים נקבעו לאחר עיון בתיעוד זמין, בעיקר באתרי אינטרנט, בנושאים הקשורים לפעילות המרואיין הפוטנציאלי ולמעורבותו בפעילות אמנותית-קהילתית המתרחשת באזור הנחקר. הראיונות התקיימו במקומות שונים בעיר, כמו: בית פרטי של האמן, בתי-קפה באזור, בנייני ציבור (חברה להגנת הטבע, בית אמנים) – על-פי רצונם של המרואיינים. לראיונות הוכנו מראש השאלות הפתוחות (נספח 4) שהיוו, למעשה, את קווי המנחה לשיחות חופשיות עם המרואיינים בנושאים הרלבנטיים למחקר. לכן משך הראיון הממוצע היווה כשעתיים, כאשר חלק הארי ממנו נוצל על-ידי האמנים לתיאור הפעילות שלהם.

---

⁶ להערכתנו, המבוססת על סיורים בשכונה, בזמן הבדיקה פעלו בנווה-צדק כתרסר עסקים בתחום אמנות ועיצוב. "מפת עסקים ואתרים בשכונה", שקיבלנו באחד ממוסדות התרבות באזור תומכת בהערכה הזו.

נתונים סטטיסטיים

נותחו נתונים סטטיסטיים שהתפרסמו בשנתונים של עיריית ת"א-יפו והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ובפרסומים של שלושת מפקדי האוכלוסין והדיוור האחרונים (1972, 1983, 1995). בנוסף לכך, הוזמנו והתקבלו עיבודים מיוחדים למחקר זה משני מוסדות:

- המרכז למחקר כלכלי וחברתי של עיריית ת"א-יפו - עבור האזורים הסטטיסטיים הכלולים במחקר הוזמנו והתקבלו הנתונים הדמוגרפיים המעטים שהיו בערך מעודכנים⁷, בעיקר גודל אוכלוסיית האזורים הסטטיסטיים והתפלגות הגילאים במשנת 2004, ובנוסף לכך נתוני קובץ הארנונה לעסקים.
- המשטרה – נערך עבורנו עיבוד מיוחד של עבירות רכוש שבוצעו באזורים הסטטיסטיים הנבחרים ובעיר ת"א-יפו כולה, על-פי מקום העבירה (רחובות, משרדים, מוסדות ציבור, חנויות ובתי מלאכה, אתרי נופש ובידור, בתי-מגורים וחצרות, מגרשי חנייה), בשתי נקודות זמן: שנת 1996 ושנת 2006.

מסמכים קיימים

מחקרים קודמים שנערכו בעיר ת"א-יפו; כתבות בעיתונות ובאינטרנט; דו"חות של סיכום הפעילות השנתית של מוסדות התרבות, בהוצאת המרכז למידע ולמחקר תרבות; קטלוגים של מחירי דירות בהוצאת חברת "לווי יצחק" (כל אלה ושימושי המחקר במסמכים מצוינים בפרקים הרלבנטיים של החלק השלישי).

---

⁷ בהעדרו של מפקד אוכלוסין מאז 1995, נתוני מפקד 2008 עדיין לא היו זמינים בעת עריכת המחקר.

3.3 שיטה לאומדן השלכות של פיתוח אסטרטגיות התרבות על אוכלוסייה מקומית

במחקר הנוכחי אנו מתייחסים בזהירות ליומרה המקובלת בפרסומים רבים, שאינם מהססים מלהצהיר על מדידת השפעות של פרויקטי התרבות, גם כשאינם יכולים להבטיח מערך מחקרי מקובל לחקר השערות סיבתיות. הזהירות מתבטאת בניסוח המילולי המופיע בכותרת: "אומדן השלכות" כתחליף ל"מדידת השפעות". הדגש הינו: ראשית, על "אומדן" ו"הערכה" (מלשון "בערך"), שהינם ניגוד לקביעה חד-משמעית, ושנית, על "השלכות". השלכות (implications) מוגדרות כאן כקשר בין התופעות הנחקרות (שבדיקתו אינה מחייבת בידוד של כל המשתנים הרלבנטיים), אולם לא קשר סתם אלא קשר עם כיוון, היינו: חובה עלינו לברר מה קדם למה, מה משליך על מה.

בדיקת השלכות של פיתוח אסטרטגיות התרבות לסוגיהן על אוכלוסייה המתגוררת בסביבת הפעלתן התמקדה בחמישה תחומים שמוצגים להלן. לצד המדדים שנבדקו בכל התחום, נפרט גם שיטה לאומדן ההשלכות ומקורות הנתונים.

- **השלכות דמוגרפיות-חברתיות** – שינויים בגודל אוכלוסיית האזורים ובמאפייניה. לבחינת השינויים האלה נערכו שני סוגים של ניתוח השוואתי: ניתוח לאורך הזמן - הושוו נתונים סטטיסטיים המתייחסים לנקודת הזמן שלפני הקמת הפרויקט התרבותי המוביל באזור או התחלת הפעילות עם הנתונים המתייחסים לסוף התקופה הנחקרת; ניתוח ל"רוחב" – נערכו השוואות בנקודת זמן משותפת בין הנתונים הסטטיסטיים באזורי המחקר לאלה המתייחסים לעיר ת"א כולה ולרובעים להם שייכים אזורי המחקר. דרך נוספת בה נקטנו בכדי לעקוב אחר קשר סיבתי בין פיתוח פרויקטי התרבות באזורי המחקר לגידול האוכלוסייה וגם לאמוד את עוצמת ההשלכה היתה לשאול את תושבי האזורים החדשים (אלה שגרים באזורי המחקר פחות מ-20 שנה) מספר

שאלות, סגורות ופתוחות, הקשורות לסיבות להחלטתם להשתכן דווקא באזורי המחקר. לצד ההערכות ה"אובייקטיביות" של השינויים במאפייני אוכלוסיית האזורים, המבוססים על ניתוח נתונים סטטיסטיים, השתמשנו גם בהערכות ה"סובייקטיביות" של התמורות האלה. כך, כל הנסקרים נתבקשו להעריך את השינויים במאפייני האוכלוסייה וגם מידת ההשפעה של פרויקטי התרבות על השינויים הללו. כמו כן, בעלי תפקידים במוסדות התרבות התבקשו להעריך את מידת ההשפעה של מוסדותיהם על השינויים הדמוגרפים והחברתיים, שחלו באזורים הנחקרים.

- **השלכות כלכליות-חברתיות** - תעסוקת תושבי האזורים בענף התרבות המקומי ומחירי דירות באזורי המחקר. בכדי לבחון את היקף התעסוקה של תושבי האזורים בענף התרבות המקומי, השתמשנו בנתוני הדו"חות של המרכז למידע ולמחקרי תרבות (כרמלי, 2004א, 2004 ב, 2004ג, 2006) ובראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות ועם בעלי עסקים בתחום תרבות ואמנות שבשכונת נווה-צדק. בחינת השלכות של פיתוח פרויקטי התרבות באזורי המחקר על מחירי הדירות בהם מבוססת על השוואת נתוני הקטלוג המסחרי של מחירי דירות באזורים הנחקרים (לוי יצחק: מחירון הדירות וההשכרה, 2006) עם הנתונים הכלל עירוניים של סקרי הלמ"ס (עיריית ת"א-יפו, 2007).

- **השלכות על פעילות של תושבי המקום** - השתתפות תושבי האזורים בפעילות תרבותית המתרחשת בהם, קשר בין מאפייני האוכלוסייה להשתתפות, השפעת ההשתתפות על שינויים אישיים וחברתיים, קשר בין פעילות תרבות לבין פעילות קהילתית, יחסים בין מוסדות התרבות לתושבי האזורים הסמוכים, ניצול מקומות ציבוריים בסביבת פרויקטי התרבות על-ידי תושבי האזורים. רוב הסוגיות שנכללו בתחום זה נבחנו בעזרת ניתוח כמותי (סטטיסטי) של נתוני סקר התושבים. אם כי, נושא הקשר בין השתתפות בפעילות תרבותית להשתתפות בפעילות קהילתית ויחסים בין

מוסדות התרבות לתושבי האזורים נבחנו בעזרת נתונים "איכותניים", שנשלפו מראיונות עם נציגי ענף התרבות המקומי ומכתבי עיתונות ואינטרנט.

- **השלכות על הסביבה העירונית** - גידול מספר המבקרים באזורי המחקר ושינויים במאפייניהם, שינויים בעומס חנייה, תחבורה ורעש, עבריינות ופשיעה באזורי המחקר. לבחינת גידול במספר המבקרים, הנובע מפעילות התרבותית באזורי המחקר, השתמשנו במקורות נתונים, כמו: שנתונים סטטיסטיים של עיריית ת"א-יפו, דו"חות של המרכז למידע ולמחקר תרבות, ראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות. בעוד שעמדות הנסקרים סיפקו מידע הן אודות השינויים במאפייני המבקרים באזורי המחקר והן אודות השינויים הסביבתיים שחלו בהם בשנים האחרונות. כדי לבחון קשר בין פיתוח פרויקטי התרבות לשינויים בעבריינות ופשיעה נערך ניתוח לאורך הזמן ול"רוחב" - הושוו נתונים סטטיסטיים של משטרת ישראל על עבירות רכוש באזורים הנחקרים בשתי נקודות זמן (שנת 1996 ושנת 2006) ועם הנתונים המתאימים לעיר ת"א-יפו כולה באותן נקודות הזמן. כמו כן, השתמשנו בהערכות "הסובייקטיביות" של רמת העבריינות המקומית, שנתקבלו מהמשתתפים בסקר התושבים.

- **השלכות על שביעות רצון ויצבות במגורים** - מידת שביעות רצון ממקום המגורים וכוונה להמשיך מגורים באזורי המחקר. לבחינת ההשלכות של פיתוח פרויקטי התרבות באזורי המחקר על מידת שביעות הרצון של תושביהם ממקום המגורים וכוונתם להישאר לגור בהם השונו תשובותיהם של תושבי האזורים על השאלות הרלבנטיות עם נתונים דומים משני סקרים, שנערכו בעיר תל-אביב במהלך העשור האחרון (צ'רצ'מן, 1998 ומכון ב.ג. כהן למחקר דעת קהל, 2002). כמו כן, ניתחנו עמדותיהם של הנסקרים בנושא: "מה טוב ומה לא כל-כך טוב בשכונה/ באזור שבו אתה/ גר/ה?" ותשובותיהם של המתכוונים להישאר לגור במקום הנוכחי על

השאלה: "האם החלטתך מושפעת מן העובדה שבאזור מתקיימת פעילות תרבותית?"

חלק שלישי: ממצאי המחקר האמפירי

פרק 4

העיר תל-אביב-יפו – קווים לדמותה

תל-אביב הוקמה בשנת 1909, כעיר העברית הראשונה בארץ-ישראל. כיום, העיר ת"א-יפו הינה ליבו של המרכז המטרופוליני הגדול במדינת ישראל, המונה כ-2.7 מיליון תושבים (44% מאוכלוסיית המדינה) והמשתרע מנתניה בצפון ועד אשדוד בדרום (ר' מפה 4). בעיר עצמה מתגוררים כ-394 אלף תושבים (עיריית תל-אביב – יפו, 2004, 2009).

ההתפתחות הדמוגרפית של תל-אביב נקבעה על-ידי התנודות בקצב העלייה היהודית לארץ-ישראל ועל-ידי מגמות ההשתקעות של העולים בעיר, ורק במידה מעטה הושפעה מהריבוי הטבעי של תושבי העיר (שחלקו היחסי גדל בשנים של צמצום בעלייה), ומהגירה פנימית מיישובים אחרים. בתקופת העלייה השנייה גדלה האוכלוסייה מכ-300 נפש ב-1910 לכ-2000 נפש בשנת 1914. בשנים 1920-1936 גדלה תל-אביב פי שבעים וחמישה ובסוף התקופה מנתה כ-150 אלף איש. לאחר מלחמת העצמאות, בתקופת העלייה ההמונית של ראשית שנות ה-50, אוכלוסיית העיר גדלה מכ-248 אלף נפשות ב-1948 לכ-340 אלף ב-1953 (שביט, ביגר, 2001). החל משנות ה-60, עם התעצמות הצמיחה הכלכלית והתרבותית של העיר, בא לביטוי הקונפליקט בין תפקודה כ"מרכז כלכלי ותרבותי ארצי" לבין תפקודה כ"עיר לתושביה". עסקים ומסחר התפשטו במרכז העיר, כשהם מלווים בנפחי תנועה ממונעת גדלים והולכים, תוך פגיעה ניכרת בתנאי המגורים ובאיכות הסביבה. בתקופה הזו התחיל גל של הגירת התושבים לאזורי מגורים פרבריים ובפעם הראשונה לתולדותיה, הצטמצמה אוכלוסיית ת"א-יפו. הירידה במספר תושבי העיר, שתחילתה בראשית שנות ה-60 (1963) נמשכה באופן עקבי עד קרוב לסוף שנות ה-80 (1988). האוכלוסייה ירדה מ-397 אלף נפש ל-317 אלף (עיריית תל-אביב – יפו, 2002א). בראשית שנות ה-

90 חל שינוי במגמת גידול האוכלוסייה בעיר, בעיקר, בשל גל העלייה מבריה"מ לשעבר. לאחר מכן חלה שוב ירידה עד שנת 1995 והתייצבות עד שנת 1998.

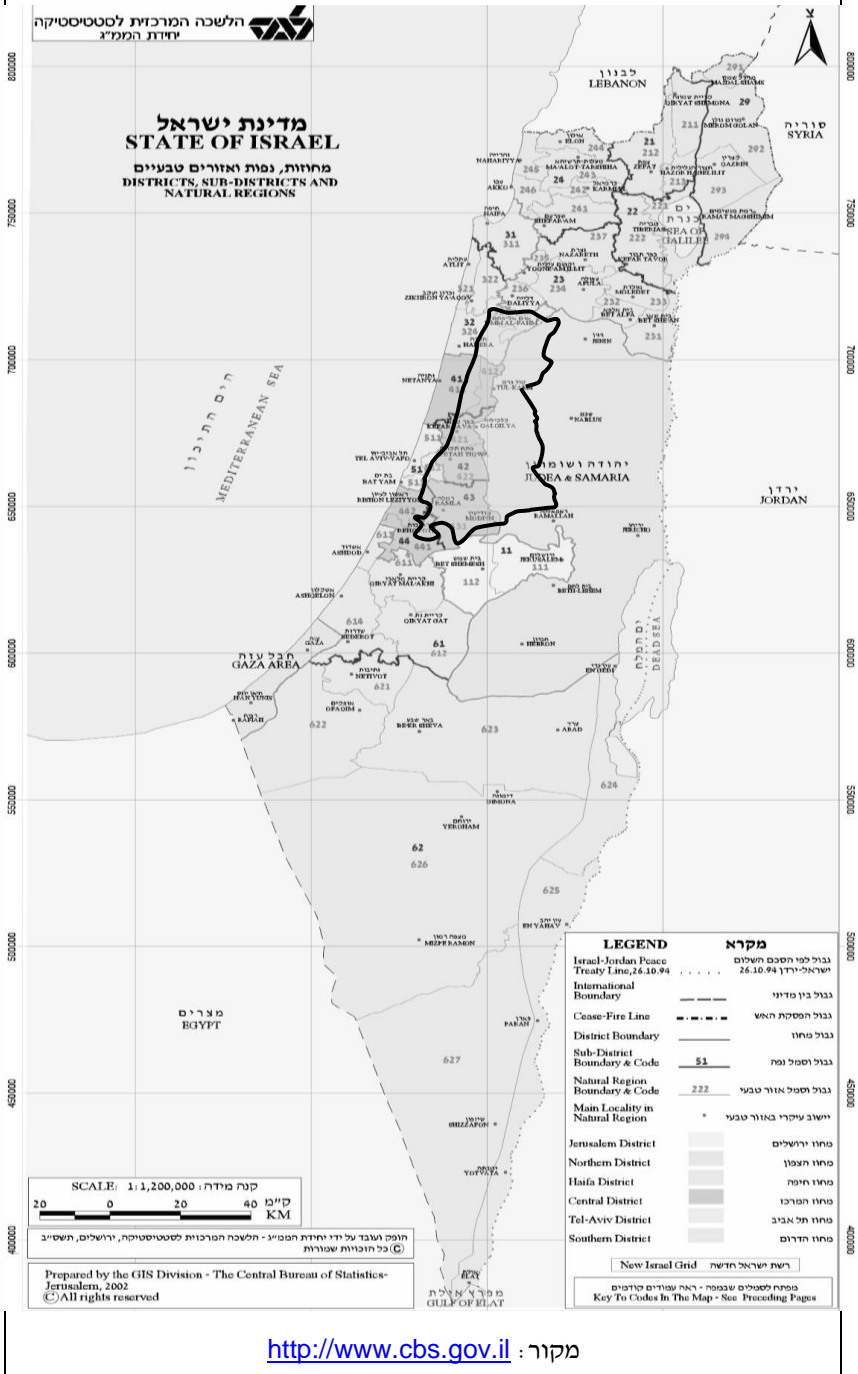
החל משנת 1999 נרשם גידול הדרגתי קטן אך רצוף באוכלוסיית העיר (עיריית תל-אביב – יפו, 2008).

נתונים על נידות האוכלוסייה בעיר מעידים על כך שתל-אביב "מפסידה", בעיקר, משפחות צעירות עם ילדים, בעוד שהיא מושכת אליה רווקות ורווקים צעירים (גילאי 25-34), הנוטים להשתקע במרכז העיר (עיריית תל-אביב – יפו, 2002). בנוסף לאוכלוסייה הצעירה, העיר נהנית מריכוז גדול של אנשי רוח, תרבות ואמנות. בתל-אביב רבתי מתגוררים 76% מכלל הציירים והפסלים - תושבי ישראל ו-89% - מאמני הבימה והקשורים לענף הזה (קיפניס, 2009). כמו כן, לעיר נמשכות קבוצות אוכלוסייה מיוחדות, כמו עובדים זרים, אנשים חסרי בית ונוער מנותק.

סקר תקצוב זמן מגלה, כי האדם הממוצע בתל-אביב – יפו פעיל כ-16 שעות ביממה: הוא מבלה כ-13 שעות עם אחרים וכשלוש שעות לבדו, בדרך כלל בבית; כשבע שעות הוא מבלה בעבודה וכשעה בפעילות של הזמן הפנוי, מחציתן כצרכן של שירותי בידור ותרבות וכמחציתן בנופש בחוץ (חוץ הים, פרקים וכד'). שלוש שעות ביום הוא מתקשר עם אחרים למטרות חברתיות, מהן כמחצית באמצעות האינטרנט וטלפונים ניידים ומחצית במפגשים חברתיים של פנים אל פנים (שנל, 2009). מחקרים של שנל ובנג'מיני (2001, 2005, אצל שנל (2009)) זיהו חמישה סגנונות חיים בת"א-יפו: "האדם המטרופוליני" (35% ממשקי הבית), הצעירים הגלוקאליים (17%), עובדים זרים (כ-12%), המשפחות הלוקאליות (כ-11%) וקשישים ובודדים (כ-25%). ניתוח דפוסי ההתנהגות המרחביים של קבוצות אלה מורה כי שלושה רבעים מתושבי ת"א-יפו מייחסים חשיבות שולית לשכונת מגוריהם וחשיבות גבוהה למרחבים שמעבר לה, בנוגע להשפעתם על חייהם החברתיים.

מפה 4. מטרופולין תל-אביב בתוך מדינת ישראל

Map 4. Metropolitan area of Tel Aviv in the State of Israel

לאורך מאה שנותיה ביססה העיר את מעמדה המרכזי במדינה בשני תחומים חשובים, המעצבים, במידה רבה, את אופייה: התחום הכלכלי-עסקי ותחום שירותי התרבות הפנאי. חלקה של תל-אביב - יפו בתעסוקה של כלל המדינה ובתוצר הלאומי השנתי גדול פי-שלושה, מאשר חלקה באוכלוסיית המדינה. כלכלת העיר העסיקה בשנת 2006 כ- 350 אלף איש (מספר דומה למספר כלל תושבי העיר). כמעט שני-שליש מן המועסקים בעיר עוסקים בייצור מוצרים ושירותים ל"ייצוא" אל מחוץ לגבולות העיר או אפילו המדינה (שיעור גבוה בהרבה מזה שבחיפה ובירושלים). בין השנים 1970 ל-2006 מספר המועסקים בשירותים העסקיים והפיננסיים בעיר הוכפל (ר' לוח 4). והמגזר הזה הפך למגזר המוביל במשק העירוני. בעיר מתרכזות כל הנהלות המוסדות הבנקאיים והנהלות קרנות הנאמנות ויותר ממחצית המוסדות הפיננסיים הלא-בנקאיים ועסקי התיווך בניירות ערך. זהו ריכוז המציב את העיר כבירה הפיננסית-עסקית של מדינת ישראל (עיריית תל-אביב – יפו, 2002א, 2008).

לוח 4. משקל התעסוקה בשירותים עסקיים ופיננסיים

בסך התעסוקה בת"א-יפו ובערים אחרות, 1970-2006

Table 4. Weight of employment in business and financial services in T.A.-Yaffo and other cities, 1970-2006

2006	1970	
29%	13.5%	תל-אביב-יפו
15%	6.9%	ירושלים
18%	5.7%	חיפה
17%	3.3%	ישראל

מקור: שנתון סטטיסטי לישראל מס' 58, הלמ"ס, 2007.

מאז היווסדה כעיר העברית הראשונה בארץ-ישראל, היתה תל-אביב מוקד לפיתוח תרבות מקורית ומודרנית בשפה העברית. העברית היתה שפת הספרות, העיתונות, התיאטרון, הרדיו ומאוחר יותר, גם שפת הטלוויזיה, לימודי ההשכלה הגבוהה והמחקר האקדמי. היום מהווה העיר תל-אביב – יפו מרכז ארצי לפעילות תרבותית עשירה – קנונית,

חדשנית ועממית, ציבורית ופרטית – המשרתת לא רק את תושבי העיר, אלא גם מספר רב של תושבי יישובי המטרופולין ואף מעבר לו. הריכוז הגבוה של פעילויות התרבות בתחומים רבים מטביע את חותמו על אופייה של העיר, תדמיתה וקצב החיים בתוכה. כך, לדוגמא, חמישה מתוך תשעה התיאטראות הגדולים בישראל פועלים בת"א-יפו; 55% מכלל ההופעות בישראל מתקיימות בעיר ו-73% מכלל הצופים בישראל צופים בהן בתל-אביב; האופרה הישראלית ממוקמת בעיר וכך גם התזמורת הגדולה במדינה (הפילהרמונית); כמעט מחצית מן ההופעות בתחום הבידור הקל מתקיימות בעיר ויותר משליש מן המבקרים במועדוני לילה עושים זאת בתל-אביב (עיריית תל-אביב – יפו, 2002א). לכל אלה העיר חייבת את כינויה "עיר ללא הפסקה".

למרות הפעילות העסקית הרבה והתסיסה התרבותית, למרות הזרם הנכנס של אוכלוסיית רווקות ורווקים, ת"א-יפו – כמו ערים גדולות רבות בעולם הפוסט-תעשייתי – סובלת מבעיות חברתיות ופיסיות. העיר מזדקנת: שיעור הילדים בה הוא 17%, לעומת 28% בישראל בכללה, ושיעור הקשישים – 15%, לעומת 10% בישראל בכללה (עיריית תל-אביב – יפו, 2008; הלמ"ס, 2007). הפערים הכלכליים-חברתיים בין אזורים בעיר גדלים, בעיקר בין הצפון "השבע" לבין הדרום והמזרח, הסובלים ממצוקה ומהידרדרות. בעיר יותר מ-41 אלף נפש החיים מתחת לקו העוני (בהם 14,500 ילדים), רובם מתגוררים בדרום העיר ומזרחה. שיעור המשפחות המטופלות על-ידי שירותי הרווחה שונה מאוד בין צפון העיר לבין דרום העיר ומזרחה. לדוגמא, בשכונות אזורי חן ורמת אביב החדשה רק 1% מן המשפחות מטופלות, לעומת 48% בשכונת עזרא וארגזים. בבדיקה שנערכה ב-1999 נמצא כי ל-120 אלף תושבי העיר, המתגוררים בדרום העיר ובמזרחה, מאפיינים חברתיים-כלכליים דומים לאלה של עיירות הפיתוח. הפערים בין חלקי העיר השונים באים לידי ביטוי גם במצב הפיסי של המבנים. במשך השנים חלה התדרדרות במצבם, בעיקר באלה שבמרכז העיר ובדרומה (עיריית תל-אביב – יפו, 2002א).

החל משנות ה-80 של המאה ה-20 עיריית ת"א-יפו יזמה מהלכים שונים לחידוש פני מרכז העיר: הוכנו ויושמו תוכניות להחייאת "לב העיר" ושכונת נווה-צדק (ר' פרקים בהמשך), פותחה שיטה לקביעת בניינים ומרקמים לשימור ועל-פיה בוצע השימור ברחובות המרכזים של העיר, הונחו תשתיות מים וביוב במספר רב של רחובות ועוד. חלק מן התהליכים הללו יצר קונפליקטים בין אינטרסים מנוגדים, הקשורים בעיקר לסוגיה של "פיתוח מול שימור מרקם" ושל מגורים מול שימושי קרקע אחרים. יחד עם זאת, הם החלו להיחשב כגורם שהניע כניסה של צעירים לאזורים מזדקנים במרכז העיר (עיריית תל-אביב – יפו, 2002א).

בעיר זו של כלכלה ותרבות תוססות, בעיר המזדקנת והמתחדשת, בחרנו כאתר למחקר האמפירי.

פרק 5

האזורים הנבחרים והפעלת אסטרטגיות התרבות בם

כפי שהובהר בפרק 3.2, לצורך ביצוע המחקר האמפירי בעיר תל-אביב - יפו נבחרו שלושה אזורים, כאשר אחד מהם – מרכז גולדה וסביבתו, הינו אזור סטטיסטי אחד, אזור רחובות שינקין-נחלת בנימין וסביבתם מורכב מחמישה אזורים סטטיסטיים ושכונת נווה-צדק מורכבת משני אזורים סטטיסטיים. הבחירה דווקא באזורים האלה התבססה על כך שבמהלך העשורים האחרונים פותח באזור סוג אחד דומיננטי של פרויקטי תרבות (על-פי הטיפולוגיה החדשה שהוצעה במסגרת סקירת הספרות). כל שלושת האזורים נמצאים מדרום לירקון, במרכז העיר או בקרבתו (ר' מפה 1 בפרק "בחירת אזורי המחקר").

פרק זה עוסק בתיאור תהליך ההתפתחות והפיתוח של אזורי המחקר לאורך הזמן ובאפיון מנגנוני הפעלת אסטרטגיות התרבות בהם. הנתונים שנאספו ממגוון המקורות (ר' פרק 3.3) קובצו ונערכו בהתאם לטיפולוגיה שגובשה במסגרת סקירת הספרות.

5.1 מרכז גולדה וסביבתו - אזור נדל"ן לתרבות אליטיסטית

האזור הזה נבחר כמייצג את פרויקטי הנדל"ן לתרבות אליטיסטית (על-פי הטיפולוגיה שפותחה), כיוון שבעשורים האחרונים של המאה ה-20 הוקמו בו שלושה מוסדות תרבות גדולים, המהווים מוקדים עירוניים וארציים חשובים של תרבות קנונית. המוסדות הם: מוזיאון תל-אביב לאמנות (נחנך ב-1971); הספרייה הציבורית הגדולה בעיר - "בית אריאלה" (נחנכה ב-1978); מרכז גולדה – המשכן לאמנויות הבמה, בו שוכנים האופרה הישראלית החדשה (נפתחה ב-1994) והתיאטרון הקאמרי (נחנך ב-2003).

משטרע על שטח קרקע של כ-590 דונם.

עד מלחמת העולם השנייה רוב שטחו של האזור היה שייך לכפר הגרמני שרונה. כבר בשנות ה-30 המאוחרות החלה עיריית ת"א לוטשת עין מזרחה, לקרקעות שרונה, והוחל ברכישות קרקע ממזרח לרח' אבן גבירול דהיום. רכישות אלו גברו לקראת פינוי הגרמנים במלחמת העולם השנייה. הקרקעות שנרכשו על-ידי עיריית תל-אביב נמכרו וחולקו לגורמים שונים. האזור לא נבנה ברובו עד 1948 (גרייצר, 1987).

מאחר שצפון-מזרח העיר נבנה בתקופה מאוחרת יחסית, והשטחים היו בחלקם בבעלות ציבורית, ניכרת בס יד התכנון המרכזי ביתר שאת מאשר במרבית המקומות האחרים בתל-אביב, בעיקר באשר לרחובות הרחבים וטיב הבנייה (ביגר, שילר, 1987). שדרות שאול המלך עוצבו בשנות ה-50 וה-60 - בתקופה בה שלטה בישראל, כמו במקומות אחרים בעולם, דוקטרינת ה"איזור" (zoning). בהקשר זה יש לראות את תכנונה של הגדה הצפונית של שדרות שאול המלך כמתחם המיועד בלעדית לבנייני ציבור. מה שהופך בניינים לציבוריים הוא היכולת (מבחינה תקנית) והכוונה (מבחינה פרוגרמטית) לקלוט ולשרת מבקרים (רוטברד, 1995). החל משנות ה-60 וה-70 בחלק הצפוני של הרחוב, שנבחר כאזור המחקר שלנו, הוצבו זה לצד זה בית משפט (בשנת 1960), מוזיאון תל-אביב לאמנות (בשנת 1971), ספרייה עירונית "בית אריאלה" (בשנת 1978) והמשכן לאמנויות הבמה - מרכז גולדה (בשנת 1994). בניית מוסדות הציבור האלה לוותה בפיתוח מסיבי של התשתית העירונית - כיכרות, מעברים ומדרחוב, בסביבתם ובהקמת גן ציבורי גדול - גן דובנוב במרכז האזור. כיוון שהפיתוח הזה היה חלק בלתי נפרד מיישום אסטרטגיית התרבות הנדונה, נתייחס אליו בפרק הבא של החיבור.

המתחם של בנייני ציבור לתרבות אליטיסטית שוכן באזור עירוני שרובו מגורים, אשר נבנו בשנות ה-50 וה-60. באזור כיום 137 בניינים, רובם בני ארבע או חמש קומות, ובהם כ-1,814 יחידות דיר, כאשר

85% מהן משמשות למטרת מגורים. שטח ממוצע ליחידת מגורים הוא כ-89 מ"ר (נתונים של המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עיריית ת"א, 2007). בשנת 2006 באזור פעלו 380 עסקים, כאשר חלק ניכר מהם – 45%, היוו משרדים, בעיקר משרדי עורכי דין. בין סוגי העסקים הנוספים היו: שירותי מסחר - 14%, בתי קפה ומסעדות – 13%, שירותים ציבוריים – 15% ועסקים אחרים (מספרות, מכבסות, מחסנים, מגרשי חנייה וכד') – 13% (נתונים של קובץ הארנונה לעסקים של עיריית ת"א-יפו, 2006).

5.1.2 בניית נדל"ן לתרבות אליטיסטית

משכן לאמנויות הבמה – מרכז גולדה

המשכן לאמנויות הבמה שוכן בין הרחובות שד' שאול המלך מדרום, ברקוביץ' מצפון, לאונרדו דה וינצ'י ממערב וספריית "בית אריאלה" ממזרח. שטח זה נועד למבני ציבור עוד מסוף שנות ה-50 של המאה הקודמת. בראשית שנות ה-80 החליטה עיריית תל-אביב – יפו להקים בחלקו המערבי של השטח את המשכן לאמנויות הבמה, אחד הקומפלקסים התרבותיים המרכזיים של תל-אביב. מרכז גולדה החדש היה אמור לסגור את מתחם מבני הציבור מצד מערב ולחבר אותו אל אזורי המגורים והבילוי. המרכז מיועד לספק צורך באולמות גדולים ומקצועיים בעבור מופעי אופרה, מחול ומופעי תרבות אחרים, וגם כדי לשמש כמקום בילוי. על-פי דברי של שמאי אסיף - מהנדס העיר דאז, "המחסור במתקנים מתאימים בשטח התרבות הביא למניעת התפתחות עירונית בכיוונים שונים. האתר הספציפי בו מוקם מרכז גולדה נבחר כדי להביא לתזוזה מרכז העסקים של העיר לכיוון מזרח נתיבי איילון. זו זרוע צפונית חשובה, מעין עוגן תרבותי חזק במשולש של היכל התרבות, הסינמטק ומרכז גולדה" (פרידמן, 1990).

בניית מרכז גולדה החלה בשנת 1989. עיריית ת"א-יפו היתה אחראית על מימון הקמת המרכז, שהיקפו הכללי היווה כ-100 מיליון דולר. המשכן תוכנן על-ידי האדריכל יעקב רכטר, ז"ל, בשיתוף עם בנו האדריכל אמנון רכטר, שהשלים את התכנון לאחר פטירת אביו (רי תמונה 5.1.2.1).

תמונה 5.1.2.1 משכן לאמנויות הבמה – מרכז גולדה

Picture 5.1.2.1 Performing Arts Center – Golda Center

מקור : Sambach ב- <http://he.wikipedia.org>

הקמתו של מרכז גולדה לוותה בפיתוח מסיבי של תשתית עירונית בסביבת המרכז. כוונתם של מתכנני המרכז היתה לבנות מתחם עירוני שלם, שבו יש כיכרות, מעברים ומדרחוב. לטענתו של רכטר: "פיתוח

המתחם יצר מערכת מורכבת של יחסים בין תנועות משתלבות, כאשר מערכת הצירים הפורמלית מהווה בסיס לרשת הדרכים הפנימיות. השערים המעוצבים פותחים את המערכת הפנימית אל שדרות שאול המלך. חללים מוגדרים הנועדים להולכי רגל במסגרת פתרונות משולבים רב מפלסיים של התנועה המוטורית. למעשה, נוצרה מערכת שלמה להולכי רגל, שמתחילה בכיכר מלכי ישראל ועוברת את מגוון המקומות עד לבית המשפט ועד לבניינים מסחריים ולשערים ולחזית הפואיה. כל המרכיבים הללו מספקים כניסות ויציאות, שטחים מסחריים וזוויות ראייה המהווים כולם יחד מערך חי ותוסס השייך לרחוב" (רכטר, 1995, עמ' 17).

מרכז גולדה מורכב מבית אופרה, משכן תיאטרון הקאמרי ושני מבני המשרדים - בית שאול ובית יהונתן. המבנים מקיפים כיכר פנימית המשמשת כרחבת כניסה לבית האופרה ולמשכן התיאטרון. המבנה משתלב בקנה המידה של הבניינים הקיימים בסביבה, בין אם אלה בנייני המגורים ברחוב לאונרדו דה וינצ'י, או מבני הספרייה והמוזיאון. שערי הכניסה מחד ומגדל הבמה מאידך, הם המרכיבים היחידים החורגים מקנה המידה של הסביבה. המרכז בנוי בצורה א-סימטרית מרובת צורות שאינה מכילה חזית מייצגת הפונה לרחוב. חזיתות של שני מבני התרבות כלפי הרחבה הפנימית שקופות ברובן. הכיכר הפנימית כוללת שטח מסחרי קטן עבור בתי קפה ומסעדות. המרכז מכיל חניון הבנוי במפלסים כך שרובו מתחת לקרקע, את הקומה הגבוהה של החניון מכסה מפלס המהווה שטח ציבורי המקשר את גן דובנוב עם הרחבה הפנימית של המרכז (<http://www.telavivinf.com>). גן דובנוב הינו גינה ציבורית גדולה הנקראת כשם הרחוב הסמוך, ובה נטועים עצים תמירים ומדשאות רחבות ידיים. הגינה שוקמה וחודשה בשנת 1996 ושולבו בה פסלים סביבתיים נאים (רגב, 2004).

המשכן תוכנן כחטיבה אחת, ונבנה בשני שלבים. בשלב ראשון נבנה בית האופרה ואזורי המשרדים, ובשלב השני - הבניין החדש של התיאטרון

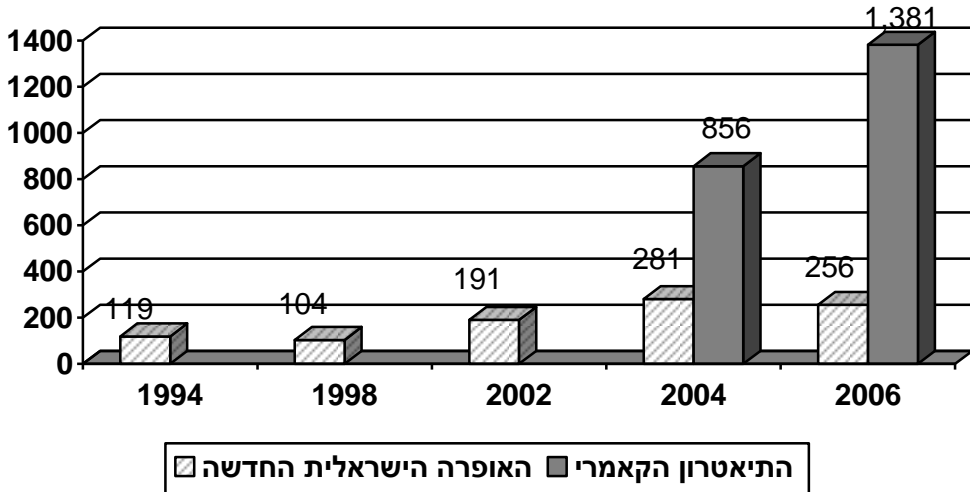

הקאמרי. באוקטובר 1994 נפתח לקהל הראשון מבין אולמות המשכן לאמנויות הבמה – בית האופרה. האופרה הישראלית החדשה נוסדה בשנת 1985, ביוזמתם של משרד החינוך ועיריית תל-אביב, והחליפה את האופרה הישנה ששכנה באולם קולנוע "קסם", על שפת הים (מגדל האופרה כיום) אשר נסגרה בשנת 1982. בית האופרה משתרע על שטח בנוי של 17,200 מ"ר, והוא עונה על הסטנדרטים הגבוהים ביותר ביחס לאקוסטיקה, תאורה, מיקום התזמורת, נוחות הישיבה והצד האסתטי והאדריכלי. בית האופרה כולל אולם הופעות ליצירות אופראיות, בעל 1,514 מקומות ישיבה, המותאם גם לקונצרטים (1,582 מקומות) ולמחול (1,660 מקומות). ליד הבמה "בור" משוכלל לתזמורת, שיכול לכלול עד 90 נגנים, ואשר גובהו וגודלו ניתנים לוויסות – על-פי צורכי המופע (עיריית תל-אביב – יפו, 2004).

כעשר שנים מאוחר יותר, במרץ 2003 עבר התיאטרון הקאמרי, שנוסד ב-1944 כתיאטרון העירוני של תל אביב, מהאולם הותיק בפנית הרחובות דיזינגוף ופרישמן למשכנו החדש והמשוכלל במרכז גולדה. למשכן התיאטרון במרכז לאמנויות הבמה חמישה אולמות: האולם הגדול, קאמרי 1, המכיל 932 מקומות ישיבה; אולם קאמרי 2, המכיל 419 מקומות ישיבה; אולם קאמרי 3 - חלל פתוח, אלטרנטיבי, המאפשר את מיקום הקהל בצורות שונות, מכיל כ-250 מקומות ישיבה; אולם קאמרי 4 - אולם החזרות של הקאמרי, מכיל כ-160 מקומות ישיבה; אולם הקפה תיאטרון - חלל אינטימי, הקהל יושב סביב שולחנות קטנים, מכיל כ-100 מקומות ישיבה (<http://www.telavivinf.com>).

איור 5.1.2 מספר מופעים בשנה במרכז גולדה

Figure 5.1.2 Annual number of performances in Golda Center

מקור: שנתון סטטיסטי של עיריית ת"א-יפו, שנים שונות.

נתונים על מספר המופעים שנערכו בבית האופרה, בין שנים 1994-2006, ובתיאטרון הקאמרי (במשכנו החדש), ב-2004 ו-2006, מצביעים על מגמת עלייה במספר המופעים השנתי בתקופה זו (ראי איור 5.1.2). על-פי דברי בעלי התפקידים במוסדות התרבות האלה, בשנת 2006 מספר מנויי האופרה הישראלית החדשה הגיע ל-17 אלף איש ומספר מנויי "הקאמרי" - ל-32 אלף איש. בנוסף לפעילויות העיקריות ומסורתיות של מוסדות התרבות האלו, כמו הופעות אופרה, קונצרטים והצגות תיאטרון, נערכות בהם הרצאות וסדנאות בנושאי אמנות שונים.

מוזיאון תל-אביב לאמנות

ראשיתו של מוזיאון תל-אביב לאמנות ב-1930. המוזיאון פעל בבית דיזנגוף, בשדרות רוטשילד, עד שנת 1971. ב-1959, בקרן הרחובות דיזנגוף ושדרות תרס"ט, הוקם בית של הלנה רובינשטיין לאמנות בת

זמננו כשלוחה של המוזיאון לאמנות. במהלך השנים נעשו גם בית דיזנגוף וגם ביתן הלנה רובינשטיין צרים לאוצרות האמנות שנוספו למוזיאון, ועיריית ת"א הקצתה מגרש רחב ידיים בשדרות שאול המלך כדי להקים עליו מוזיאון חדש. ב-1966 הוכרזה תחרות ארצית לתכנון הבניין. מבין 98 ההצעות, זכתה תוכניתם של האדריכלים יצחק ישר ודן איתן (שביט, ביגר, 2001).

הבניין שתכננו ישר ואיתן, נחנך ב-1971 (ר' תמונה 5.1.2.2). במוזיאון שישה אולמות תצוגה המשתרעים על כ-4,000 מ"ר. שלושה מהם מוקדשים לתצוגות קבע והאחרים – לתערוכות מוחלפות. בבניין שני אולמות: אודיטוריום ע"ש רקאנטי לכ-550 איש, ואולם הרצאות ע"ש מאלי קאופמן ל-180 איש. כן נמצאים בו ספרייה, חדר גרפיקה, ארכיון, משרדים, חדר רסטורציה, מחסנים וקפיטריה (איתן ד., 2002).

המוזיאון הוא מוקד מרכזי בתחום האמנות הפלסטית בעיר והוא גם עורך מגוון רחב של פעילויות תרבות: קונצרטים, הקרנת סרטי איכות, הופעות תיאטרון ומחול, הרצאות וכד' (עיריית ת"א-יפו, 2004). כמו כן המוזיאון מקדיש תשומת לב מיוחדת לפיתוח תכניות חינוך לילדים ולנוער. הפעילות החינוכית מתבצעת במרכז החינוך לאמנות, בבניין ישן שהותאם למטרה זו, ברחוב דובנוב, סמוך למוזיאון (<http://www.telavivinf.com>). בשנים 1999-2004 במוזיאון נערכו בין 18 ל-26 תערוכות חדשות - זמניות ונודדות, בשנה. (כרמלי, 2004 ג'). ספריית המוזיאון כוללת כ-50,000 ספרים, 140 כתבי-עת וכ-7,000 צילומים (<http://www.telavivinf.com>).

תמונה 5.1.2.2 מוזיאון תל-אביב לאמנות

Picture 5.1.2.2 Tel Aviv Museum of Art

מקור : <http://www.myshorashim.com>

התפתחות המוזיאון, אוספיו ופעילותו, העלו בתחילת שנות ה-80 את הצורך בהרחבה. ב-1999 נחנך במוזיאון אגף נוסף, כולל שתי גלריות תצוגה וגן פסלים. ב-2002 הוכרזה תחרות לתכנון אגף חדש נוסף למוזיאון, שישמש גם כמבנה כניסה חדש. בתחרות זכה פרופ' פרסטון סקוט כהן מאוניברסיטת הרווארד. בניית המבנה האייקוני נמשכה כשמונה שנים. האגף החדש נחנך בסתיו 2011, נקרא על שם שמואל והרטה עמיר, והכפיל את גודלו של מוזיאון תל-אביב מ-16,000 מ"ר ל-33,500 מ"ר.

ספריית "בית אריאלה"

ספריית שער-ציון - בית אריאלה הינה ספריית ההשאלה הגדולה ביותר בעיר. היא נפתחה בשנת 1886 ביפו כספריית "שער ציון", שנקראה כך משום שנתפסה כשער, שדרכו תבוא התרבות העברית לארץ-ישראל (שבט, ביגר, 2001). בניין הספרייה החדש בשדרות שאול המלך נחנך 92 שנה מאוחר יותר, במרס 1978 (תמונה 5.1.2.3). הספרייה נקראה על שם אריאלה גיטר, שנהרגה בתאונת דרכים, ומשפחתה הקימה קרן לתמיכה במפעלי תרבות וחינוך.

תמונה 5.1.2.3 ספריית בית אריאלה

Picture 5.1.2.3 Beit Ariela Library

מקור : <http://www.telavivinf.com>

המבנה, ששטחו כ-10,000 מ"ר, תוכנן על-ידי משה לופנפלד וגיורא גמרמן, בשיתוף עם מיכאל אזמנוב ושמואל שקד. בית אריאלה כולל אולם מופעים בן 200 מקומות ישיבה, אולם נוסף, קטן יותר, חללים לתערוכות, חדרי חוגים וגינה פנימית, שאליה נפתחות הקומות

התחתונות (שביט, ביגר, 2002). יש בה מדורי השאלה ועיון למבוגרים ולילדים, אוצר עיתונות וכתבי עת, כמו כן מדור ביבליוגרפיה ומידע. בשנת 1995 נפתח בספריה מרכז מידע ממוחשב (עיריית ת"א, 2004).

בשנת 1993 הגיע מספר הספרים להשאלה בספרייה הזאת ל-435 אלף, כפליים ממספרם בשנת 1973, שהם כ-57% מכלל הספרים להשאלה בספריות העירוניות (שביט, ביגר, 2002). כיום הספרייה מכילה 499,247 ספרים, 3,300 תיקי תמונות, 180 מנויים על כתבי עת, 8,000 תקליטורי מוסיקה, 2,912 קלטות וידאו, 30 מאגרי מידע על גבי תקליטורים. הספרייה משמשת גם מרכז לפעילויות תרבותיות מגוונות, כמו סדנאות כתיבה, הצגות ותצוגות לילדים, ערבי שירה, קונצרטים ועוד (<http://www.telavivinf.com>).

5.2 רחובות שינקין, נחלת בנימין וסביבתם - אזור פעילות אמנותית-קהילתית

במהלך העשורים האחרונים רחובות שינקין ונחלת בנימין הפכו למתחמים עירוניים מובילים של פעילות, הניתנת להכללה תחת הכותרת פעילות אמנותית-קהילתית, כפי שהיא הוגדרה במסגרת הטיפולוגיה שגובשה. באזור הנבחר בוצעו במהלך התקופה הנחקרת סוגים שונים של פרויקטים אמנותיים-קהילתיים (תרבותיים-עסקיים, תרבותיים-חברתיים ושל אמנות ציבורית), שיוזמו הן על-ידי אמנים - תושבי האזור והן על-ידי גופים ציבוריים עירוניים. באזור שני מוקדים עיקריים של פעילות אמנותית-קהילתית: מרכז קהילתי "בית תמי" ברחוב שינקין ויריד אומנים ברחוב נחלת בנימין.

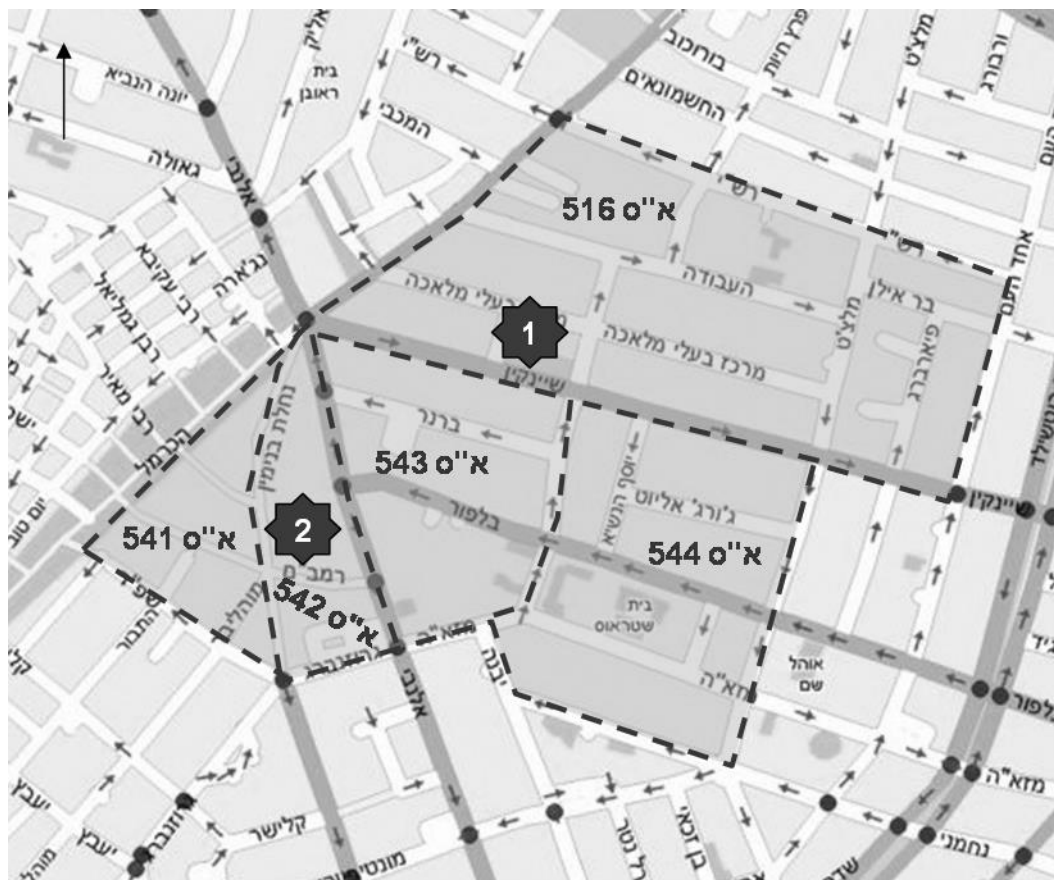
5.2.1 פיתוח והתפתחות האזור

אזור הפעילות האמנותית-קהילתית מורכב מארבעה אזורים סטטיסטיים שלמים - א"ס 516, 542, 543 ו-544, וחלק מא"ס 541, השייכים לשני תת-רובעים: "לב תל-אביב - החלק הצפוני" ו"סביבת

בית שטראוס וצפונית למגדל שלום", על-פי החלוקה הגיאוגרפית-סטטיסטית של ת"א-יפו. האזור ממוקם בין רחוב רש"י בצפון, רחובות המלך גורגי והכרמל במערב, רחובות שפי"ר, גרוזנברג, יבנה, נחמני בדרום ורחובות מלצ'ט, שינקין, אחד העם במזרח (ר' מפה 5.2.1.1). האזור משתרע על שטח של 350 דונם.

מפה 5.2.1.1 אזור פעילות אמנותית-קהילתית

Map 5.2.1.1 Community-arts district

1	- מרכז קהילתי "בית תמי";
2	- יריד האומנים;
- - -	- גבולות אזורים סטטיסטיים, הכלולים באזור המחקר;

מקור: <http://maps.walla.co.il>

האזור הנדון ממוקם במרכז העיר ההיסטורי של תל-אביב והתפתח ממספר שכונות יהודיות שנבנו בצפון ובצפון-מערב מ"אחוזה-בית" – ראשיתה של העיר. הקמתו קשורה לפעילותה של "חברה חדשה" – חברה שמנתה כמאה חברים בראשותם של יהודה-ליב אבוהב, יהושע גולדברג, עקיבא וייס, מנחם שינקין ואחרים. בבעלותה של החברה הזו, בין שנים 1911-1913, היו שטחים גדולים ביותר בתל-אביב. בשנת 1911 הקימה החברה את שכונת נחלת-בנימין וב-1913 - שכונת רחוב היס (רחוב אלנבי היום). "חברה חדשה" הסתפחה לתל-אביב בשנת 1913 ובאותו זמן מכרה כ-34 דונם לחברת "מרכז בעלי מלאכה", שנוסדה בקיץ 1909 והתארגנה ב-1913 להקמת שכונת המגורים "מחניים" (מרכז בעלי מלאכה א'). ב-1913 היו בה עשרים וחמישה בתים. בעקבות הגידול במספר חברי "מרכז בעלי מלאכה" נרכשו 34 דונם נוספים והוקמה שכונת מרכז בעלי מלאכה ב' (לעתיד הרחובות ברנר, שינקין, מרכז בעלי מלאכה, העבודה, יצחק נפחא, יוחנן הסנדלר ויוסף הנשיא, השייכים לאזור המחקר). השכונה הצטרפה לתל-אביב בשנת 1913 (שבזיט, ביגר, 2001). הרחוב המרכזי של השכונה היה הרחוב הראשון בתל-אביב ששמו נקרא על-שם מנהיג עירוני בולט - מנחם שינקין, לאחר מותו בשנת 1924. לאורך הרחוב הוקמו בתים בני שתיים עד שלוש קומות, ובמפלס הקרקע נפתחו חנויות רבות ובתי מלאכה שונים, בעיקר, סנדלרים, שענים ורפדים (רגב, 2004).

במשך השנים, התרחשו במרכז תל-אביב תהליכים אשר גרמו לנטישת תושבים, במיוחד משפחות של המעמד הבינוני, ולהגירתם לפרברים ולשכונות אחרות בעיר. החשובים בין תהליכים אלה היו התפתחותם של אזורים מגורים חדשים ויוקרתיים, בעיקר בצפון העיר, הידרדרות פיזית של מבנים והתפשטות המע"ר לשכונות מגורים. חלק ניכר מן הדירות שהתפנו נתפסו על-ידי משרדים, ומרכז העיר שינה את אופיו מאזור מגורים ברמה טובה, למגורים מעורבים בעסקים ברמה ירודה. רחוב שינקין התמלא בפעילויות בלתי חוקיות, כמו מאורות זנות וסמים, אשר תפסו מקומם בבתים ובדירות נטושים.

כתגובה לתהליכים שהוזכרו לעיל, הוכנה בשנת 1981, על-ידי עיריית ת"א-יפו, המכון האורבאני ומשרד הבינוי והשיכון, תוכנית לשיקום אזור לב תל-אביב. תכנית "לב העיר" היתה התוכנית הראשונה בישראל שבוצעה במטרה למנוע עזיבתם של צעירים את אזור מרכז העיר. על-פי המתכנן הראשי של הפרויקט, פרופ' אדם מזור (מזור, 2004), בין יעדיו היו: תכנון הרובע המרכזי של העיר כמנוף להחייאת המגורים, השירותים והרווחה בעיר המרכזית; שימור ערכי מורשת, סגנונות בנייה והנוף העירוני; יצירת אווירה עירונית איכותית למשיכת אוכלוסייה הטרונגנית וצעירה והיפוך מגמות ההגירה – חזרה לעיר מרכזית; יצירת "מותגים" חיוביים לאזור "לב העיר" ולרחובות העירוניים המרכזיים כ- "שדרות רוטשילד" ו"שינקין". בין אמצעי התוכנית היו: מניעת כניסתם של עסקים חדשים ופינוי חלק מהעסקים הקיימים; הסדרי תנועה וחנייה לשיפור מגורים באזור, תוך צמצום תנועת כלי רכב; שיקום תשתית שירותי ציבור; שימור מבנים בעלי ערך ארכיטקטוני והיסטורי; הגדלת זכויות הבנייה, שאפשרה תוספת קומות (עד חמש קומות) והרחבת דירות קיימות (תוך שמירה על קווי בנייה בלי קשר עם אחוזי בנייה) (מזור, 1987).

לב תל-אביב הינו אזור מגורים השייך לרובע 5 וגובל בין המרכז העסקי הוותיק של תל-אביב לבין צפון העיר. הוא תחום ברחובות: בורגשוב, שד' בן ציון, מרמורק, יהודה הלוי, אלנבי ובן יהודה, כשרחוב שינקין מהווה נתיב מרכזי באזור זה. שטחו של האזור 1,120 דונם. האזור הנבחר של פעילות אמנותית-קהילתית נמצא בתחום התוכנית, פרט למתחם שבין רח' נחלת בנימין, גרוזנברג, שפ"ר והכרמל (ר' מפה 5.2.1.2).

בין השנים 88-1983 עיריית ת"א-יפו ריכזה תקציבי פיתוח לפעולות מתואמות ב"לב העיר" בנושאים של תשתית, שיפור פני העיר, שיקום גינות ומוסדות חינוך. משרד הבינוי והשיכון גיבש תוכנית סיוע למשתכנים חדשים וזכאים, כולל הלוואות לשיפוץ מבנים ולדירות

מפה 5.2.1.2 תחום תוכנית "לב העיר"

Map 5.2.1.2 "Lev Ha-Ir" plan area

מקור : <http://maps.walla.co.il>

שיוסבו למגורים, לשכר דירה לזכאים ולפדיון דמי מפתח⁸. בעשרים שנות קיומו של הפרויקט, בין 1980 ל-2000, נוספו ב"לב העיר" למעלה מ-3,000 תושבים. אוכלוסיית האזור גדלה ביותר מ-17% לעומת המשך הצטמצמות האוכלוסייה ביתר רבעיה המרכזיים של העיר. היפוך המגמה, מהצטמצמות מתמשכת (בין השנים 80-1960) לגידול, חל בשנת 1982 – מועד השקתו של פרויקט לב העיר. באותן עשרים שנה נבנו באזור 130 בניינים חדשים, ל-152 בניינים נוספו קומות חדשות ו-385 בניינים זכו לשיפוץ מלא ולשימור ערכיהם הארכיטקטוניים. רוב החידושים הפיסיים האלה בוצע בשני הרחובות: שדרות רוטשילד ורחוב שינקין. כאשר בקטע של רחוב שינקין (הכלול באזור המחקר שלנו) 18 בתים זכו לחידוש מלא (שיקום מחדש) או חלקי (שיפוץ ו/או תוספת קומות). 1,550 דירות אוכלסו על-ידי משפחות חדשות שחלק ניכר מהן נעזר בסיוע לשכר דירה או להוצאות שיפוץ והסתבתן. כ-300 דירות ששימשו כמשרדים חזרו לייעודם כבתי מגורים. בעזרת "קרן תל-אביב" שופצו כל הגינות הציבוריות הקיימות וגינה חדשה נוספת ברחוב שינקין. בית ספר בלפור שופץ והפך לבית הספר קהילתי של "לב העיר". נפתח "אשכול גנים" לגיל הרך, נחנך מרכז קהילתי "בית תמי" (ר' בפרק הבא) ומרכז יום לקשיש. (כל המוסדות האלה נמצאים בתחום אזור המחקר שלנו). בשולי אזור "לב העיר" נפתח בית הספר הכלל עירוני לאמנויות. שנתון הילדים בגנים ובבתי הספר גדל ב-50% (מזור, 2004). לטענתו של מזור, "עוצמתו של הפרויקט אינה רק במכלול סכום חלקיו אלא בולטת ביחודיותם של ה"מקומות" אותם הפרויקט חשף ואותם טיפח (שם, עמ' 89).

ההתערבות הציבורית הנמרצת סללה את הדרך לפיתוח כלכלי של מרכז תל-אביב, החל מסוף המאה הקודמת ובתחילת המאה הנוכחית. ברחוב שינקין, לדוגמה, הפיתוח הזה בא ליד ביטוי בפתיחת חנויות של

---

⁸ באזור הזה נמצא המאגר הגדול ביותר בעיר של דירות בדמי מפתח, שנתן מענה לזוגות צעירים וליחידים, שידם לא היתה משגת לקנות דירה. משרד השיכון נתן סיוע לרכישת הדירות האלה ולשיפוץן, והדבר אפשר כניסה לדירות שמצבן הפיזי היה ירוד קודם לכך (שביט, ביגר, 2002)

רשתות מסחר גדולות, בפתיחת מסעדות גורמה ובבניית מגורי יוקרה. כתוצאה מעלייה בביקוש לדירות ולמשרדים ב"לב העיר", מחירי הנדל"ן בו עלו משמעותית. כך, לדוגמא, דירה של שני חדרים, בשטח 65 מ"ר, שנרכשה ביוני 2003 בפרויקט היוקרתי הראשון שנבנה ברחוב (פרויקט מלצ'יט-שינקין של קבוצת אמריקה ישראל) תמורת 888 אלף שקל, נמכרה בתוך 3 שנים תמורת 1.68 מיליון ש"ח. כיום מוערכת הדירה בסכום של 35 אלף שקל למ"ר, כלומר 2.2. מיליון ש"ח (The Marker, 5.03.10).

תמונה 5.2.1.1 רחוב שינקין לאחר שיקום

Picture 5.2.1.1 Sheinkin street after renewal

מקור: Sambach ב- <http://he.wikipedia.org>

בשונה ממתחם שינקין וסביבתו, מתחם נחלת בנימין לא נכלל בתחום התוכנית "לב העיר". במהלך השנים הפך המתחם למוזנח: מסחר

מיושן, בניינים הסטורים מתפוררים ודיירי רחוב. אולם ברח' נחלת בנימין שרדו כמה מבתיה היפים של תל-אביב משנות ה-20 וה-30. בית מספר 8 מכונה "בית הדקל" ותוכנן על-ידי האדריכל י. צ. טבציניק. הבית גדוש בפריטים "יהודיים", שהבולט בהם היה ויטרז' בצורת עץ דקל. בית שמספרו 13 נבנה על-ידי שמואל לוי, שעיטר את ביתו בקרמיקה תוצרת "בצלאל", המתארת נוף פסטורלי. בפינת רח' רמב"ם ניצבים שני בתים מונומנטאליים: "בית העמודים", שתכנן יהודה מגידוביץ', ו"בית הכדים" – הבית הראשון שתכנן זאב רכטר בתל-אביב. בית מספר 18 - בית חולים "הדסה" הישן, ששימש תחילה בית מלון ולאחר מכן בית חולים עירוני. בפינת רחוב גרוזנברג בנוי מלון נורדאו, שתכנן מגידוביץ' והציב בבית זה מגדל וכיפה הנשקפת למרחוק (מוסמן, 1987; רגב, 2004).

תמונה 5.2.1.2 מזרחוב נחלת בנימין

Picture 5.2.1.2 Nachalat Binyamin pedestrian street

מקור : <http://www.syt.co.il>

הרעיון לשימור חלק מרחוב נחלת בנימין הועלה עוד באמצע שנות ה-60. הניסיון לשתף את בעלי החנויות והבתים שבמקום בהוצאות השיקום, לא נשא בזמנו פרי והרעיון נגזז. מאז גברה המודעות לשימור בניינים היסטוריים, שבהם מצטיין רחוב זה במיוחד, ב-1985 עיריית ת"א-יפו ניגשה למימוש הרעיון לשמר את רח' נחלת בנימין – בין כיכר מגן דוד לרח' גרוזנברג על-ידי הפיכתו למדרחוב. בקטע זה מצויים בניינים בעלי חשיבות היסטורית-אדריכלית משנות ה-20 וה-30, שרובם השתמרו טוב יחסית וראויים לשיקום ולשימור (מזור, 1987). המדרחוב נפתח לקהל במרץ 1987.

הפיכתו של רחוב נחלת בנימין למדרחוב היוותה רק חלק מהתוכנית ורק חלק זה מומש בפועל. הטיפול במבנים ההיסטוריים הוזנח, ואלה המשיכו להתפורר. בסוף מאה ה-20 - תחילת המאה הנוכחית נערך ניסיון נוסף, הפעם של יזמים פרטיים, לשקם את המתחם שבין רחוב אלנבי לרחוב גרוזנברג. התגבשה קבוצת משקיעים בשם "Redland Group Inc", אשר רכשה כחמישה דונם במתחם, כולל "בית הדקל" ו"בית העמודים", והגישה לעיריית ת"א-יפו תוכנית להפוך את המתחם לרובע עירוני יוקרתי התוכנית נתקלה בהתנגדות קשה מצד עמותת אומני הרחוב (ר' פרטים בפרק 6.3.4) ולא יצאה לפועל.

בשנת 2006 היו באזור הנבחר של פעילות אמנותית-קהילתית – רחובות שינקין, נחלת בנימין וסביבתם, 477 בניינים, כאשר 70% מהם בני 3-5 קומות. (נתונים של המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עיריית ת"א, 2007). שנות הפיתוח של האזור, מתחילת המאה ה-20 ועד לשנות ה-40: המאוחרות, יצרו מגוון סגנונות אדריכליים עשיר לאורך הרחובות: הסגנון האקלקטי, הבינלאומי והמודרני. יותר ממחציתם מסך המבנים שלאורך רחובות מסחריים: שינקין, נחלת בנימין, אלנבי ומלך גירג' - הם בעלי ערך ארכיטקטוני והיסטורי והוכרזו לשימור (גלור תכנון ואדריכלות בע"מ, 2006). באזור 4,030 יחידות דיור, ומחציתן משמשות למטרת מגורים. שטח ממוצע ליחידת מגורים הוא כ-64 מ"ר (נתונים של המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עיריית ת"א, 2007). בשנת 2006

באזור פעלו 1203 עסקים, כאשר מחציתם היו חנויות למיניהן, 13% - משרדים, 12% - תעשייה זעירה ומלאכה, 11% - מחסנים ומגרשי חנייה, 8% - שירותי ציבור, 6% - בתי קפה ומסעדות (נתונים של קובץ הארנונה לעסקים של עיריית ת"א-יפו, 2006).

5.2.2 פעילות אמנותית-קהילתית באזור

רחוב שינקין וסביבתו

במקביל להתערבות הציבורית הנמרצת בחידוש הדיור, התרחשו ברח' שינקין וסביבתו תהליכים ביוזמת תושבי המקום, שהפכו אותו לרחוב שייצג את סגנון החיים האורבאני החדש של שנות ה-80 וה-90. הוא היה רחוב של בידור ופנאי בעל מאפיינים בוהמיים ואוונגרדיים, עם אווירה קהילתית פלורליסטית, ותואר כ"סוהו" או כ"ווילג" של תל-אביב" (שביט, ביגר, 2002; עזריהו, 2005; רוטברד, 2005; <http://he.wikipedia.org>).

בתחילת שנות ה-80 של המאה הקודמת, היה רחוב שינקין רחוב קטן, נידח, לא מטופח וחסר כל ייחוד בסביבה התל-אביבית. היו ברחוב כמה חנויות סדקית מיושנות ובעלי מלאכה. רוב תושבי השכונה היו מבוגרים ללא אמצעים כספיים. כמו כן, גרו ברחוב דתיים רבים. על התפתחות רחוב שינקין בתקופה זו מספר דני דותן, זמר סופר ואמן, בראיון עם אלי אשד (חוקר של תרבות וספרות פופולארית www.notes.co.il/eshed/5857) "אחי ואני גרנו אז ברחוב שינקין מספר 36. כל מיני אמנים היו מבקרים אותנו. כל הזמן הייתה הרגשה שהבית שלנו הוא תחנת רכבת של יוצרים מסוגים שונים. ואז חשבנו לעשות משהו שישלב אמנות וקפה. פתחנו קפה גלריה "שינקין" שזה לא היה דבר יוצא דופן, אבל הוספנו לכך "מניפסט". ו"המניפסט" אמר שאנו יוצרים כאן משולש שכולל תרבות, אמנות ותקשורת ... בגלריה החלפנו המון תערוכות ואז פתחנו בנוסף את גלריית "תת-רמה" שיועדה רק לאמנות. הקמנו גם מערכת מגזין אמנותי בשם "תת רמה",

שכל כולו היה מוקדש לאמנות. אחרי כל הצלחה החלטנו ללכת לצעד הבא וליצור רחוב שלם שיהיה יותר מסתם רחוב; רחוב שהוא קהילה של אמנות תרבות ותקשורת. הרעיון תפס: נוצרה קהילה שהייתה מורכבת מהמוני אנשים שעשו כל מיני ניסיונות באמנות... לצד הגלריות, בשינקין נפתחו בתי עסק ייחודיים שתרמו לאווירת הרחוב, כמו: חנות ובית מלאכה לעיצוב אחר "פלסטיק פלוס", חנות מוזיקה "האוזן השלישית" וחברת "מוזיקה פלוס". אולם, רוב היוזמות העסקיות האלה החזיקו מעמד שנים אחדות בלבד. כתוצאה מעליית מחירי נדל"ן באזור, עסקי אמנות עזבו אותו בהדרגה. ב-2008 כמעט שלא נמצאו באזור חנויות אמנות, מוזיקה וספרות.

בנוסף לפעילות אמנותית-עסקית של חברי הקהילה, אורגנו על-ידם בשנות ה-80 אירועי תרבות קהילתיים רבים ומגוונים ברחוב שינקין (בעיקר, אירועי רחוב). בין האירועים הידועים שיזם דני דותן היה עדליידע בחג פורים, שעלתה יפה, ובה השתתפו באופן פעיל גם תושבי הרחוב הדתיים (www.sheinkinstreet.co.il). אחדים מאמני האזור, בנוסף לפעילותם העיקרית, יזמו הקמתם של ארגוני תושבים, שפועלים עד היום למען איכות החיים במרכז תל-אביב. בין האמנים שהקימו בתחילת שנות ה-90 את "עמותת תושבי ת"א למען איכות החיים" היתה מיכל ברז"ל-כהן – אמנית ומנהלת תיאטרון בובות. מטרת הארגון היא להחיות את מרכז העיר ולשמור על איכות הסביבה. במקביל לפעילותה בעמותה, מיכל הקימה ארגון ועדי "לב העיר", אשר - בהבדל מן העמותה - פועל אך ורק במישור ה"ירוק". הארגון מורכב מוועדי פעולה: קבוצות תושבים ופעילים עצמאיים הפועלים בהתנדבות (נפרט את פעילות הארגונים האלה בפרק 6.3.4). בתחילת שנות ה-90 הארגונים האלה החלו להילחם בעד הקמתו של מרכז קהילתי בלב העיר. כתוצאה ממאבק מתמשך בין תושבי האזור לעירייה, דרישתו של הציבור קיבלה מענה ובשנת 1994 נפתח בגינת רחוב שינקין "בית תמי" - מרכז קהילתי הראשון והיחיד במרכז תל-אביב (ראיונות עם אמנים – תושבי האזור ועם מנהל המרכז הקהילתי).

פעילויות המרכז הקהילתי נערכות בבניין המרכזי ברח' מרכז בעלי מלאכה 16, שהוסב משימוש משרדי (ר' תמונה 5.2.2.1), ובשלוחת הספורט שלו ברחוב מזא"ה 11, השוכנת במרכז הפיס הקהילתי. על פי דבריו של מנהל המרכז, מאז הקמתו, "בית תמי" משחק תפקיד כבית לרוב הפרויקטים בתחום אמנות ותרבות שמתקיימים באזור ולאמנים עצמם. כל פעילויות המרכז מתחלקות לשלושה תחומים: פעילויות פנאי – חוגים, בעיקר בתחום אמנות, ומפגשים חד-פעמיים; פעילות קהילתית - חגים ופרויקטים קהילתיים מסוגים שונים; ופעילות תרבותית - מתן שירות לאמנים בקהילה (מרחבים לחזרות, תערוכות וכד'), הפקה עצמית של מופעים והצגות מחול ותיאטרון, אירוח הצגות ומופעים ממקומות אחרים. במרכז נערכים כ-50 מופעים בשנה.

תמונה 5.2.2.1 "בית תמי" וגינת שינקין

Picture 5.2.2.1 "Beit-Tami" and Sheinkin garden

מקור: <http://www.pikiwiki.org.il>

אחד האירועים הבולטים שנערכו באזור הנדון ביוזמת "בית תמי" ואמנים פלסטיים הגרים בו היה פרויקט "שקוף" בחג חנוכה – תערוכת החוצות במרחב שינקין. האירוע נערך במשך מספר שנים, מאמצע שנות ה-90 ובתחילת המאה הנוכחית. אמני הסביבה התנדבו מדי שנה להכין עבודות ענק, שנתלו על בתים ברחוב, בגינת שינקין ועל "בית תמי". לעיתים לעשייה הצטרפו אוצרות מקצועיות ואמנים אורחים משכונות אחרות של "לב העיר", שתרמו יצירותיהם לתערוכה ב"בית תמי". בנוסף לתערוכה, במשך השבוע הופיעו בגינת שינקין הרכב ג'אז, ליצני רחוב, נערכו סדנאות של אמני גרפיטי ועוד. הפרויקט נעשה בשיתוף של מנהלת רובע "לב העיר" ובסיוע של המחלקה למוזיקה ואמנויות הבמה בעיריית תל-אביב – יפו. מחלקת המאור של העירייה היתה האחראית על סידור תאורה מיוחדת לתערוכה (ראיון עם מנהל "בית תמי", ראיונות עם אמנים – תושבי האזור). פרויקט "שקוף" הוא דוגמה של יצירת שותפות מועילה בין גופים מסוגים שונים – ציבוריים, פרטיים, וולונטריים, שלא רק יזמה את האירוע השנתי הנדון, אלא גם קידמה אותו במשך השנים בהצלחה רבה. לדבריו של מנהל המרכז הקהילתי, "מעבר לתמורה מיידיית של הצגת אמנות ברחוב והוספת שמחה וצבע לחיים ברובע, זהו פרויקט בו יש שיתוף פעולה של תושבים רבים, אמנים, בעלי בתים ובעלי עסקים, מתנדבים רבים והמוסדות השונים שנותנים כולם יד להצלחת התערוכה. זהו אירוע קהילתי קלאסי...".

רחוב נחלת-בנימין וסביבתו

מוקד נוסף של פעילות אמנותית-קהילתית, הפועל באזור זה של המחקר, הוא יריד אומנים-יוצרים במדרחוב נחלת בנימין, המשתרע על שטח של 54 דונם. יריד האומנים הוקם במדרחוב בשנת 1988 על-ידי עיריית ת"א-יפו על מנת להחיות את הפעילות העסקית באזור. מנהלת הרחוב היא האחראית מטעם העירייה על פעילות היריד. זהו היריד הוותיק והגדול מסוגו בישראל, ולפי דברי המנהלת שלו, הוא מן היפים בעולם (תמונה 5.2.2.2) (ראיון עם מנהלת המדרחוב, www.nachlat-binyamin.com). מידי שנה מצטרפים ליריד עשרות אומנים מכל

רחבי הארץ. אם בשנת הקמת היריד בו השתתפו רק 6 אומנים, כיום מספרם הגיע עד ל-280 איש, כאשר כ-60% מהם – תושבי תל-אביב-יפו. הקיבולת המרבית של המתחם היא 300 מקומות. האומנים מציגים, מוכרים ואף מייצרים במקום את עבודות היד שלהם - עבודות בעץ, קרמיקה וזכוכית, תכשיטים ובובות. הקריטריון העיקרי לקבלת האומנים ליריד הוא מקוריות של עבודות ידם, שלא יוצרו על-ידי תהליכים תעשייתיים כלשהם. לוועדת קבלה, שנפגשת אחת לשלושה חודשים, מגיעים כ-220 אומנים ומתקבלים רק 10-15 איש (ראיון עם מנהלת המדרחוב).

היריד פתוח פעמיים בשבוע – בימי שלישי ושישי, בין השעות 10:00-17:00. בנוסף לפעילותו העיקרית, היריד נותן במה לקשת רחבה של מופעים: הופעות רחוב של פנטומימאים ומוזיקאים, תיאטרון רחוב ועוד). כמו כן, במשך כל השנה נותן יריד האומנים במה לעמותות ולארגונים, שעיקר פעולתם היא העצמה חברתית: נציגי "בית השנטי" - העמותה לנוער חסר מסגרת, מאיישים דוכן ובו מציגים את יצירותיהם; חברי עמותת ציימס, לאנשים עם מוגבלויות, מציגים ציורים ועבודות פיסול בדוכן משלהם; תלמידי בית הספר לאמנות חזותית "קמרה אובסקורה" הפגינו במדרחוב ומחו נגד הכוונה לסגור את המוסד (www.nachlat-binyamin.com). לדבריה של מנהלת המדרחוב, "יריד האמנים הוא חממה לעיצוב ישראלי מקורי. הרבה מן האמנים שמסיימים לימודיהם באחד מבתי הספר הגבוהים לעיצוב בישראל מתחילים את דרכם ביריד שבמדרחוב. המפגש הישיר עם הקהל מאפשר לאמנים להתפתח, לחוש את טעם הקונים, לגבש סגנון וללכת איתו הלאה. התהליך הבריא הזה מעשיר את העיצוב הישראלי המקורי ותורם להעלאת קרנו בארץ ובעולם כולו" (ראיון עם מנהלת המדרחוב).

תמונה 5.2.2.2 יריד האומנים במדרחוב נחלת בנימין

Picture 5.2.2.2 Crafts Fair in Nachalat Binyamin pedestrian street

מקור: www.nachlat-binyamin.com

5.3 שכונת נווה-צדק - רובע תרבות ויצירה

אומנם, שכונת נווה-צדק מעולם לא הוכרזה רשמית כרובע תרבות ויצירה, אך סקירה של תהליכי ההתחדשות העירונית שהתרחשו בה הלכה למעשה ושל מנגנוני הפעלת תוכנית חידוש האזור מעידים על דמיון בינם לבין פיתוח רובעי תרבות ויצירה בערים אחדות ברחבי העולם. בהתחשב בכך, שכונה זו נבחרה כמייצגת אזור של התפתחות (מלמטה – ביוזמת תושבי המקום) ופיתוח (מלמעלה – ביוזמת הרשות הציבורית) של רובע תרבות ויצירה יחיד ומיוחד בעיר תל-אביב - יפו. אזור זה, שהוא בעל ערך היסטורי וארכיטקטוני רב, מציע כיום הזדמנויות רבות הן לצריכת מוצרים תרבותיים – בו ממוקמים

מוסדות של תרבות קנונית (מרכז סוזן דלל למחול ותיאטרון, מוזיאונים, גלריות), הן ליצירת מוצרי תרבות – אומנים ומעצבים עובדים בבתי סטודיו בשכונה, והן לפעילות אמנותית-קהילתית של תושבי המקום במסגרת המרכז הקהילתי.

5.3.1 פיתוח והתפתחות האזור

שכונת נווה-צדק ממוקמת בחלק הדרום-מערבי של מרכז תל-אביב. גבולה המערבי של השכונה הוא רחובות קויפמן, המרד והכרמל; גבולה הצפוני – רחובות יעבץ, השחר; גבולה הצפון-מזרחי – רחובות התלמוד, יהודה הלוי והרצל; וגבולה הדרום-מזרחי – דרך יפו ורחוב אילת (ר' מפה 5.3.1). היחידה הגיאוגרפית הנתונה, שמכונה כיום (ע"פי החלוקה הגיאוגרפית-סטטיסטית של עיר ת"א-יפו) "שכונת שבזי ונווה צדק" מורכבת משני אזורים סטטיסטיים – א"ס 532 ו-533. היא תוצר של איחוד מספר שכונות עבר: נווה צדק, נווה שלום, מחנה יהודה, אחווה, מחנה יוסף, אהל משה וחלק משכונת מנשיה. שטחה של השכונה – כ- 520 דונם.

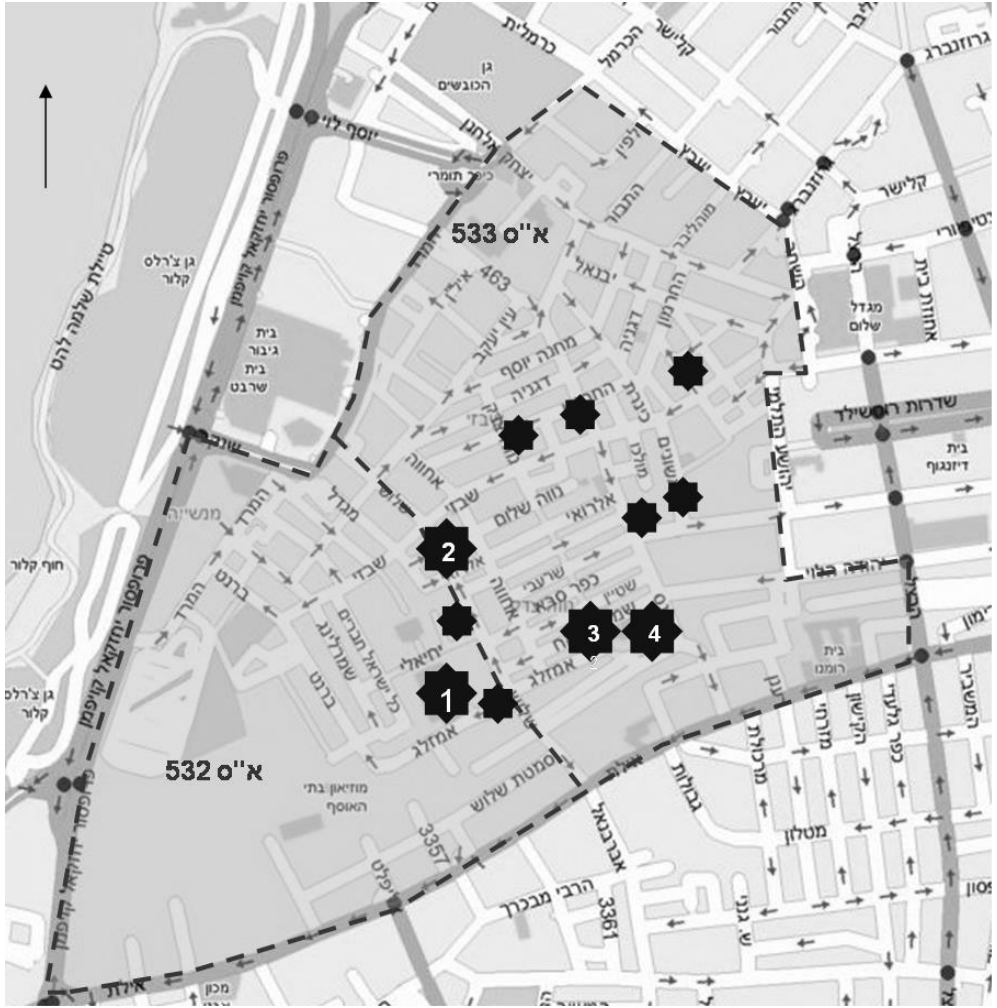
שכונת נווה-צדק היתה השכונה היהודית השנייה שנבנתה מחוץ לחומות יפו בשנת 1887 (קדמה לה בשש שנים כרם התימנים – ר' לדוגמא <http://he.wikipedia.org>), 22 שנה לפני הקמת העיר תל-אביב. היוזמה לבניית שכונת מגורים יהודית הייתה של שמעון רוקח, אשר בעזרת אחיו, אליעזר, הקים האגודה "עזרת ישראל", ששמה לה למטרה לעזור לעולים חדשים להיקלט בארץ. האגודה הקימה את "חברת נווה-צדק לבנין בתים-יפו", שמנתה ארבעים ושמונה נפשות, וניסחה קובץ תקנות לשכונה המתוכננת. הקרקע שנרכשה על-ידי החברה מצפון-מערב ליפו חולקה לארבעים ושמונה מגרשים – 150 מ"ר כל אחד. מייסדי נווה-צדק ביקשו להקים אותה כשכונה המתנתקת ממסורת הבנייה הישנה, עם בתים קטנים ונאים ורשת אורתוגונלית של רחובות. גבעות החול יושרו וארבעים ושמונה המגרשים נחלקו לשלוש

שורות ארוכות של בתים בני קומה אחת, רובם עשויים מאבני כורכר, צמודים זה לזה, שיצרו כעין חומה. כל שורה היתה בת שישה-עשר מגרשים, שנחצתה על-ידי רחוב ברוחב של 6 מטרים, ולפני הבתים היו חצרות קטנות. בכל בית מאורך היו שמונה דירות עם שני חדרים, ששטחם כ-34 מ"ר, חצר קדמית ובה מטבח, חדר רחצה ובית-שימוש. במרכז השכונה נחפרו שתי בארות מים, מאוחר יותר נחפרו בארות בחצרות הבתים (שביט, ביגר, 2001).

שכונת נווה שלום הוקמה ארבע שנים לאחר אחותה נווה-צדק על-ידי זרח ברנט, "חובב ציון" יליד ליטא ובעל מפעל מצליח לפרוות באנגליה. בשנת 1890 רכש ברנט שטח בן 70 דונם דיונות חול סמוך לנווה-צדק, והקים שם בתים מתוך מניעים מסחריים צרופים – למכירה ולהשכרה. הבית הראשון היה ארוך, בן חמש עשרה דירות. בעקבות עסקות מכירה מוצלחות, קנה ברנט שטחי אדמה נוספים ובנה עליהם עוד שני טורים של בתים מלבניים מאבן כורכר, שבעורפם קיר אבן, שיצר חצר פנימית ומסדרון, שנמשך לאורך כל הטור. תוך זמן קצר עברו לשכונה חדשה מיפו מוסדות דת והוקמו חדשים. בצד מוסדות הדת נפתחו גם בת-ספר עבריים מודרניים: בית-הספר לבנות (לימים בית-הספר "יחיאל"י) של "חובבי ציון" ובית-הספר לבנים של "אליאנס", על גבעות החול שבין שתי השכונות. בחלקה המערבי של נווה-שלום, ליד תחנת הרכבת, הוקמו ב-1906 שני בתי מלון, שבהם התאכסנו עולי העלייה השנייה. עד לסוף המאה ה-19 הוקמו בנווה-שלום חמישה בתי מלאכה, נגרייה, מאפייה, בית חרושת לייצור מרצפות, מפעל לייצור גזוז ומפעל לייצור דבק. כמו כן נפתחו כמה חנויות מכולת (שביט, ביגר, 2001; ביגר, 1987).

מפה 5.3.1 רובע תרבות ויצירה

Map 5.3.1 Cultural and creative quarter

- 1 - מרכז סוזן דלל;
- 2 - מרכז קהילתי נווה-צדק;
- 3 - מוזיאון נחום גוסמן;
- 4 - בית רוקח;
- ★ - גלריות לאמנות ועיצוב;
- - גבולות אזורים סטטיסטיים, הכלולים באזור המחקר;

מקור: <http://maps.walla.co.il>

הצלחתן של נווה-צדק ונווה-שלום בגיבוש ההתיישבות היהודית ובביסוס התעסוקה לתושביה מחוץ לגבולות יפו עודדה יזמים נוספים להקים בתים ושכונות נוספות בסמיכות אליהן (רגב, 1984). מסוף המאה ה-19 ועד מלחמת העולם הראשונה הוקמו לצד השכונות האלה מספר שכונות נוספות, שהיו בעצם קבוצות קטנות של בתים על שטח מצומצם, ואלו הן: שכונת אחווה – נבנתה בשנת 1899 מצפון לנווה-צדק על-ידי 12 משפחות אשכנזיות אדוקות; שכונת מחנה-יהודה – נבנתה מדרום-מערב לנווה-צדק בשנת 1903 על-ידי קבוצה של פועלים ואומנים יוצאי תימן; שכונת מחנה-יוסף – הוקמה בשנת 1904 בין נווה-צדק ומנשיה על-ידי עולים מצפון אפריקה ואחרים; שכונת אוהל משה – נבנתה בשנת 1906 בין מחנה-יהודה למחנה-יוסף על-ידי קבוצה מיוצאי צפון אפריקה. בשנת 1916 התגוררו בשכונה נווה-צדק (בגבולותיה של היום) 4,314 נפשות (שביט, ביגר, 2001).

המשתכנים הראשונים של שכונת נווה-צדק היו בעלי בתים מיפו, עולים בעלי אמצעים מוגבלים "חובבי-ציון" מרוסיה, ומאוחר יותר השתכנו בה גם מאנשי העלייה השנייה, בעיקר מורים ותלמידי הגימנסיה, וכן סופרים ואנשי רוח (ש' בן-ציון, ש"י עגנון, יוסף אהרונוביץ, דבורה ברון, יוסף חיים ברנר, דוד שמעונוביץ, אשר ברש, ר' בנימין ועוד). הריכוז של מורים, סופרים, עיתונאים ואנשי רוח שהתגוררו זמן-מה בשכונה הקטנה הפך אותה – בצד יפו – לגרעין חשוב של התרבות העברית החדשה בארץ-ישראל. בתחילת המאה-ה-20 נוסד בנווה-צדק תיאטרון החובבים העברי הראשון, שכנה מערכת עיתון הספרות הראשון "עומר", נפתח "בית-הסינמטוגרף" הראשון – ראיונע "עדן" ובו נערכו גם הצגות האופרה והצגות "תיאטרון עברי בא"י" (מרזו, 1997). בעוד שנווה-צדק של ראשית המאה ה-20 היתה מרכז של האינטליגנציה של העלייה הראשונה ושל העלייה השנייה ו"דובע תוסס מעין כמוהו" (בר-קדמא, 1979), לנווה-שלום ושכונות קטנות נוספות היה אופי מסורתי מובהק. הן היו משכנם של "עמך" – בעלי מלאכה וסוחרים זעירים (שביט, ביגר, 2001).

אולם ימי הזוהר של נווה-צדק לא האריכו ימים במאה החדשה (המאה העשרים), בעיקר כאשר במרחב הגיאוגרפי של האזור הופיעה צורה חדשה של התיישבות עירונית. שקיעתה הפיזית של השכונה התחילה, למעשה, בשנת 1909: עם הופעתם של הבתים הראשונים של "אחוזת בית", אשר מקימה שאפו לפתחה כמרכז עירוני יהודי בסגנון של עיר גנים שופעת ירק, מודרנית ומטופחת. בשנת 1923 הצטרפה נווה-צדק לתל-אביב והתחייבה בתמורה לשמור על ניקיון השכונה, לרצף את הרחובות, לבנות מדרכות, לבנות בורות מכוסים למי השופכין ועוד. התפתחות השכונה נפסקה בשנות מלחמת העולם הראשונה ולא התחדשה כמעט לאחר מכן. (שביט, ביגר, 2001; רגב, 1984).

גורמים שונים, הקשורים הן למצבה הפיסי-התכנוני של השכונה והן להרכב האוכלוסייה, תרמו להידרדרותה של השכונה למן קום המדינה. בין הראשונים יש לציין תנאים סביבתיים גרועים, תשתית מוזנחת, בלייה פיזית של מבנים ותנאי דיור מתחת לסטנדרט המקובל. לכך יש להוסיף את הקפאת הבנייה שחלה על האזור משנות ה-40, שנקבעה לצורך "מודרניזציה" והרחבת כבישים (מזור, 1986). לשכונה נכנסו תושבים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך וחדרו בתו-מלאכה זעירה רבים, מוסכים ומחסנים למיניהם. כבר בתקופת המנדט הועלו הצעות להרחיב את רחובות השכונה על-ידי הרס לסירוגין של מבנים (רצף גושי המבנים). שנים לאחר מכן הוצעה תוכנית אחרת להרוס כליל את השכונה ולבנות במקומה מגדלי משרדים. אולם, עם התגברות תודעת השימור בארץ נגנזו תוכניות ההרס, ובשנת 1981 החליטה עיריית ת"א-יפו בשיתוף עם משרד הבינוי והשיכון על יישום תוכנית שיקום וחיזור בשכונה (רגב, 2004).

התוכנית הוכנה על-ידי משרד האדריכלים "מכון אורבני" ועל ניהול הפרויקט מונתה החברה העירונית "חלמיש". המטרה הכללית היתה החייאת השכונה כאזור מגורים ושימור המרקם הארכיטקטוני וההיסטורי הקיים בה. התוכנית דרשה מן הרשות פעולות לשיקום שימור ושיפוץ השכונה, וכן מתן סיוע כספי לתושבים ותיקים וחדשים

לשיפוץ דירותיהם. במסגרת תקנות התוכנית, ננקטו אמצעים למניעת דחיקה של האוכלוסייה הותיקה מהשכונה. האמצעי הבולט ביניהן היה הגדרת יחידת דיור כיחידה בגודל מינימאלי של 72 מ"ר; במגרשים ששטחם אינו עולה על 120 מ"ר, שבהם היו יחידות דיור קטנות (ששטחן לא עולה על 48 מ"ר) הן הוגדרו כחצי יחידות דיור והותרה תוספת להם של יחידת דיור נוספת, בתנאי שהיחידה הישנה תשופץ ותכלול מטבח ושירותים מוסדרים. למי שהיתה בבעלותו יחידת דיור קטנה, ניתנה האפשרות למכור את זכויות הבנייה הנוספות (לשם תוספת בנייה של עוד יחידה) ליזם שינצל את אחוזי הבנייה המוגדלים באותו מגרש, ובכך לספק לו אמצעים שיאפשרו לו להישאר בשכונה המתחדשת. כל זאת בתנאי, שהבנייה תהיה בגובה של שתי קומות בלבד. בין האמצעים הנוספים שקבעה תוכנית השימור וההחייאה היו: ביטול הרחבת הכבישים שנקבעו בתוכניות קודמות; שימור המרקמים הקיימים בחלקים השונים של השכונה; תיחום התפשטות מרכז העסקים הראשי – באמצעות הוצאת שימושים שאינם למגורים; פיתוח מערכת שירותים מסחריים וציבוריים, המתמקדת בעיקר בענף האמנות (ר' פרק 5.3.2. בהמשך); הסדרת מערכת תנועה בתוך השכונה, כך שיימנע מעבר תנועה בתוך השכונה ועוד (מזור, 1988). ניתוח de-facto של תהליך יישום "האמצעים הנוספים", שהוזכרו כאן, מעיד על כך שרובם היוו, למעשה, כלים חשובים לפיתוח והתפתחות בשכונת נווה-צדק של רובע תרבות ויצירה, כפי שהוא מהווה כיום. תוצאות יישום הכלים הללו, הקשורים להתפתחות הענף התרבותי המקומי, תוצגנה בפרק הבא.

הפרויקט הראשון, שבוצע ביזמת עיריית ת"א-יפו במסגרת תוכנית חידוש האזור, היה בנייה של 50 קוטג'ים במרכז השכונה. לקראת סיום שנת 1981 העירייה חתמה הסכם עם חברת "אליאנס כל ישראל חברים" על בניית הקוטג'ים בסגנון ישן בחצר בית הספר "אליאנס", והחברה התחייבה להעביר בתמורה לידי העירייה את בניין בית-הספר שהיה בבעלותה. על-פי ההסכם, הקוטג'ים היו אמורים להימכר לאנשי

אמנות ותרבות. העירייה התכוונה לשקם את שני הבניינים (בית הספר "אליאנס" ובית-ספר לבנות, שכבר היה בבעלותה) ולהפכם למרכז ארצי למחול ותיאטרון (ר' פרק 5.3.2 בהמשך). בעקבות הקניות, הפרסומים בעיתונות והבטחות ראש העיר לשיקום השכונה, האמירו מחירי הדירות ותושבי השכונה הוותיקים סירבו למכור, בתקווה שתוכניות הפיתוח יעלו ערך רכושם. אך היה גם חשש שתוכנית הקוטג'ים של "אליאנס" תגרום להיווצרותה של שכונת וילות יוקרתית לצד שכונת עוני ולדחיקת התושבים הוותיקים מן השכונה (שחורי, 1981; ננר, 1982; שרגל, 1981). באמצע שנות ה-90, בשיא תנופת הפיתוח, הפכה נווה-צדק לאלופת הארץ במחירי הנדל"ן (4,000 דולר למ"ר), כאשר 25 פרויקטים, או בנייתם של 100 משקי בית, התנהלו בו-זמנית בה (דרוקר, 1996).

במאמרו של מתכנן תוכנית השיקום – פרופ' אדם מזור (1988), המחבר התייחס לשינויים בתחום הדיור, שחלו בשכונה בעקבות יישום תוכנית השיקום: "מאז הוכרז על ביצוע פרויקט השיקום תועדו שינויים חיוביים בשכונה, אם כי איטיים יותר בהשוואה לפרויקט "לב העיר". השינויים האלה באו לידי ביטוי, בראש ובראשונה, בחידוש הפיסי של סביבת המגורים. כבר בשנים הראשונות ליישום פרויקט השיקום עשרות בניינים פרטיים שופצו בנווה-צדק" (מזור, 1988, עמ' 40). נתונים סטטיסטיים של עיריית ת"א-יפו תומכים בטענה הזו: הם מלמדים על עלייה ניכרת ברווחת הדיור באזור - מממוצע של 42.6 מ"ר ליחידת דיור בשנת 1984 ל-69 מ"ר ליחידת דיור בשנת 2006. יצויין כי סך כל יחידות הדיור באזור לא השתנתה משמעותית: מ-2,881 בשנת 1984 ל-3,077 בשנת 2006 (נתונים של המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עיריית ת"א, 2007).

ב-2006 היו בשכונת נווה-צדק 796 בניינים, כאשר 80% מהם בני קומה אחת או שתי קומות. רוב הבניינים (כ-68%) נבנו לפני קום המדינה. כ-70% מסך כל יחידות הדיור משמשות למגורים (נתונים של המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עיריית ת"א, 2007). באותה שנה באזור פעלו

597 עסקים, כאשר כרבע מהם עסקים של תעשייה זעירה, מלאכה ומחסנים; 28% – שירותי מסחר; 14% - משרדים למיניהם; 10% - שירותי ציבור, כולל מוסדות תרבות ושירותי בידור וספורט; 8% - בתי-קפה ומסעדות; 15% - עסקים אחרים, בעיקר מגרשי חנייה (נתונים של קובץ הארנונה לעסקים של עיריית ת"א-יפו, 2006).

5.3.2 התפתחות ופיתוח רובע תרבות ויצירה

אפשר היה להבחין בניצנים הראשונים של התפתחות הענף התרבותי המקומי בשכונת נווה-צדק, עוד לפני הכנת תוכנית השיקום. ההתפתחות הספונטאנית הזו החלה בשנות ה-70 המוקדמות של המאה ה-20, כאשר נמשכו למקום אמנים בודדים. הם גילו "עולם שהולך ונעלם" (בר-קדמא, 1981) של שכונה צנועה "במלוא הדרה הטרגית" (מבורך, 1978). "אנשים גרים בדלות ובמצוקה מכאיבה..., אך הבתים יפים להפליא. כרכובי גדרות מקסימים ביופיים, אשנבים מקושטים, משולשי גגות בסגנון קלאסי, קשתות אמיתיות בנוסח המזרח, כיפות, שפעם היו אריסטוקרטיות והיום עדות אילמת לתהילת עולם שחלפה" (בר-קדמא, 1979). האמנים שרכשו (בזול) בתים בנווה-צדק, החלו לשפצם ולפתוח בהם בתי-סטודיו. בשנת 1980 הבמאי והשחקן עודד קוטלר, בתמיכתה של משפחת ירושלמי, הקים את קבוצת התיאטרון נווה-צדק בבניין יחיאל - בית-ספר לבנות לשעבר. באולם ההתעמלות של בית-הספר התמקמה להקת מחול "ענבל" וערכה בו חזרות (שחורי, 1981). פעילויות אלה, שהיו פרי יוזמה של תושבי המקום, יצקו את היסודות וסללו את הדרך להתערבות ציבורית בפיתוח הענף התרבותי בשכונה ולהפיכתה לרובע תרבות ויצירה כפי שהוא היום. להלן יתוארו פרויקטי התרבות שהוקמו בשכונת נווה-צדק, הן ביוזמה של גופים ציבוריים ובמסגרת תוכנית השיקום, הן ביוזמה של גופים פרטיים, והן על-ידי שיתוף פעולה ביניהם.

מרכז סוזן דלל

מרכז ארצי למחול ותיאטרון נחנך בשכונה בשנת 1989, תודות לתרומה הנדיבה של משפחת דלל, כמפעל חיים לזכרה של בתם סוזן. מממנים נוספים של הקמת המרכז היו: עיריית ת"א-יפו, קרן תל-אביב לפיתוח ומשרד החינוך התרבות והספורט. "ייעודו ותפקידו של המרכז הוא לטפח ולעודד את אמנות המחול מבלי לבודדו מתחומי אמנויות אחרים" (www.suzannedellal.org.il). תכנון המרכז בוצע על-ידי רונית ואלישע רובין ותכנון נוף – על-ידי שלמה אהרונסון. שטחו הכללי של המרכז כ-10 דונם. המרכז כולל מבנים ושטחים "מפותחים" בין המבנים: שני אולמות למופעים, מבנים ללהקות המחול בת שבע וענבל ולקבוצת התיאטרון נווה צדק, מבני שירות סדנאות וכן ככרות וגינה. המרכז מתוכנן לקיים פעילות אמנותית בכל מבנה ומבנה בנפרד, וכן אירועים משותפים לכל המבנים בו-זמנית, (עיצוב, 1989; אדריכלות ישראלית, 1991). במרכז שני אולמות למופעים: אולם סוזן דלל, בו 400 מקומות ישיבה; ואולם ירון ירושלמי, בו 255 מקומות ישיבה (www.suzannedellal.org.il).

במהלך השנים מרכז סוזן דלל התמחה בהפקת מופעי מחול ומשמש כבמה מרכזית של אמני המחול בישראל. כיום המרכז משמש בית ללהקת מחול בת-שבע. בנוסף לתפקידו העיקרי כבמת המחול, המרכז משמש בית לתיאטרון אורנה פורת לילדים ולנוער - התיאטרון הרפרטוארי הוותיק ביותר בארץ להצגות ילדים ונוער.

תמונה 5.3.2.1 מרכז סוזן דלל למחול ותיאטרון

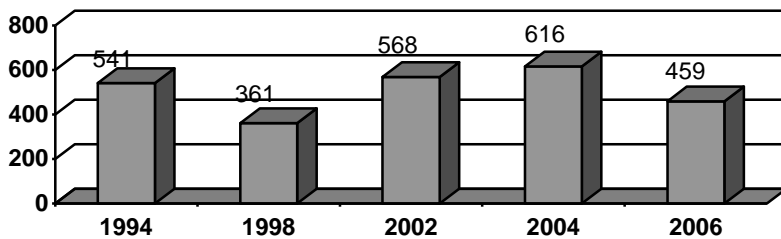
Picture 5.3.2.1 The Suzanne Dellal Center for Dance and Theatre

מקור : למעלה - אדריכלות ישראלית, 1991, עמ' 26 ; למטה - Sambach ב- <http://he.wikipedia.org>

איור 5.3.2 מספר מופעים בשנה במרכז סוזן דלל

Figure 5.3.2 Annual number of performances in Suzanne Dellal Center

מקור : שנתון סטטיסטי של עיריית ת"א-יפו, שנים שונות.

החל משנת 1998 מספר המופעים השנתי שנערכו במרכז סוזן דלל הלך וגדל והגיע בשנת 2004 ל-616 מופעים (איור 5.3.2). אולם החל משנת 2004 מספר המופעים השנתי קטן במידה ניכרת. הירידה הזו ניתן להסביר בעובדה שבשנים האחרונות הן להקת בת-שבע והן תיאטרון אורנה פורת הרבו להופיע מחוץ לאולמות הבית שלהם (שנתון סטטיסטי של עיריית ת"א-יפו, 2008).

המרכז מארח פסטיבלים ואירועי תרבות רבים לאורך כל השנה. הבולטים שביניהם: פסטיבל "גוונים במחול", המהווה במה לעבודות בכורה של כוריאוגרפים צעירים; פסטיבל של מחול ישראלי - "מחלוהט", המתקיים מדי שנה במהלך הקיץ; "ימי הפלמנקו" - פסטיבל לקידום מחול הפלמנקו ותרבות ספרד בישראל; "ריקודים מהבטן" - פסטיבל לקידום המחול המזרחי בישראל; תחרות מיה ארבטובה לבלט - תחרות המחול הקלאסי היחידה בארץ, לזכרה של המורה הראשונה לבלט קלאסי בישראל; "קסם של אגדה" - אירוע הקיץ הגדול לכל המשפחה ע"ש ירון ירושלמי, המשלב מחול, תיאטרון, מוסיקה וזמר. כמו כן, במרכז מתקיימים מספר פרויקטים אמנותיים ארוכי טווח, הן ברמה הלאומית והן בינלאומית. ביניהם: "הרמת מסך" - הפרויקט המרכזי ליצירה העצמאית בישראל ובמסגרתו האמנים מקבלים תמיכה מלאה מהמרכז בכל שלבי ההפקה; "חשיפה בינלאומית" - מסגרת המאפשרת להציג את יצירות האמנים הישראליים בפני אורחים מחו"ל באירועי מחול בינלאומיים; "דאנסאירופה" - הפרויקט בשיתוף פעולה עם נציגות האיחוד האירופי בישראל, הנותן במה למחול האירופי בישראל ומאפשר חשיפת הדור החדש של יוצרי המחול הבינלאומי (www.dancelife.co.il); ראיון עם אחראי על תוכניות חינוכיות במרכז סוזן דלל).

מרכז קהילתי נווה-צדק

פרויקט נוסף שבוצע ביוזמת עיריית ת"א-יפו במסגרת תוכנית השיקום של נווה-צדק היה מרכז קהילתי. מבנה המרכז הקהילתי בנווה צדק

הוקם בשנת 1888 ביוזמה של הרב נפתלי הרץ הלוי, רבה הראשי של יפו. הוא שימש כ"בית הכנסת אורחים" - מלון אורחים לעולים שהגיעו לנמל יפו וליהודים שירדו מירושלים ליפו. בשנת 1909 הורחב המבנה ועם סיפוח נווה צדק לתל אביב, עבר המבנה להחזקת העירייה. בשנת 1948 היה למרכז קליטה עירוני. בראשית שנות ה-60, נסגר מרכז הקליטה ולמבנה פלשו משפחות וחסרי בית. בתחילת שנות ה-90 עיריית ת"א-יפו החליטה לשקם את המבנה ולהפכו למרכז קהילתי

המרכז הקהילתי נפתח במשכנו המשוקם בשנת 1996. תכנון המבנה בוצע על-ידי משרד אדריכלים קימל-אשכולות (תמונה 5.3.2.2).

תמונה 5.3.2.2 מרכז קהילתי נווה-צדק

Picture 5.3.2.2 Neve-Tzedek Community Center

מקור: <http://edu.tel-aviv.gov.il>

במסגרת המרכז הקהילתי פועלים חוגים וקורסים בתחומים שונים, מתקיימים אירועי תרבות קהילתיים וחגיגות, פועלים מעונות יום לקשישים ולגיל רך. כמו כן, המרכז משכיר שטחים לכל מיני פעילויות, כולל אירועים משפחתיים, סדנאות למיניהם וכד'. על-פי דבריה של מנהלת המרכז, קיים ביקוש רב לשטחיו, בעיקר מצד שוכרים שבאים מחוץ לשכונת נווה-צדק (ראיון עם מנהלת המרכז).

מוזיאונים קטנים

בנוסף למוסדות התרבות שהוקמו בשכונה ביוזמה ציבורית, במהלך העשורים האחרונים נפתחו באזור מוזיאונים קטנים ביוזמה פרטית, כמו מוזיאון נחום גוטמן ובית רוקח. הבניין שבו ממוקם מוזיאון נחום גוטמן הוא בניין היסטורי שנבנה ב-1887 והיה אחד מבתיה הראשונים של שכונת נווה צדק. בין השנים 1907 ל-1914 אכלס הבניין את מערכת העיתון "הפועל הצעיר" ושימש גם כבית מגורים לעורכי העיתון, וכך זכה לאכלס בין כתליו את מיטב הסופרים שהזדהו עם העמדות הפרולטריות של העיתון הפועלי (דבורה בארון, יוסף אהרונוביץ, אשר ברש, דוד שמעוני, דוד ילין, יהודה בורלא, סמילנסקי ואחרים). הבניין, שהפך להיות מוקד ספרותי ובית מפגש לקבוצת הסופרים העבריים שהתנו את ראשית התרבות העברית החדשה, היה ידוע בראשית המאה ה-20 בשם "בית הסופרים". בתקופת מלחמת העולם הראשונה פונה הבניין מיושביו ומאז לא חזר לגדולתו הספרותית. בשנים מאוחרות יותר תפקד הבניין כמקום מגוריהם של משפחות אחדות וסבל מהזנחה והרס רב עד שננטש בשנות ה-60 (www.gutmanmuseum.co.il). שנים רבות עמד בית הסופרים בשיממונו. מצבו הלך והידרדר ובתחילת שנות ה-90 עיריית ת"א-יפו הוציאה צו הריסה על הבית. כאשר נודע הדבר לאנשי המועצה לשימור אתרים, החלה פעולה קדחתנית לבטל את רוע הגזירה. שתדלנות ומאמצי שכנוע במערכות הציבוריות, וגיוס כספי תורמים נדיבים, נשאו פרי והבית ניצל (זליקוביץ', 1998).

בשנת 1992 נבחר "בית הסופרים" ההיסטורי כבניין לשימור והחל השיפוץ ביוזמת קרן דורון לחינוך, תרבות ורווחה ועיריית ת"א. ביוזמת משפחת גוטמן, שהעמידה את עיזבון האמן לטובת הציבור, העמותה ע"ש נחום גוטמן (היום: מוזיאון נחום גוטמן לאמנות) ותמיכת הנהלת הבנק הבינלאומי הראשון הוחלט בעיריית תל אביב לייחד את "בית הסופרים" ליצירתו של האמן. המוזיאון נפתח במשכנו המשופץ בשנת 1998. תכנונו בוצע על-ידי אדריכל רוני זייברט ומעצב דוד גל (תמונה 5.3.2.3). לצד המבנה ששוקם, בספטמבר 2009 נפתח אגף חדש שהכפיל

את שטח המוזיאון והוסיף לו מקום לסדנאות עבודה לילדים, חנות ספרים ומתנות, אולם להרצאות וחללי תצוגה נוספים (www.gutmanmuseum.co.il). כיום באוסף של המוזיאון 8,186 פריטי אומנות. המוזיאון מציג תערוכה אחת קבועה ושתי תערוכות מתחלפות (בממוצע) כל שנה. (כרמלי, 2006).

תמונה 5.3.2.3 מוזיאון נחום גוטמן

Picture 5.3.2.3 Nachum Gutman Museum of Art

מקור: www.gutmanmuseum.co.il

בית רוקח היה ביתו של שמעון רוקח, בעל החזון, המארגן והבונה של שכונת נווה צדק (אחד מבניו, ישראל, היה לימים ראש עיריית תל-אביב). הבית נבנה בשנת 1887 על-פי תוכנית של אדריכל אוסטרי והיה יוצא דופן בשכונה. הוא שינה את פני הרחוב, שנקרא באותו זמן "הרחוב הפריסאיי", ובלט בכיפת הברונזה השחורה שהיתה בחלקו האחורי (רגב, 1987). זמן קצר לאחר פטירת רוקח בשנת 1922, תרמו בניו את ביתו לאגודת "בני ברית", וזו פתחה בו ספרייה וגן ילדים. במרוצת השנים נזנח הבית ונטש ועמד לקרוס.

בשנת 1982 קיבלה על עצמה נכדתו של רוקח, הפסלת לאה מגירו מינץ, לשקם את הבית, תוך שמירה על מתכונתו המקורית. שיקום בית רוקח בוצע ללא כל תמיכה ציבורית – מעשה שלא נמצא דומה לו בשיקום אתרים בארץ. על שיקום בית רוקח זכתה לאה בפרס ראשון מטעם קרן פורד בתחרות ארצית בישראל וכן זכתה בפרס המועצה לשימור אתרים (www.rokach-house.co.il). בית רוקח משמש כיום מוזיאון הסטורי לתולדות האזור. בבית רוקח מוצגת תערוכה קבועה של האמנית ששיקמה אותו, לאה מגירו מינץ. מדי שבוע מתקיימים במוזיאון קונצרטים והצגת-בית "הגדת נווה-צדק". המוזיאון מציע גם סדנאות, הדרכות לילדים ופעילויות לכל המשפחה (ראיון עם מנהלת שיווק של המוזיאון).

עסקי תרבות ואמנות

בין תופעות ההידרדרות המובהקות של שכונת צוה-צדק לאחר מלחמת העולם השנייה היתה פלישה של עסקי מלאכה ואחסנה רבים למבני המגורים הרעועים. לפני תחילת תהליך ההתחדשות, בשנת 1981, כמעט ולא היו בשכונה שירותי מסחר וגם לא שירותים ציבוריים ואישיים. תוכנית שיקום השכונה הכריזה על עידוד פתיחת עסקי אמנות באזור המתחדש. מזור במאמרו על עקרונות התוכנית כותב: "פיתוח מערכת שירותים מסחריים וציבוריים עבור תושבי השכונה. פעילות מסחרית שאיננה שכונתית מוגבלת לפי אמות – מידה מוגדרות ומתרכזות בעיקר בענפים אומנותיים, במלאכות מסורתיות ובענפים העשויים לתרום לשיפור תדמית השכונה, מבלי לגרום מטרדים לתושביה. השימושים שאינם למגורים ירוכזו בציר המסחרי השכונתי – רחוב שבזי – שיהפוך בחלקו למדרחוב, וברחובות המשמשים לתנועת רכב בשכונה – אחווה, שלוש ופינס. גלריות וסדנאות אומנות שאינן בגדר מטרד, הצמודות ליחידות המגורים של בעליהן, הותרו בכל השכונה" (מזור, 1988, עמ' 41).

תמונה 5.3.2.4 גלריה לקרמיקה "שלוש שלשים" בשכונת נווה-צדק (רח' שלוש 30)

Picture 5.3.2.4 "Shlush Shloshim" ceramics gallery in Neve Tzedek

(30 Shlush st.)

מקור: www.neve-tzedek.co.il

כתוצאה מיישום המדיניות הנ"ל, שעודדה וקידמה הלכה למעשה שותפות ציבורית-פרטית בלתי פורמאלית, בעשרים השנים האחרונות נפתחו בשכונה עסקים רבים בתחום אמנות ועיצוב. בין העסקים האלה: גלריות/חנויות לעיצוב תכשיטים ואביזרי אופנה ("ברכתא", "SIGAL" ועוד), גלריות/חנויות לעיצוב פנים ("רות גלנטי", "חיה שחוריי", "אליה" ועוד), גלריות ובתי סטודיו לקרמיקה ("שלוש שלשים", "לילנבלום 3" ועוד). גלריות ובתי סטודיו אחדים, בעיקר בתחום הקרמיקה, מופעלים על-ידי שותפויות אומנים שעובדים במקום, מציגים בו תערוכות ומוכרים את יצירותיהם. כמחצית מבעלי

העסקים שראיינו הם תושבי שכונת נווה-צדק. בין הסיבות לפתיחת העסקים האלה בעליהם הצביעו: על אווירה מיוחדת שנוצרה בשכונה ומסייעת לעבוד בה, על נוכחותם של תיירים ומבקרים רבים בשכונה וגם על קשר רגשי שלהם אל המקום. בעלי העסקים הנ"ל השקיעו אמצעים רבים בשיפוץ שטחיהם, שרובם היו שטחים נטושים בתחילת הדרך (ראיונות עם בעלי עסקים בתחום אמנות ועיצוב). כך, לדוגמא, גלריה לקרמיקה "שלוש שלושים" (ר' תמונה 5.3.2.4), שנוסדה ב-1992, ממוקמת בבית שלוש - הבית הראשון בשכונה שנבנה עוד לפני יסודה. הבית היה נטוש במשך כ-50 שנה ומצבו היה גרוע מאוד. כיום הוא בית משופץ ובו ממוקמת גלריה משגשגת, המופעלת על ידי קואופרטיב של 11 קרמיקאים. האומנים מציגים ומוכרים בה יצירותיהם, שמייצגות קשת רחבה של סגנונות וגישות לחומר (ראיון עם אחת מבעלי העסק).

5.4 סיכום: האזורים הנבחרים ואסטרטגיות התרבות בהם

ככל הידוע לנו, עיריית ת"א-יפו מעולם לא הכריזה על אימוץ אסטרטגיית תרבות כזו או אחרת. אולם בפועל, העירייה פעלה באופן שונה באזורים שונים, כך שבדיעבד אפשר לנתח את פעילותיה ולהציגן כאסטרטגיות תרבות שונות. את הטיפולוגיה של שלוש אסטרטגיות בנינו בעקבות סקירת הספרות על פיתוח פרויקטים תרבותיים בערים רבות במדינות אחרות; כאשר בחנו את הפיתוח וההתפתחות של ענף התרבות בת"א-יפו, זיהינו בה שלושה אזורים שבכל אחד מהם הופעלה אסטרטגיה שונה.

מה שמשותף לשלושת האזורים הנבחרים הוא: (א) היותם סמוכים למרכז העיר (אחד ממש במרכז, שני בצפון-מזרח המרכז) ושלישי בדרום מערבו); (ב) היותם בעלי שימושים מעורבים: אזורי מגורים, אזורי עסקים, וגם מוקדים חשובים של פעילות תרבותית בקנה מידה עירוני, ואף ארצי. אולם המבדיל אותם זה מזה עולה על המשותף (ר' לוח 5.4):

- *מרכז גולדה וסביבתו - אזור של פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית*
 – באזור הוקמו מוסדות תרבות במבנים גדולים ויקרים, ביוזמה ומימון ציבורי (עם סיוע של תרומות נדבנים). פעילויות התרבות מביאות לאזור כארבעת אלפים מבקרים בכל יום והינן בעיקרן מן הסוג האליטיסטי.
- *אזור שינקין-נחלת בנימין - אזור פעילות אמנותית-קהילתית*
 – מאז שנות ה-80 למאה העשרים רחובות שינקין ונחלת בנימין מהווים זירה לביצוע פרויקטים אמנותיים-קהילתיים לסוגיהם: תרבותיים-עסקיים, תרבותיים-חברתיים ושל אמנות ציבורית, שיוזמו וקודמו על-ידי הן אמנים - תושבי האזור, הן עיריית ת"א-יפו והן בשותפות ביניהם. הפעילות האמנותית-קהילתית מביאה לאזור כעשרות אלפים מבקרים לשבוע, בעיקר לשני מוקדים - המרכז הקהילתי "בית תמי" שברחוב שינקין ויריד האומנים ברחוב נחלת-בנימין.
- *שכונת נווה-צדק - רובע תרבות ויצירה - בדומה לרובעי תרבות אחרים, רובע תרבות ויצירה בנווה-צדק התפתח בשכונה בעלת פוטנציאל תרבותי מיוחד, מבחינת ערכה ההיסטורי והייחוד של מבני המגורים הקטנים. בשנות ה-80 וה-90 הוקמו בשכונה מוסדות של תרבות אליטיסטית - מרכז סוזן דלל למחול ותיאטרון ביוזמה ציבורית, מוזיאונים וגלריות ביוזמה פרטית-אזרחית, וגם המרכז הקהילתי, ביוזמה ציבורית. כמו כן, נפתחו עסקים של אומנות ועיצוב כפרי יוזמה משותפת של העירייה ואומנים-יוצרים. כל פעילויות התרבות מתבצעות באזור בקנה מידה קטן יחסית לאזורי המחקר האחרים.*

לוח 5.4 האזורים הנבחרים ואסטרטגיות התרבות בהם

Table 5.4 Research districts and culture strategies in them

נווה-צדק	שינקין-נחלת בנימין	מרכז גולדה	
מאפייני האזורים			
דרום-מערב של מרכז העיר	"לב העיר" – המרכז ההיסטורי של תל-אביב	צפון-מזרח של מרכז העיר	מיקום
סוף המאה ה-19 – תחילת המאה ה-20	בין שנות ה-20 ל-40 של המאה ה-20	בין שנות ה-50 ל-60 של המאה ה-20	ראשית הבנייה
ביצוע תוכנית לשיקום נווה-צדק	ביצוע תוכנית "לב העיר" ברחוב שינקין וסביבתו	לא בוצעה	התערבות ציבורית בשיקום האזור
3077	4030	1814	מספר יחידות דיור (2006)
69 מ"ר	64 מ"ר	89 מ"ר	שטח ממוצע ליח"ד (2006)
597	1203	380	מספר עסקים (2006)
אסטרטגיות התרבות			
פיתוח רובע תרבות ויצירה	פיתוח פרויקטים אמנותיים - קהילתיים	בניית נדל"ן לתרבות אליטיסטית	סוג אסטרטגיית תרבות
אמנים רוכשים ושוכרים בתי סטודיו (ראשית ה-70); הקמת קבוצת תיאטרון נווה-צדק (1980); תוכנית לשיקום נווה-צדק: עידוד ציבורי לפיתוח ענף התרבות המקומי (1981); פתיחת עסקי אמנות ועיצוב (תחילת ה-80 ועד היום); בית רוקח (1987); מרכז סוזן דלל (1989); מרכז קהילתי (1996); מוזיאון נחום גוטמן (1998);	עסקי אמנות ברחוב שינקין (תחילת שנות ה-80); יריד אומנים ברחוב נחלת בנימין (1988); פרויקטים אמנותיים-חברתיים ושל אמנות ציבורית במסגרת "בית תמי" (1994);	מוזיאון לאמנות (1971); ספריית "בית אריאלה" (1978); משכן לאמנויות הבמה (1994);	פרויקטים בתחום תרבות (מועד ראשית פעילות)
עיריית ת"א-יפו: מרכז סוזן דלל, מרכז קהילתי; שותפות פרטית-אזרחית: קבוצת התיאטרון נווה-צדק ומוזיאונים; שותפות ציבורית-פרטית: עסקי אמנות ועיצוב	עיריית ת"א-יפו: יריד האומנים; אמנים- תושבי האזור: עסקים ואירועי תרבות; יוזמה קהילתית שקיבלה תמיכה ציבורית: "בית תמי", פרויקט "שקוף" ועוד	עיריית ת"א-יפו	ייזום הפרויקטים
מופעי מחול והצגות תיאטרון במרכז סוזן דלל; פסטיבלי מחול במרכז סוזן דלל; חוגים וקורסים במרכז קהילתי; תערוכות במוזיאונים וגלריות; סדנאות והרצאות במוזיאונים ובמרכז קהילתי; חגיגות ואירועי תרבות; מכירת מוצרי אמנות ועיצוב בגלריות ובחנויות מעצבים (רובם במוסדות, אך יש גם אירועי רחוב)	חגיגות ואירועי תרבות (רובם ברחובות); מכירת מוצרים של מלאכת יד ביריד האומנים (ברחוב); חוגים, קורסים וסדנאות ("בית תמי"); הצגות תיאטרון ומופעים ("בית תמי");	מופעי אופרה; הצגות תיאטרון; תערוכות במוזיאון; סדנאות והרצאות במוזיאון; חוגים וקורסים בספרייה (כולם בין קירות המוסדות)	סוגי הפעילות (ומיקומם)

פרק 6

השלכות של פיתוח אסטרטגיות התרבות על אוכלוסייה מקומית

בפרק הנוכחי תיבחנה ההשלכות של פיתוח אסטרטגיות התרבות השונות על האוכלוסייה שגרה בסביבתן המיידית. הממצאים שמוצגים בפרק מתייחסים לחמישה סוגים של ההשלכות: השלכות דמוגרפיות- חברתיות, השלכות כלכליות-חברתיות, השלכות על פעילות של תושבי המקום, השלכות על הסביבה העירונית והשלכות על שביעות רצון ויציבות במגורים. בהתאם לכך, הפרק מחולק לחמישה תת-פרקים, שכל אחד מהם מתחיל בסקירה קצרה של שיטות המחקר ששימשו לבחינת ההשלכות. בתת-פרק מסכם תוצגנה ההשלכות של שלוש אסטרטגיות התרבות, שהופעלו במהלך העשורים האחרונים, באזורים הנבחרים של עיר תל-אביב – יפו.

6.1 השלכות דמוגרפיות-חברתיות

במוקד הפרק עומדת השאלה: האם סביר לראות בגידול אוכלוסיית האזורים הנחקרים ובשינויים שחלו במאפייניה תוצאה של פיתוח אסטרטגיות התרבות למיניהן? בכדי לבחון שאלה זו נקטנו במספר שיטות מחקר. ראשית, ערכנו ניתוח כמותי, הן לאורך זמן והן ולרוחב: השווינו את גודל האוכלוסייה ותכונותיה בתקופה שלפני הקמתם של פרויקטי התרבות המובילים עם נתוני הסקר שלנו (2006); שנערך 10-20 שנה לאחר ההקמה. בנוסף לכך, השווינו את השינויים במאפייני האוכלוסייה עם השינויים באותם מאפיינים ביחידות גיאוגרפיות רלבנטיות באותן נקודות הזמן. שנית, בחנו את תשובותיהם של תושבי האזורים למספר שאלות, סגורות ופתוחות, הקשורות לנושאים הנחקרים. ושלישית, בעלי תפקידים במוסדות התרבות התבקשו להעריך את מידת ההשפעה של מוסדותיהם על השינויים הדמוגרפים

והחברתיים, שחלו באזורים הנחקרים. הפרק מתחיל מתיאור השוואתי של כלל אוכלוסיית המרוואיינים ב-2006.

6.1.1 פרופיל דמוגרפי-חברתי של האוכלוסייה באזורי התרבות

קודם נציג את המאפיינים הנבחרים של כלל אוכלוסיית המדגם, בהשוואה לאוכלוסיית ת"א-יפו בכללה ולאוכלוסיה יהודית בישראל, ולאחר מכן - את מאפייני האוכלוסייה המיוחדים של כל אחד משלושת האזורים, יחסית לשני אזורי התרבות האחרים ולאוכלוסיית ת"א-יפו בכללה.

פרופיל דמוגרפי-חברתי של כלל אוכלוסיית האזורים

הנתונים שמובאים בלוח 6.1.1.1 מלמדים על המאפיינים הבאים של אוכלוסיית האזורים, בהם הופעלו אסטרטגיות התרבות:

- גיל – אוכלוסיית הסקר צעירה יותר הן בהשוואה לאוכלוסיית ת"א-יפו (אחוז נמוך יחסית של בני 55+) והן בהשוואה לאוכלוסיית ישראל בכללה (אחוז גבוה יותר של בני 18-34).
- מצב משפחתי – אוכלוסיית ת"א-יפו בכללה בולטת בישראל במיעוט יחסי של נשואים (45% לעומת 56% בישראל) וריבוי רווקים ופרודים. לאוכלוסיית הסקר דפוסים דומים לאלה של תל-אביב בכללה, אם כי פחות בולטים מנתוני כלל העיר.
- מוצא - בקרב תושבי האזורים בולט מאוד מיעוט של יוצאי אסיה-אפריקה (10% לעומת 29% בישראל ו-25% בתל-אביב) וריבוי יוצאי ישראל (56% לעומת 35% בישראל ובעיר בכללה).⁹
- השכלה – מאפיין זה מבליט את ייחודה של אוכלוסיית הנחקרים: כמחצית מאוכלוסיית הסקר היא בעלת השכלה של 16 שנות לימוד ומעלה. אחוז זה עולה פי 2.5 על אחוז בעלי רמת השכלה דומה בכלל אוכלוסיית ישראל ופי 1.3 על הנתון בכלל אוכלוסיית העיר.

⁹ תזכורת: המונח "מוצא" בסטטיסטיקה הישראלית אינו תחליף לארץ לידה, אלא מחבר לילדי יבשת מסוימת את הדור השני שלהם.

לוח 6.1.1.1 מאפיינים של כלל האוכלוסייה באזורים הנבחרים

בהשוואה לעיר בכללה ולאוכלוסיית ישראל, 2006 (%)

אוכלוסייה יהודית בישראל	אוכלוסיית ת"א- יפו	כלל אוכלוסיית הסקר (מ=185)	
גיל			
34.1	39.0	39.4	*18-34
34.5	30.0	34.1	35-54
31.4	31.0	26.5	+55
100	100	100	סה"כ מעל גיל 18
מצב משפחתי***			
29.9	36.5	33.5	רווק/ה
55.9	45.0	50.3	נשוי/ה
14.1	18.5	16.2	פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/ה
100	100	100	סה"כ
מוצא***			
34.9	34.7	55.7	ישראל
36.2	40.8	34.6	אירופה-אמריקה
28.9	24.6	9.7	אסיה-אפריקה
100	100	100	סה"כ
השכלה – שנות לימוד****			
58.6	35.6	22.7	עד 12
21.8	26.0	26.5	13-15
19.6	38.4	50.8	+16
100	100	100	סה"כ
משלח יד (לעובדים בלבד)			
15.1	17.2	38.5	בעלי משלח יד אקדמי
16.6	14.5	21.7	בעלי מקצועות חופשיים וטכניים
24.3	31.9	14.0	מנהלים ועובדי פקידות
20.7	17.5	13.3	עובדי מכירות ושירותים
23.2	18.9	12.6	עובדים אחרים
100	100	100	סה"כ
מעמד בעבודה (לעובדים בלבד)			
86.9	83.0	69.1	שכיר/ה
13.1	17.0	30.9	עצמאי/ת
100	100	100	סה"כ
חזקה בדירה			
70.7	47.7	58.4	בעלות
24.5	42.8	35.7	שכירות
4.8	9.5	5.9	דמי מפתח
100	100	100	100

מקורות: סקר תושבי האזורים, 2006; שנתון סטטיסטי של עיריית ת"א-יפו, 2007; שנתון סטטיסטי לישראל, 2007.

*נתוני ת"א-יפו ויהודית בישראל מתייחסים לגיל 18-34, בעוד שנתוני הסקר שלנו – ל-18-34. אולם, סביר להניח, שבקרב המרואיינים היה מספר קטן מאוד (אם בכלל) של בני 18-19.

**נתוני ת"א-יפו וישראל מתייחסים לבני 15 למעלה, בעוד שנתוני הסקר – לבני 18 ומעלה.

***נתוני ת"א-יפו ואוכלוסייה יהודית בישראל מתייחסים לכל קבוצות הגילאים, בעוד שנתוני הסקר – לבני 18 למעלה בלבד.

****נתוני ת"א-יפו וישראל מתייחסים לבני 15 למעלה, בעוד שנתוני הסקר – לבני 18 ומעלה.

- **משלח יד** – גם במובן זה אוכלוסיית האזורים הנחקרים מיוחדת: כ-60% מתושבי האזורים עוסקים במשלחי יד אקדמיים ובמקצועות חופשיים וטכניים, בעוד שבתל-אביב ובישראל בעלי משלחי היד כאלה מהווים רק כשליש מסך כל המועסקים.
- **מעמד בעבודה** – אוכלוסיית הסקר מאופיינת באחוז גבוה (כ-31%) של עובדים עצמאיים, בהשוואה לתל-אביב - 17% ולישראל - כ-13%.
- **חוקה בדירה**: כ-58% מהנסקרים גרים בדירה שבעלותם; זהו שיעור גבוה מזה שבתל-אביב (48%) ונמוך במידה ניכרת מזה שבישראל (71%).

נסכם: בהשוואה לאוכלוסיית ת"א-יפו כולה וליהודית בישראל, אוכלוסיית המרואיינים בולטת במיעוט יוצאי אסיה ואפריקה (וריבוי יוצאי ישראל), בהשכלה גבוהה ומשלח יד יוקרתי, וגם בריבוי עצמאים (ומיעוט שכירים). יחסית לאוכלוסיית תל-אביב, אוכלוסיית המרואיינים צעירה יותר ושיעור גבוה יותר בתוכה גר בדירות בבעלות עצמית.

מאפיינים בולטים באוכלוסיית האזורים

הממצאים שלהלן מבוססים על הנתונים שמוצגים בלוח 6.1.1.2.

מרכז גולדה

- **ניל** – בולטת מאוד קבוצה של בני 55 ומעלה. שיעורם עולה במעט על הנתון הכלל עירוני (39% לעומת 31%) ובהרבה על הנתונים באזורי המחקר האחרים (18% בשינקין-נחלת בנימין ו-22% בנווה-צדק).
- **מוצא** - בולט מאוד ריבוי של יוצאי אירופה-אמריקה (54%) הן לעומת אוכלוסיית ת"א בכללה (41%) והן יחסית לשני האזורים האחרים (21% בשינקין-נחלת בנימין ו-29% בנווה-צדק). כמו כן,

בולט מיעוט של יוצאי ישראל (41%), יחסית לשינקין-נחלת בנימין (74%) ולנווה-צדק (52%), אך לא יחסית לעיר בכללה (35%).

- **מצב משפחתי** – שיעור גבוה מאוד של נשואים (57%) ונמוך של רווקים (26%) לעומת אוכלוסיית העיר בכללה (שיעור נשואים - 45% ורווקים -37%). יחסית לשינקין-נחלת בנימין, ההבדלים עוד יותר חדים.
- **השכלה ומשלח יד** – שיעורים גבוהים מאוד של בעלי השכלה 16 שנות לימוד ומעלה (67%) ובעלי משלח יד יוקרתיים (70%) הן לעומת העיר בכללה (38% ו-32%, בהתאם) והן לעומת אזורי המחקר האחרים (46% ו-54% בשינקין-נחלת בנימין, 40% ו-58% בנווה-צדק).
- **רמת הכנסה** – שיעור גבוה של התושבים שלפי עדות עצמם הכנסתם הרבה מתחת לממוצע (41% לעומת 35% בשינקין-נחלת בנימין ו-26% בנווה-צדק) ושיעור נמוך של המרוויחים קרוב לממוצע (32% לעומת 44% בשינקין-נחלת בנימין ובנווה-צדק).

שינקין-נחלת בנימין

- **גיל** - שיעור בולט של בני 18-34 הן יחסית לכלל העיר (48% לעומת 39%) והן יחסית לשני האזורים האחרים (39% במרכז גולדה ו-32% בנווה-צדק).
- **מוצא** – בולט מאוד ריבוי של יוצאי ישראל (74%) ומיעוט יוצאי אירופה-אמריקה (21.3%) הן לעומת אוכלוסיית ת"א בכללה (35% ו-41%) והן יחסית לשני האזורים האחרים (41% ו-54% במרכז גולדה, 52% ו-29% בנווה-צדק).
- **מצב משפחתי** – שיעור בולט מאוד של רווקים (46%) וקטן יחסית של נשואים (39%) הן יחסית לכלל העיר (37% ו-45%) והן יחסית

לשני אזורי המחקר (26% ו-57% במרכז גולדה, 29% ו-54% בנווה-צדק).

- בעלות על דירה – שיעורם הגרים בבעלות עצמית דומה לנתון הכלל עירוני (51% ו-48% בעיר), אך קטן בהרבה מאלה שבשני האזורים האחרים (63% במרכז גולדה ו-78% בנווה-צדק).
- משלח יד – שיעור בולט של בעלי משלח יד יוקרתי יחסית לכלל העיר (54% לעומת 32%), אך נמוך יחסית לשני האזורים (70% במרכז גולדה ו-58% בנווה-צדק).
- רמת הכנסה – שיעור נמוך יחסית לשני האזורים האחרים של מי שהעידו על עצמם שמרוויחים מעל הממוצע (21% לעומת 27% במרכז גולדה ו-30% בנווה-צדק).

נווה-צדק

- גיל - שיעורים גבוהים מאוד של בני 35-54, הן יחסית לכלל העיר (46% לעומת 30%) והן יחסית לשני האזורים האחרים (21% במרכז גולדה ו-34% בשינקין-נחלת בנימין).
- מוצא – שיעור גבוה יחסית של יוצאי אסיה-אפריקה, יחסית לשני האזורים האחרים (19% לעומת 5% בכל אחד מהם), אך קטן יחסית לכלל העיר (24%).
- מצב משפחתי – דפוס דומה למרכז גולדה: שיעור גבוה מאוד של נשואים (54%) ונמוך של רווקים (29%), לעומת אוכלוסיית העיר בכללה ולשינקין-נחלת בנימין.
- בעלות על דירה – שיעור בולט מאוד הגרים בבעלות, הן יחסית לעיר בכללה (78% לעומת 48%) והן יחסית לשני האזורים האחרים.
- השכלה - שיעור נמוך של בעלי השכלה 16 שנות לימוד ומעלה, יחסית לשני האזורים האחרים, אך דומה לנתון הכלל עירוני.

- **רמת הכנסה** - שיעור גבוה יחסית לשני האזורים האחרים של מי שהעידו על עצמם שהם מרוויחים מעל הממוצע (30% לעומת 27% במרכז גולדה ו-21% בשינקין-נחלת בנימין).

כללית, האוכלוסיות בשלושת האזורים דומות זו לזו יותר משהן דומות לאוכלוסיית ת"א-יפו בכללה ובכל זאת נמצאו ביניהן הבדלים מובהקים בגיל (אחוז הצעירים בולט בשינקין-נחלת בנימין ואחוז המבוגרים בולט בסביבת מרכז גולדה), מוצא (אחוז יוצאי אירופה-אמריקה בולט בסביבת מרכז גולדה, אחוז יוצאי ישראל בולט בשינקין-נחלת בנימין ואחוז יוצאי אפריקה-אסיה בולט בנווה-צדק), חזקה בדירה (אחוז השוכרים בולט בשינקין-נחלת בנימין ואחוז הגרים בבעלות בולט בנווה-צדק), ובהשכלה (אחוז בעלי השכלה עד 12 שנות לימוד בולט בנווה-צדק ואחוז בעלי השכלה מעל 16 שנות לימוד בולט בסביבת גולדה).

לוח 6.1.1.2 מאפייני האוכלוסייה באזורי המחקר ובת"א-יפו, 2006 (%)

סה"כ ת"א-יפו	סה"כ אזורי המחקר (מ=185)	נווה-צדק (מ=63)	שינקין-נחלת בנימין (מ=61)	מרכז גולדה (מ=61)	
גיל					
39.0	39.4	31.7	47.6	39.4	18-34*
30.0	34.1	46.0	34.4	21.3	35-54
31.0	26.5	22.2	18.0	39.3	+55
100	100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 13.411$ p=0.009 ****					
מיוצא**					
34.7	55.7	52.4	73.8	41.0	ישראל
40.8	34.6	28.6	21.3	54.1	אירופה-אמריקה
24.6	9.7	19.0	4.9	4.9	אסיה-אפריקה
100	100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 25.079$ p=0.000					
מצב משפחתי***					
36.5	33.5	28.6	45.9	26.2	רווקה/
45.0	50.3	54.0	39.3	57.4	נשוי/ה
18.5	16.2	17.5	14.8	16.4	פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/ה
100	100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 6.593$ p=0.159					
חזקה בדירה					
47.7	64.3	77.8	50.8	62.7	בעלות
52.3	35.7	22.2	49.2	37.3	שכירות
100	100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 11.245$ p=0.024					
השכלה – שנות לימוד***					
35.6	22.7	39.6	23.0	4.9	עד 12
26.0	26.5	20.6	31.1	27.9	13-15
38.4	50.8	39.7	45.9	67.2	+16
100	100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 22.914$ p=0.000					
משלח יד (לעובדים בלבד)					
31.7	60.2	58.0	54.0	69.7	בעלי משלח יד יוקרתי
68.3	39.8	42.0	46.0	30.2	עובדים אחרים
100	100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 10.356$ p=0.241					
רמת הכנסה (לעובדים בלבד ולמשיבים על השאלה)					
-	35.2	26.1	35.3	41.2	הרבה מתחת לממוצע
-	39.6	43.5	44.1	32.4	קרוב לממוצע
-	25.3	30.4	20.6	26.5	הרבה מעל הממוצע
-	100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 2.160$ p=0.706					

מקור: סקר תושבי האזורים, 2006; שנתון סטטיסטי של עיריית ת"א-יפו, 2007.
 *נתוני ת"א-יפו מתייחסים לגיל 18-34, בעוד שנתוני הסקר שלנו – ל-18-34.
 **נתוני ת"א-יפו מתייחסים לכל קבוצות הגילאים, בעוד שנתוני הסקר – לבני 18 למעלה בלבד.
 ***נתוני ת"א-יפו מתייחסים לבני 15 למעלה, בעוד שנתוני הסקר – לבני 18 ומעלה.
 ****המבחן מתייחס להבדלים בין שלושת האזורים בלבד.

6.1.2 שינויים בגודל אוכלוסיית האזורים

פרק זה פותח בהצגת נתונים על גודל אוכלוסיית האזורים הנחקרים בין השנים 1972 ל- 2004 (ר' לוח 6.1.2.1). ובעקבותיהם שני סוגים של השוואות. (א) השוואת אחוזי השינוי בגודל אוכלוסיית אזורי המחקר בכללה, עם אחוזי השינוי בגודל אוכלוסיית העיר, מלמדת שבתקופת הפיתוח של פרויקטי התרבות (1983-2006) גדלה אוכלוסיית האזורים יותר מפי שתיים מאשר אוכלוסיית ת"א בכללה. וזאת לאחר שבשנים 1972-83 כל האזורים האלה איבדו אוכלוסייה בהיקפים הרבה יותר גדולים מאשר העיר בכללה (ירידה של 23% בגודל אוכלוסיית אזורי המחקר לעומת ירידה של 10% בגודל אוכלוסיית העיר בכללה). (ב) גידול האוכלוסייה באזורי המחקר ("קבוצת הניסוי" שלנו) הושווה עם הגידול באזורים אחרים באותו רובע עירוני (מעין "קבוצת ביקורת"; מרכז גולדה שייך לרובע 4 בעוד ששינקין-נחלת בנימין וגם נווה-צדק שייכים לרובע 5; נמצא, שבשלושת אזורי המחקר האוכלוסייה גדלה יותר מאשר ברובע הביקורת.

לוח 6.1.2.2 מציג את הסיפור השונה של גידול האוכלוסייה בכל אחד משלושת האזורים שנבדקו. הסיפור נוצר באמצעות השוואה בין גידול האוכלוסייה באזור הנבחר לבין גידולה ברובע העירוני שהאזור מהווה חלק ממנו, בצד השוואה בין שתי תקופות בתוך כל אזור. הממצאים הם:

- **מרכז גולדה** – התבוננות בסך כל השינוי במרכז גולדה בהשוואה לרובע העירוני כולו מלמדת על הצלחה ניכרת במשיכת אוכלוסייה: גידול של 16% לעומת 0%. אולם ההשוואה בין התקופות מלמדת על השתלשלות עניינים מורכבת יותר: בתקופה הראשונה (1983-95) חל גידול בולט באוכלוסיית האזור (תוספת של 9%), בעוד שברובע כולו היא קטנה (הקטנה של 7%); להערכתנו, סביר לשער שבניית המוזיאון והספרייה בשנות ה-70 תרמו לגידול האוכלוסייה בשנות השמונים. לעומת זאת, בתקופה השנייה –

התקופה שהייתה אמורה להיות מושפעת ממשכן האמנויות (המשכן נחנך ב-1994, אך התיאטרון הקאמרי נפתח רק ב-2003) חל גידול אוכלוסייה מתון באזור (של 6%), קצת קטן מזה שחל ברובע בכללו (של 8%). לפיכך, בעשור הראשון לקיומו, לא נראה שהמשכן לאמנויות הבמה גרם לגידול האוכלוסייה באזור.

לוח 6.1.2.1 גודל אוכלוסיית האזורים (1972-2004)

Table 6.1.2.1 Size of district population (1972-2004)

שנים	מרכז גולדה	שינקין-נחלת בנימין	נווה-צדק	סה"כ
1972	3,171	5,927	2,846	11,944
1983	2,327	4,322	2,561	9,210
1995	2,544	4,785	2,631	9,960
2004	2,706	5,588	3,728	12,022

מקורות: מפקדי אוכלוסין ודירור של הלמ"ס, 1972, 1983, 1995; נתוני המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עיריית ת"א-יפו, 2005.

לוח 6.1.2.2 אחוז שינוי בגודל אוכלוסיית אזורי המחקר

בהשוואה לרובע ולכלל ת"א-יפו (1983-2004)

Table 6.1.2.2 Percentage of population growth in the research districts in comparison with the quarter (1983-2004)

סה"כ בת"א-יפו	סה"כ באזורי המחקר	נווה-צדק		שינקין-נחלת בנימין		מרכז גולדה		שנים
		רובע *5	אזור המחקר	רובע *5	אזור המחקר	רובע *4	אזור המחקר	
+6	8+	7+	3+	7+	11+	7-	9+	1983-1995
+7	21+	17+	42+	17+	17+	8+	6+	1995-2004
+14	31+	+25	46+	+25	29+	0	16+	סך כל השינוי 1983-2004

מקורות: מפקדי אוכלוסין ודירור של הלמ"ס, 1983, 1995; נתוני המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עיריית ת"א-יפו, 2005.
שינוי בגודל אוכלוסיית הרובע לאחר שחיסרנו ממנו את גודל אוכלוסיית אזורי המחקר.

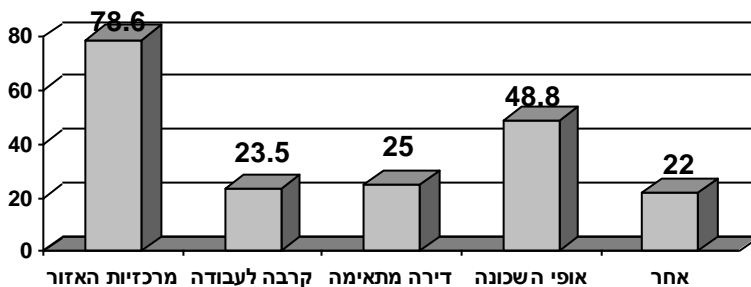
- שינקין-נחלת בנימין – חל גידול רב (של 29%), שהוא רק מעט גדול יותר מן הגידול באוכלוסיית הרובע (29%) באותה תקופה. הממצא הזה לא תומך בהשערה שפיתוח התרבות תרם באופן משמעותי לגידול אוכלוסיית האזור.
- נווה-צדק – בתקופה הנחקרת חל בה גידול אוכלוסין בולט ביותר (של 46%), הן בהשוואה לרובע והן בהשוואה לאזורי המחקר האחרים. סביר לשער שלא רק מרכז סוזן דלל, אלא כל הפיתוח התרבותי תרם תרומה מאוד משמעותית לגידול אוכלוסיית האזור.

האם פרויקטי התרבות מושכים אוכלוסייה לאזור?

אוכלוסייה "חדשה" - זו שגרה באזורי המחקר פחות מ-20 שנה, היוותה 71% מאוכלוסיית המדגם¹⁰ (מ=132). לבחינת ההשפעה של פיתוח פרויקטי התרבות על החלטת התושבים להשתכן דווקא באזורי המחקר, התושבים "החדשים" נתבקשו להשיב על מספר שאלות, הקשורות לסיבות הבחירה באזורי המחקר בתור מקום מגוריהם.

איור 6.1.2 סיבות להחלטה לגור באזורי המחקר (%)

Figure 6.1.2 Reasons for decision to reside in the research districts (%)

מקור: סקר התושבים של אזורי המחקר, 2006

¹⁰ נתון זה לא ניתן להשוואה עם נתונים כלל עירוניים מסוג דומה, כיוון שבסטטיסטיקה רשמית מקובל לאמוד ולהציג נתונים שנתיים בלבד על נידות אוכלוסייה בין ישובים ובתוכם ולא נתונים מצטברים בתקופת זמן מסוימת. הגישה הזו אינה מספקת מידע על משך מגורים באזור.

ראשית, התושבים החדשים נשאלו: מה היו שתי הסיבות החשובות ביותר שבגללן בחרת לגור בשכונה זו? למרואיינים הוצעה אפשרות לבחור בין שש אופציות: מרכזיות האזור/ קרבה לכל מקום בעיר; קרבה לעבודה; אופי השכונה; קרבה למשפחה/חברים; מצאתי דירה מתאימה/ מחיר נוח וסיבה אחרת. התפלגות התשובות לשאלה הזו מובאת באיור 6.1.2. הסיבה החשובה ביותר שבגללה הגיעו התושבים החדשים לאזורי המחקר היא מרכזיות האזור וקרבתו לכל מקום בעיר והסיבה השנייה בחשיבותה היא אופי השכונה. חשיבותה של הסיבה "אופי השכונה" (כ-49% מהנסקרים בחרו בה) כבר מצביעה, אומנם בעקיפין, על השפעת הפעילות התרבותית המתרחשת באזורי המחקר על החלטת האוכלוסייה החדשה לגור בהם, מכיוון שפעילות זו ידועה היטב בעיר, ולפיכך, מקושרת ל"אופי השכונה", גם אם אינה הגורם היחידי המשפיע עליו.

לוח 6.1.2.3 "האם העובדה שבאזור הזה נמצאים בתי תרבות/גרים ועובדים אמנים ואומנים השפיעה על החלטתך לגור באזור?" (%)
Table 6.1.2.3 "Was your decision to reside in the district influenced by location of cultural facilities in it?" (%)

נווה-צדק (מ=44)	שינקין-נחלת בנימין (מ=47)	מרכז גולדה (מ=41)	סה"כ (מ=132)	
50.0	31.9	43.9	41.7	כן
50.0	68.1	56.1	58.3	לא
100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 3.180$ $df=2$ $p=0.204$				

מקור: סקר התושבים של אזורי המחקר, 2006

שנית, בכדי לבחון השפעה ישירה של הפעילות התרבותית על החלטתם של התושבים החדשים לגור באזורי המחקר, שאלנו את הנסקרים: "האם העובדה שבאזור הזה נמצאים בתי תרבות / גרים ועובדים אמנים ואומנים השפיעה על החלטתך לגור באזור?". התפלגות התשובות לשאלה הזו מובאת בלוח 6.1.2.3.

נתוני הטבלה מעידים על כך ש 42% מהנסקרים הושפעו ישירות בהחלטתם לגור באזורי המחקר מן העובדה שבהם נמצאים בתי תרבות /גרים ועובדים אמנים ואומנים. לא נמצא הבדל מובהק בין אזורי המחקר בתשובות המרואיינים לשאלה הזו. באזור של מרכז גולדה ובשכונת נווה-צדק המרואיינים, שהשיבו בחיוב לשאלה הנ"ל, נשאלו גם: האם משך אותם לכאן במיוחד אחד ממוסדות התרבות. רוב המרואיינים השיבו להשאלה הזו "כל המוסדות יחד ולא מוסד ספציפי אחד".

לוח 6.1.2.4 השפעת הפעילות התרבותית באזור על החלטה לגור בו (%)

Table 6.1.2.4 Cultural activity impact on decision to reside in the district (%)

נווה-צדק (מ=44)	שינקין-נחלת בנימין (מ=47)	מרכז גולדה (מ=41)	סה"כ (מ=132)	
81.8	46.8	63.4	63.6	כן
18.2	53.2	36.6	36.4	לא
100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 12.038$ $df=2$ $p=0.002$				

מקור: סקר התושבים של אזורי המחקר, 2006

מכיוון שלהערכתנו, הן הבחירה ב"אופי השכונה" כגורם למגורים באזור והן האמירה הישירה על השפעה של התרבות המקומית על ההחלטה לגור באזור מצביעות על תופעה דומה, החלטנו לחברן למשתנה אחד. בנינו משתנה חדש – "השפעת הפעילות התרבותית על החלטה לגור באזור". במשתנה הזה כל התשובות החיוביות לפחות לאחת משתי השאלות הנ"ל קיבלו ערך "1-כן" והתשובות השליליות לשאלה הראשונה וכן לשאלה השנייה קיבלו ערך "2-לא". המשתנה החדש מוצג בלוח 6.1.2.4 נתוני הטבלה מצביעים על כך שקרוב לשני שלישי מן התושבים החדשים העידו על עצמם שהחלטתם לגור באזור הושפעה מן הפעילות התרבותית המתקיימת בו או, בניסוח אחר, מן האופי "התרבותי" של האזור. נמצא הבדל מובהק ($p \leq 0.05$) בין כוח המשיכה של האזורים השונים. ההבדלים האלה שנמצאו באמצעות

תשאול תושבי האזורים הולמים את אלה שנמצאו בניתוח הנתונים המספריים של השינויים לאורך זמן בגודל אוכלוסיית האזורים:

- *נוה-צדק* – פיתוח רובע של תרבות ויצירה יצר כוח משיכה חזק מאוד לאוכלוסייה חדשה, הן לפי לוח 6.1.2.2 והן לפי לוח 6.1.2.4.
- *שינקין-נחלת בנימין* – ניתוח גודל האוכלוסייה בתקופות השונות (לוח 6.1.2.2) לא אפשר לזהות השפעה של הפרויקטים האמנותיים-קהילתיים, אם כי לא סתר אפשרות זו. ניתוח תשובות התושבים (לוח 6.1.2.4) מלמד, שהפעילות התרבותית משכה לא מעטים מהם, אך כוחה היה פחות מזה שהתגלה בשני האזורים האחרים.
- *מרכז גולדה* – פיתוח נדלין לתרבות אליטיסטית מושך אוכלוסייה לגור בקרבתו במידה בינונית, יחסית לשתי האסטרטגיות האחרות. מכיוון שמרכז האמנויות נחנך מאוחר, יחסית לפרויקטים אחרים (1994), ייתכן שהשפעתו על משיכת תושבים עוד לא התגלתה במלואה בעת איסוף הנתונים.

6.1.3 שינויים במאפייני אוכלוסיית האזורים

נשווה את המאפיינים הנבחרים של כלל אוכלוסיית האזורים בשתי נקודות הזמן – בשנת 1983, המתייחסת לתקופת זמן שלפני הקמת פרויקטי התרבות המובילים באזורים הנחקרים, ובשנת 2006 – שנת עריכת הסקר. בין המאפיינים שנבחנו: גיל, מספר שנות לימוד, משלח יד ובעלות על דירה¹¹ (ר' לוח 6.1.3.1).

---

¹¹ שונות בשיטות מדידת המאפיינים האחדים בין מפקד אוכלוסין ודיר (1983) לבין סקר התושבים שנערך במסגרת המחקר הנוכחי (2006) והעדר נתונים רלוונטיים לפחות באחד המקורות שנבדקו לא אפשרו לנו לבחון את השינויים ברוב המאפיינים שהשתמשנו בסקר.

לוח 6.1.3.1 שינויים במאפייני אוכלוסיית האזורים, 1983-2006

Table 6.1.3.1 Population characteristic changes in the research districts, 1983-2006

אוכלוסיית ת"א-יפו		אוכלוסיית האזורים		
2006	1983	2006	1983	
39.0	30.1	39.4	23.1	% בני 20-34
30.0	26.9	34.1	19.6	% בני 35-54
31.0	42.9	26.5	57.2	% בני 55 ומעלה
64.4	25.0	77.3	20.1	% בעלי השכלה 13 שנות לימוד ומעלה
31.7	21.6	60.2	19.3	% בעלי משלח יד אקדמי ובעלי מקצועות חופשיים וטכניים
46.7	67.7	64.3	52.3	% משקי בית הגרים בבעלות

מקורות: מפקד אוכלוסין ודיר של הלמ"ס, 1983; שנתון סטטיסטי של עיריית ת"א-יפו, 2007; סקר תושבי האזורים, 2006.

הנתונים שמוצגים בטבלה מעידים על כך שבשנים 1983-2006 חל מהפך במאפייני האוכלוסייה בעיר כולה, יחסית לערים ותיקות אחרות בישראל כמו חיפה למשל, אך המהפך בולט יותר באזורי התרבות. המהפך הזה בא לידי ביטוי:

- בגיל - בעבר (1983) אחוז הצעירים באזורי המחקר היה נמוך במיוחד, יחסית לכלל ת"א, בעוד שכיום, הגילאים השכיחים ביותר הינם 20-34 ואחוז בני 35-54 עולה על זה שבת"א-יפו כולה.
- באחוז בעלי מקצועות יוקרתיים - שיעורם באזורי המחקר ב-2006 גבוה פי שלושה משהיה ב-1983 וגם: שיעורם באזורי המחקר ב-2006 גבוה פי שניים יותר משיעורם בעיר ת"א-יפו באותו זמן.
- בשיעור בעלות על דיור - אזורי המחקר בולטים בשיעור גבוה (64%) של הגרים בבעלות; אומנם, יחסית למדינה בכללה (70%) מדובר בשיעור נמוך, אך יחסית לעיר ת"א (47%), זהו שיעור גבוה, הראוי לציון.

להלן נציג את השינויים שחלו לאורך הזמן במאפייני האוכלוסייה של כל אחד משלושת האזורים הנחקרים ונבחן את השאלה: "האם לפיתוח פרויקטי התרבות מסוגים שונים תרומה ישירה ניכרת לשינוי במאפייני אוכלוסיית האזורים?".

מרכז גולדה

בניגוד לשכונות רבות במרכז ת"א-יפו, האזור הנדון לא עבר תהליכי הידרדרות פיסית משמעותית בשנות השישים-שבעים, אולם מבחינה דמוגרפית וחברתית, חלו בו תהליכים דומים לאלה שהתרחשו בשכונות של מרכז העיר (ר' לוח 6.1.3.2). בין 1972 ל-1983 התרחשה

לוח 6.1.3.2 הרכב גילאים באזור מרכז גולדה, 1972-2004 (%)

Table 6.1.3.2 Age groups in Golda Center district, 1972-2004 (%)

שנים	סה"כ	0-14	15-24	25-44	45-64	+65
1972	100	16.7	15.8	14.8	34.0	18.7
1983	100	7.6	10.9	15.6	23.8	37.6
1995	100	10.5	9.9	27.8	15.6	42.4
2004	100	12.9	19.8	30.4	14.7	22.1

מקור: פרסומי מפקדי אוכלוסין ודיוור, 1972, 1983, 1995; נתונים של המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עיריית ת"א-יפו, 2005.

הזדקנות מהירה מאוד של אוכלוסיית האזור: חלקם של בני 65+ גדל פי 2 ואחוז הילדים (בני 0-14) ובני 15-24 ירד משמעותית. לעומת זאת, בין 1983 ל-1995 התרחשה כניסה מסיבית של צעירים (בני 25-44), שהחליפו גילאי ביניים (45-65), מבלי להפסיק את הגידול באוכלוסיית הקשישים. בסוף התקופה הזו (1995), האזור הגיע לשיא לא שכיח בישראל של 42% קשישים (65+). בין 1995 ל-2004 חלה הצערה דרמטית: אחוז הקשישים קטן למחצית, אחוז בני 15-24 גדל פי שניים וגדלו גם מספר הילדים ומשקי הבית הצעירים (בני 25-44).

לוח 6.1.3.3 שינויים במאפייני האוכלוסייה במרכז גולדה, 1983-2006

Table 6.1.3.3 Population characteristic changes in Golda Center district, 1983-2006

2006	1995	1983	1972	
67.2	30.1			% בעלי השכלה +16 שנות לימוד
69.7	35.4	29.5		% בעלי משלח יד אקדמי ובעלי מקצועות חופשיים וטכניים
62.7	65.1	79.0		% משקי בית הגרים בבעלות
42.6	48.2	44.1	27.0	% משקי בית עם נפש אחת

מקורות: מפקד אוכלוסין ודיר של הלמ"ס, 1972, 1983, 1995; סקר תושבי האזורים, 2006.

לצד ה"הצערה" הדרמטית של אוכלוסיית האזור בין 1983 ל-2006, גדלו בו משמעותית בתקופה זו אחוז שוכרי דירות, אחוז בעלי השכלה של 16 שנות לימוד ומעלה ואחוז בעלי משלחי יד אקדמי ובעלי מקצועות חופשיים וטכניים (ר' לוח 6.1.3.3). יחד עם זאת, הנתונים משנת 1983 ו-1995 מעידים על ירידת האזור במדרג החברתי-כלכלי העירוני ממקום 55 ל-47¹². נתונים אלה, לצד נתוני הגיל שהוצגו לעיל, מרמזים על כך שצעירים בודדים, פחות מבוססים (רבים מהם סטודנטים) החליפו קשישים מבוססים בודדים, באזור הסמוך למשכן לאמנויות הבמה.

בנוסף לבדיקה "אובייקטיבית" של נתונים מספריים, נערכה גם בדיקה של ההערכה ה"סובייקטיבית" של התושבים המקומיים את השינויים שחלו באופי אוכלוסיית האזור. באזור מרכז גולדה, שני שלישי (!) מן התושבים העידו שחלו שינויים כאלה. מהדיווחים של הנסקרים ניתן ללמוד על גידול במספר סטודנטים, זוגות צעירים עם ילדים ומשפחות אלטרנטיביות (בעיקר מן הקהילה ההומו-ולסבית), ששוכרים דירות בסביבת מרכז גולדה. כמו כן, רוב המרואיינים דיווחו על מגמת ירידה בסטטוס חברתי-כלכלי של האזור, הנובעת, מצד אחד, מהתמעטות

¹² מספר 1 הוא המקום הנמוך ביותר במדרג.

הדרגתית של אוכלוסייה מבוגרת ומאוד מבוססת שגרה כאן קודם, ומצד שני, מכניסת אוכלוסייה צעירה שמעמדה הכלכלי נמוך, יחסית לאוכלוסייה הותיקה. רק מיעוט מבין המרוויינים (13%) ייחס את השינויים הללו באוכלוסיית המקום להקמתם של מוסדות התרבות – המשכן לאמנויות הבמה, מוזיאון לאמנות וספריית בית אריאלה. נושא השפעת מוסדות התרבות האלה על שינויים במאפייני אוכלוסיית האזורים הועלה גם בראיונות עם בעלי תפקידים בהם. אך רק אחד מן המרוויינים – מנהל התיאטרון הקאמרי, הביע את דעתו בנושא. לדבריו, "התיאטרון השפיע על תחלופת האוכלוסייה בהיותו "קונטרה" לרחוב שינקין: אנשים נמשכים לתרבות גבוהה".

שינקין-נחלת בנימין

בין אזורי המחקר, השינויים החדים ביותר בהרכב הגילאים חלו באזור שינקין-נחלת בנימין (ר' לוח 6.1.3.4). מגמת ההצערה של האזור החלה עוד ב-83-1972, כאשר צעירים גילאי 25-44 החליפו חלק מהאוכלוסייה הבוגרת (בני 64-45), אם כי במקביל, המשיכה העלייה החדה למדי באוכלוסיית הקשישים (כמו שמצאנו באזור מרכז גולדה). אחרי 1983 חל המהפך: תוך עשור האוכלוסייה הצעירה גדלה פי 2, עלה במקצת מספר הילדים באזור וחלה הקטנה ניכרת של הגילאים המבוגרים (45 ומעלה). ב-2004, כמחצית מתושבי האזור בני 25-44, כנראה יותר מכל אזור עירוני ותיק בישראל.

לוח 6.1.3.4 הרכב גילאים באזור שינקין-נחלת בנימין, 1972-2004 (%)

Table 6.1.3.4 Age groups in Sheinkin and Nachalat Binyamin district, 1972-2004 (%)

שנים	סה"כ	0-14	15-24	25-44	45-64	+65
1972	100	12	14.1	15.8	33.9	24.2
1983	100	9.7	10.9	19.4	23.8	36.2
1995	100	12.7	12.4	40.1	14.4	22.9
2004	100	11.1	15.6	47.2	12.8	13.3

מקור: פרסומי מפקדי אוכלוסין ודיוור, 1972, 1983, 1995; נתונים של המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עיריית ת"א-יפו, 2005.

לפי תיאורה של גינזברג (1993), עד אמצע שנות ה-70, היה אזור "לב העיר" שכונת מגורים בעלת אופי הומוגני למדי. רוב דייריו היו וותיקים יוצאי אירופה ובני המעמד הבינוני. רובם גרו בדירות מוגנות (דמי מפתח) ובתנאי דיור טובים. השוואת הנתונים של העשורים האחרונים (ר' לוח 6.1.3.5). מעידה על עלייה ניכרת – פי 2, באחוז משקי בית של בודדים (רווקים, גרושים, פרודים ואלמנים) הגרים באזור הזה. למרות גידול ניכר באחוז הצעירים והבודדים, שרבים מהם נוהגים לגור בשכירות, הנתונים מלמדים על עלייה, שחלה בעשור האחרון, באחוז התושבים שגרים בבעלות. בכדי להבהיר את הסוגיה היה רצוי לבדוק גם שינויים במצב משפחתי של אוכלוסיית האזורים והרכב משקי בית. אולם בשל אי הלימה ביחידות המדידה בין מפקד האוכלוסין לסקר התושבים, לא היה באפשרותנו לערוך השוואות כאלה. יחד עם זאת, ההערכות ה"סובייקטיביות" של הנסקרים – תושבי האזור, מספקות את המידע החסר אודות השינויים שחלו בשנים האחרונות במאפייני אוכלוסיית האזור. הן מעידות על השתכנות משפחות צעירות רבות, אשר קנו דירות במקום.

לוח 6.1.3.5 שינויים במאפייני האוכלוסייה באזור שינקין-נחלת בנימין, 1983-2006

Table 6.1.3.5 Population characteristic changes in Sheinkin and Nachalat Binyamin district, 1983-2006

2006	1995	1983	1972	
45.9	21.5			% בעלי השכלה +16 שנות לימוד
54.0	31.2	20.8		% בעלי משלח יד אקדמי ובעלי מקצועות חופשיים וטכניים
50.8	33.9	46.9		% משקי בית הגרים בבעלות
60.7	55.8	45.7	29.9	% משקי בית עם נפש אחת

מקורות: מפקד אוכלוסין ודיור של הלמ"ס, 1972, 1983, 1995; סקר תושבי האזורים, 2006.

בנוסף לשינויים מהותיים במבנה הדמוגרפי, במהלך העשורים האחרונים חלה באזור רחובות שינקין ונחלת בנימין עלייה ניכרת –

יותר מפי 2 (הרבה יותר מאשר בת"א בכללה), באחוז בעלי השכלה 16 שנות לימוד ומעלה ובאחוז בעלי משלח יד אקדמי ומקצועות חופשיים וטכניים. מדיווחים של הנסקרים – תושבי האזור, עולה שבין בעלי המקצועות החופשיים שהגיעו אליו בשנים האחרונות חלק גדול של אמנים, אומנים ומעצבים למיניהם. כמו כן, המרואיינים דיווחו על שינוי חיובי במעמד הכלכלי של תושבי המקום. על-פי עדויותיהם, *"לשכונה הגיעו עשירים הרבה יותר" ו"הרבה אלה שפתחו או רוצים לפתוח עסקים באזור"*. סביר להניח, שהשינוי בסטטוס חברתי-כלכלי של האזור התרחש דווקא בעשור האחרון, כיוון שהנתונים מן השנים 1983 ו-1995 לא מעידים על עליית האזור במדרג חברתי-כלכלי עירוני (מקומותיהם של האזורים הסטטיסטיים הנכללים באזור לא השתנו והיוו בין ה-32 לבין ה-37).

על-פי ההערכות ה"סובייקטיביות" של מחצית מן המרואיינים, תושבי רחובות שינקין ונחלת בנימין, בשנים האחרונות חלו שינויים באופי אוכלוסיית האזור. חשוב לציין, שרוב התושבים האלה (65%) סבורים שהשינויים הינם תוצאה ישירה של פעילות תרבותית-קהילתית, המתרחשת באזור הנדון. דבריו של מנהל מרכז קהילתי "בית תמי" תומכים בממצא הזה. לטענתו, *"היתה תרומה משותפת של המרכז הקהילתי הזה, גני ילדים ובית-ספר "בלפור" למשיכת משפחות עם ילדים אל האזור"*.

נווה-צדק

המהפך בהרכב הגילאי בשכונת נווה-צדק מתון מעט, יחסית לשינקין-נחלת בנימין, אך דומה בקווים הכלליים למה שנמצא בשני האזורים האחרים (ר' לוח 6.1.3.6). בולט ביותר השינוי באחוז גילאי 25-44 (גידול פי 2 מאז 1983), ובמקביל, הקטנת השיעור של שתי הקבוצות המבוגרות יותר. גם באזור זה, השינויים הגדולים החלו בשנות השמונים. לתשומת לב מיוחדת ראויות קבוצות הגיל הצעירות ביותר, קבוצות שהן קטנות במיוחד בעיר ת"א ואשר העירייה מבקשת

להגדילן. נווה-צדק הצטיינה לאורך כל התקופה באחוז גבוה במיוחד של בני 0-14, ולמרות הירידה בו במשך השנים, הוא עדיין גבוה, הן יחסית לשני אזורי המחקר האחרים והן יחסית לת"א בכללה. אשר לבני 15-24, שיעורם בנווה-צדק לא רק שלא גדל, כמו באזורים האחרים, אלא נעשה קטן במיוחד, הן ביחס לעצמו בשנים קודמות והן יחסית לאזורים האחרים.

לוח 6.1.3.6 הרכב גילאים בשכונת נווה-צדק, 1972-2004 (%)

Table 6.1.3.6 Age groups in Neve-Tzedek district, 1972-2004 (%)

שנים	סה"כ	0-14	15-24	25-44	45-64	+65
1972	100	22.5	18.3	21.0	23.2	15.1
1983	100	13.3	14.4	21.9	26.6	23.8
1995	100	15.2	12.7	37.3	18.0	16.8
2004	100	19.4	8.9	44.8	16.3	10.6

מקור: מפקדי אוכלוסין ודיוור, 1972, 1983, 1995; נתוני המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עיריית ת"א-יפו, 2005.

השינוי המהותי שהתרחש בשכונה בתקופה הנחקרת מתבטא בעלייה דרמטית בסטטוס חברתי-כלכלי שלה. לאחר מלחמת העצמאות הגיעו לנווה-צדק עולים ממזרח אירופה, שמצאו משכן בבתי-הראשונים. אולם בשנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20 החל בשכונה תהליך של לחחול למטה (filtering down): בשל תנאי המחיה הירודים, רוב האוכלוסייה האירופאית המבוססת יצאה מן השכונה ואת מקומה תפסה אוכלוסיית עולים מצפון-אפריקה ואוכלוסייה צעירה ממעמד כלכלי נמוך, בעיקר אמנים ואומנים (שביט, ביגר, 2001; רגב, 1984). התהליך הזה נמשך גם בין שנים 1972-1983 (ר' לוח 6.1.3.7). אולם מתחילת שנות ה-90 ואילך, לשכונה נכנסת אוכלוסייה חדשה ממעמד חברתי-כלכלי גבוה. כתוצאה מכך, כבר בין שנים 1983-1995 מקום השכונה במדרג חברתי-כלכלי עירוני "קפץ" ממקום 14 ל-26 (נתונים של מפקדי אוכלוסין ודיוור, 1983, 1995). נתוני הלוח מלמדים על השינויים הבולטים ביותר, יחסית לשני האזורים האחרים, ברמת

ההשכלה של תושבי האזור ובאחוז בעלי משלח יד אקדמי ובעלי מקצועות חופשיים וטכניים - גידול כפי 4. כמו כן, חלה עלייה ניכרת – יותר מפי 2, באחוז משקי הגרים בבעלות.

לוח 6.1.3.7 שינויים במאפייני האוכלוסייה בנווה-צדק, 1983-2006

Table 6.1.3.7 Population characteristic changes in Neve-Tzedek district, 1983-2006

2006	1995	1983	1972	
19.0	40.8	61.3	28.9	% יוצאי אסיה-אפריקה
39.7	10.6			% בעלי השכלה +16 שנות לימוד
58.0	14.0	6.8		% בעלי משלח יד אקדמי ובעלי מקצועות חופשיים וטכניים
77.8	34.0	41.5		% משקי בית הגרים בבעלות
46.1	46.5	40.0	25.5	% משקי בית עם נפש אחת

מקורות: מפקד אוכלוסין ודירור של הלמ"ס, 1972, 1983, 1995; סקר תושבי האזורים, 2006.

על-פי ההערכות ה"סובייקטיביות" של רוב המרואיינים (80%) - תושבי שכונת נווה-צדק, בשנים האחרונות חלו שינויים באופי אוכלוסיית האזור. בין הביטויים הנפוצים שבעזרתם ותיקי שכונת נווה-צדק מתארים את השינויים שחלו במאפיינים של אוכלוסייתה: "הגיעה אוכלוסייה מבוססת יותר מבחינה כלכלית"; "משפחות עם ילדים קטנים - בגלל איכות החיים כאן"; "אוכלוסייה עשירה מחו"ל", "אמנים ואנשי רוח, בוהמה"; "אנשים ממוצא אחר"; "כל מיני מנהלים ובעלי עסקים במרכז ת"א". כ-40% מן הנסקרים האלה סבורים שהשינויים מסוג זה הינם תוצאה של תהליך ההתחדשות התרבותית שהתרחש בשכונה, בכלל, ושל הקמת המרכז הארצי למחול – מרכז סוזן דלל, בפרט. לדעתם, המוסד הזה היווה מנוף לשינוי מהותי באופי אוכלוסיית האזור. גם מדבריו של נציג המרכז נובע, ש"המוסד "הרים" את השכונה: הקמת מרכז סוזן דלל משכה את האוכלוסייה החדשה. בהתחלה תהליך המשיכה היה איטי וכיום הוא מאוד אגרסיבי. המרכז הוא ה"שיק" של השכונה".

נסכם את הממצאים שהוצגו בפרק "שינויים במאפייני אוכלוסיית האזורים": בכל שלושת אזורי המחקר חל בעשורים האחרונים מהפך במאפייני האוכלוסייה, שבא לידי ביטוי בהצרתה הדרמטית ובגידול משמעותי מאוד של בעלי השכלה גבוהה ובעלי משלח יד אקדמי ומקצועות חופשיים וטכניים. שינויים בכיוון דומה חלו באותו זמן בת"א-יפו בכללה, אך הם בולטים עוד יותר באזורי המחקר (למשל, אחוז בעלי 16+ שנות לימוד באזורים שנבדקו מגיע ל-51%, בהשוואה ל-38% בעיר). אולם השינויים האלו בכל אחד מן האזורים החלו בתקופות שונות. באזור מרכז גולדה וסביבתו המהפך התחיל בין 1995 ל-2004, תקופה שלאחר פתיחת המשכן לאמנויות הבמה ב-1994. בתקופה זו אחוז הקשישים באזור קטן למחצית ואחוז בני 15-24 גדל פי שניים. באזור שינקין-נחלת בנימין, מגמת השינויים הסתמנה כבר בין 1972 ל-1983 – תקופת ראשית הפעילות ברחוב שינקין. אולם החל משנת 1983 חל המהפך האמיתי: תוך עשור (בין 1983 ל-1995) אחוז בני 25-44 גדל פי שניים ואחוז בני 45 ומעלה קטן משמעותית. בדומה לשינקין-נחלת בנימין, בשכונת נווה-צדק המהפך התחיל מאמצע שנות ה-80 – תקופת ראשית ההתערבות הציבורית בפיתוח הרובע, אך בשונה ממנו, היה פחות חד ונמשך גם בעשור הבא, בין 1995 ל-2004. תוך שני העשורים (בין 1983 ל-2004) אחוז גילאי 25-44 גדל פי שניים ואחוז של שתי הקבוצות המבוגרות יותר קטן פי שניים. אם כי, בשונה מאזורי המחקר האחרים, שיעורם של בני 15-24 לא רק שלא גדל, אלא קטן במידה ניכרת.

6.2 השלכות כלכליות-חברתיות

נעסוק בשני סוגי השלכות של פיתוח אסטרטגיות תרבות מבחינת האוכלוסייה המקומית: האחד - על תעסוקה של תושבי האזורים, בהם הופעלו האסטרטגיות, והשני – על מחירי הדירות בם. הממצאים

שמוצגים בפרק מתבססים על מגוון מקורות: דו"חות של המרכז למידע ולמחקרי תרבות, ראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות, קטלוג מסחרי של מחירי דירות, סקרי מחירי דירות של הלמ"ס ועיתונות מקומית.

6.2.1 תעסוקת תושבי האזורים בענף התרבות המקומי

בכדי לבחון את היקף התעסוקה של תושבי האזורים בענף התרבות המקומי, השתמשנו בשני סוגים של מקורות הנתונים: דו"חות של המרכז למידע ולמחקרי תרבות (כרמלי, 2004א, 2004 ב, 2004ג, 2006), שסיפקו מידע לגבי היקף משרות כוח אדם במוסדות התרבות הגדולים שנמצאים באזורי המחקר; וראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות ועם בעלי עסקים בתחום אמנות ועיצוב שבשכונת נווה-צדק, שהשלימו את הנתונים החסרים לגבי סך כל המועסקים במוסדות נוספים ולגבי מספר תושבי השכונה בין המועסקים במוסד או עסק. סיכום הנתונים האלה, מוצג בלוח 6.2.1.

לוח 6.2.1 תעסוקת תושבי האזורים בענף התרבות המקומי

Table 6.2.1 District population employment in local culture sector

סה"כ	נווה-צדק	שינקין-נחלת בנימין	מרכז גולדה	
934	162	132	640	סך כל המועסקים
84	10	24	50	סך כל תושבי האזורים המועסקים בענף התרבות המקומי
9.0%	6.2%	18.2%	7.8%	% תושבי האזור בין המועסקים בענף התרבותי המקומי

מקורות: כרמלי, 2004א, 2004 ב, 2004ג, 2006; ראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות; ראיונות עם בעלי עסקים בתחום אמנות ועיצוב שבשכונת נווה-צדק.

נתוני הטבלה מאפשרים להסיק כי לפיתוח פרויקטי התרבות באזורי המחקר, ובמיוחד לפיתוח נדל"ן של תרבות אליטיסטית, תרומה ישירה ניכרת ליצירת מקומות תעסוקה (נוצרו סך כל 934 משרות, כאשר כ-70% מהן – באזור מרכז גולדה), בהשוואה לערים אחרות שנחקרו מבחינה זו. בעיר ברמינגהם, לדוגמא, כתוצאה מפיתוח מסיבי של פרויקטי הנדל"ן מסוג הנדון נוצרו כ-200-300 משרות בלבד (Landry, 1996).

בין המועסקים במוסדות התרבות, הנמצאים באזורי המחקר, בין 6% ל-18% מתגוררים באזורים הסמוכים אליהם. בהיעדר נתונים משווים מסוג דומה, הן מישראל והן ממקומות אחרים, אנו מתקשים להעריך את הממצא הזה. אם כי, השוואת הנתונים האלה עם נתוני סקר התושבים שלנו באשר למקום תעסוקתם (ר' נספח 1) מלמדת על תרומה משמעותית מאוד של מוסדות התרבות לתעסוקת התושבים המקומיים בהם. באזור שינקין-נחלת בנימין אחוז תושבי המקום המועסקים בענף התרבות המקומי גבוה יותר מאשר בשני האזורים האחרים. נדגיש שהטבלה אינה כוללת נתונים על מספר האמנים – תושבי האזור הנוטלים חלק בפעילות תרבותית המתרחשת בו, בשל אי זמינות של נתונים כאלה.¹³

6.2.2 מחירי דירות באזורי המחקר

אחת מן השאלות שהמחקר התכוון לברר היתה, האם פיתוח התרבות באזורי המחקר גרם לעליית מחירי הדיור בהם? כרקע לדיון זה יש לציין, שמחירי הדירות בת"א-יפו עלו בתקופה הנחקרת (מראשית שנות ה-80 ועד היום) בשיעור גבוה, יחסית לכלל מחירי הדיור בישראל: פי 30 לעומת פי 24 (שנתונים סטטיסטיים של עיריית ת"א-יפו, שנים

---

¹³ על-פי דבריהם של האמנים שרואיינו, האמנים מהווים כמחצית מתושבי האזור, אולם לא הצלחנו לקבל אישור רשמי מדויק כלשהו לטענה הנ"ל. אפילו אם היינו יכולים לקבל את הנתונים המדויקים, עדיין היינו נתקעים בבעיה הקשורה להערכת אחוז האמנים שמועסקים דווקא באזור מגוריהם.

שונות). תופעה זו של נסיקת מחירי נדל"ן אופיינית לערים שעוברות תהליכי גלובליזציה, ולא פסחה גם על ת"א-יפו. גורמים רבים משפיעים על מחירי הדירות בכל אזור עירוני וקשה לבודד אחד מהם ולמדוד את השפעתו. במקרה הנדון, בשל העדר נתונים של מחירי דירות בתקופה שקדמה לפיתוח פרויקטי התרבות, אפילו לא יכולנו לבדוק בכמה עלו המחירים בכל אחד מן האזורים הנבחרים¹⁴. מה שביכולתנו להציג, לאחר מאמץ לא מבוטל לאיסוף נתונים, הינו מחירים ממוצעים באזורי המחקר בשנת 2006, לעומת מחירים בעיר בכללה באותו זמן, כפי שיפורט להלן.

ניתוחנו מסתמך על שני מקורות: האחד - קטלוג מסחרי של חברת "לוי יצחק" (לוי יצחק: מחירון הדירות וההשכרה, 2006); נתוני הקטלוג מבוססים על סקרי שוק חודשיים, הנערכים על-ידי חברת "לוי יצחק" ומהווים מחיר נדרש ממוצע ו/או עסקות שהתבצעו, על-פי מספר חדרים. הקטלוג של "לוי יצחק" מספקים מידע על מחירי קנייה/מכירה של דירות לפי רחובות העיר ועל מחירי השכרה לפי שכונות העיר (שהן קירוב לא מדויק לאזורים הסטטיסטיים). השני - סקרי מחירי דירות בבעלות הדיירים ושכר דירה של דירות בשכירות הנערכים מדי רבעון על-יד הלמ"ס (עיריית ת"א-יפו, 2007). נתונים על מחירי דירות בבעלות הדיירים של הלמ"ס הינם מחירים ממוצעים של עסקות שבוצעו בעיר ת"א-יפו ומבוססים על נתונים של מס רכוש (כפי שהוסבר לנו במחלקת המידע של הלמ"ס).

---

¹⁴ יש בידינו מאמרים עיתונאיים על עליית מחירי דירות בת"א בכלל ובנווה-צדק בפרט, כמו מאמר של אריק מירובסקי מ-The Marker מיום 6.04.07: "מחירי הדירות בחיפה הגיעו לרמות של 65% ממחירי הדירות בת"א לאורך כל שנות ה-90. בחמש השנים האחרונות הלכו הפערים והתרחבו, כך שכיום מחיר דירה ממוצעת בתל-אביב כפול ממחירה בחיפה...מחירי דירות בלב העיר ת"א הגיעו ל-2,500 עד 4,500 דולר למ"ר...הודות לתושבי החוץ עלו מאוד מחירי הנכסים בנווה-צדק, לרמות של 4,000-6,000 דולר למ"ר".

לוח 6.2.2.1 מחירים ממוצעים של דירות שנמכרו, 2006 (ש"ח)

Table 6.2.2.1 Average prices of apartments sold, 2006
(NIS)

מספר חדרים	מרכז גולדה	שינקין-נחלת בנימין	נווה-צדק	ת"א-יפו
1.5-2	735,000	847,000		640,000
2.5-3	884,000	1,336,000	1,800,000	803,000
4-3.5	1,294,000	1,888,000	3,426,000	1,220,000

מקורות: לוי יצחק: מחירון הדירות וההשכרה, 2006; שנתון סטטיסטי של עיריית

ת"א-יפו, 2007

לוח 6.2.2.2 מחירים ממוצעים של שכר דירה חופשי, 2006 (ש"ח)

Table 6.2.2.2 Average free rental prices, 2006 (NIS)

מספר חדרים	מרכז גולדה	שינקין-נחלת בנימין	נווה-צדק	ת"א-יפו*
1.5-2	2,920	2,785	2,850	2,555
2.5-3	3,955	4,840	3,330	3,150
4-3.5	4,733	5,850	7,800	4,564

מקורות: לוי יצחק: מחירון הדירות וההשכרה, 2006; שנתון סטטיסטי של עיריית

ת"א-יפו, 2007

שני סוגי הנתונים הנ"ל מוצגים בלוחות 6.2.2.1 ו-6.2.2.2 השוואה ביניהם מצביעה על מספר תופעות:

- מחירי דירות ממוצעים, הן למכירה והן להשכרה, בכל אזורי המחקר ובכל הקטגוריות, עולים על הממוצעים העירוניים באותן הקטגוריות;
- בולטים הבדלים בין אזורי המחקר במחירי הדירות שנמכרו: בשכונת נווה-צדק המחירים הממוצעים של דירות גבוהים יותר פי 2 עד 2.5 מאשר המחירים באזור מרכז גולדה, כשאזור שינקין-נחלת בנימין נמצא ביניהם;

- התמונה במחירי שכירות שונה: אזור מרכז גולדה בולט במחירי השכרה גבוהים במיוחד בקטגוריה של דירות קטנות, אזור שינקין-נחלת בנימין – בקטגוריה של דירות בגודל בינוני, ואילו שכונת נווה-צדק "מצטיינת" במחירי שכירות גבוהים במיוחד בדירות גדולות.

האם סביר לייחס את המחירים בטבלאות לעיל ואת ההבדלים בין שלושת האזורים לפרויקטי התרבות שנבנו בס? גורמים רבים משפיעים על מחירי דירות ואין לנו כלים להעריך את משקלו של כל אחד. על פניו, הגורמים הישירים שנראים כמשפיעים ביותר באזורים שלנו קשורים במבני המגורים: מצד אחד, הנדירות (יחסית לביקוש) של בניינים קטנים חד/ דו משפחתיים בת"א וזמינותם בנווה-צדק, ומצד שני תהליכי ההתחדשות הפיסית של מבני מגורים והקמת יחידות דיור יוקרתיות חדשות (איש הנדל"ן לוי יצחק (2008) טען, שפרויקט מגורים יוקרתי הוא ההופך את הרחוב כולו ליקר). באזורים שנבדקו יש קשר ברור לעין בין תנופת ההתחדשות הפיסית והבנייה לבין מחירי הדיור: התנופה הייתה גדולה במיוחד בנווה-צדק, וגם מחירי הדירות המריאו לגובה רב בשכונה זו; התחדשות ובנייה ניכרו בשינקין ומחירי הדירות עלו בהתאמה בסביבתו; לעומת זאת, אי התחדשות פיסית בסביבת מרכז גולדה מתבטאת במחירי דיור מתונים, יחסית, באזור זה.

אולם, מאחורי תנועת ההתחדשות והבנייה עומדים ביקושים לדיור, ואלה ככל הנראה בהחלט הושפעו מפרויקטי התרבות באזורים הנבחרים. בפרק 6.1. נותחה בהרחבה ההשפעה על גידול האוכלוסייה באזורים השונים (ר' במיוחד לוח 6.1.2.2), והיא תואמת לחלוטין את הממצאים בפרק זה של מחירי דירות: הגידול הרב ביותר התרחש בנווה-צדק, גידול בולט חל בשינקין-נחלת בנימין והרבה פחות בסביבת מרכז גולדה. מצאנו שם שלאזור גולדה נכנסים צעירים רבים שאינם יכולים להרשות לעצמם רכישת דירה, מה שמסביר את הביקוש הגבוה לדירות קטנות להשכרה ומתבטא בעליית מחירן, כפי שראינו בטבלה 6.2.2.2.

6.3 השלכות על פעילות של תושבי המקום

פרק זה עוסק בניתוח של השלכות פיתוח שלוש אסטרטגיות התרבות שזיהינו על פעילות של תושבי האזורים, בהם הופעלו האסטרטגיות הללו. בין הנושאים שמוצגים בפרק: השתתפות תושבי האזורים בפעילות תרבותית המתרחשת בהם, קשר בין מאפיינים דמוגרפיים- חברתיים של אוכלוסיית האזורים להשתתפות, השפעת ההשתתפות על שינויים אישיים וחברתיים, קשר בין פעילות תרבותית לפעילות קהילתית וניצול מקומות ציבוריים בסביבת פרויקטי התרבות על-ידי תושבי האזורים שמשתתפים בפעילות התרבות. ממצאי המחקר שמוצגים בפרק מתבססים, בעיקר, על נתוני סקר התושבים, שנערך במסגרת המחקר. אם כי, לניתוח נושאים אחדים השתמשנו גם במקורות נוספים, כמו ראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות ועם אמנים, כתבי עיתונות ואינטרנט ועוד¹.

6.3.1 השתתפות תושבי האזורים בפעילות תרבותית המתרחשת בהם

בשלבים המוקדמים של המחקר זוהתה שורה של פעילויות תרבות ופנאי, המתקיימות באזורי המחקר. כיוון שכל אזור המחקר שונה ממשנהו מבחינת אופיים של פרויקטי התרבות, שונים גם הרכבי הפעילויות בכל האזור. נמצאו שלושה סוגי פעילות בלבד שמוצעים לקהל בכל שלושת האזורים: "הצגות תיאטרון ומופעי במה", "חוגים וקורסים במרכז קהילתי" ו"סדנאות והרצאות במוזיאון, בספריה או במרכז קהילתי". פעילויות אחדות מוצעות בשני אזורים, כמו: "תערוכות במוזיאון או בגלריה", המתקיימות באזור מרכז גולדה ובשכונת נווה-צדק, ו"חגיגות ואירועי תרבות עממיים", המתקיימות באזור שינקין-נחלת בנימין ובנווה-צדק.

בכל אחד מאזורי המחקר הוצעה לנסקרים – תושבי האזורים, רשימה שונה של פעילויות תרבות ופנאי שמתקיימות באזור מגוריהם (ר' נספח 1) והם נתבקשו לציין כמה פעמים בשנה האחרונה הם ו/או אחרים

הגרים אתם בדירה השתתפו בפעילויות האלה. מבחר תדירויות ההשתתפות היה: "כמה פעמים בשנה", "בערך פעם בחודש", "בערך פעם בשבוע", "פעמים אחדות בשבוע" ו"אף פעם". לניתוח סטטיסטי של תשובות הנסקרים יצרנו משתנה בינארי – "השתתפות בפעילות תרבותית", כאשר ערך "1" קיבלו הנסקרים שהשתתפו בפעילויות התרבות המתקיימות באזור מגוריהם לפחות מספר פעמים בשנת 2006 וערך "0" – הנסקרים שלא השתתפו בפעילויות האלה אף פעם בשנה הזו.

לוח 6.3.1.1 השתתפות בפעילות תרבותית באזורי המחקר בשנת 2006 (%)

Table 6.3.1.1 Participation in cultural activities in the research districts in 2006 (%)

סוג הפעילות	סה"כ באזורי המחקר	מרכז גולדה	שינקין-נחלת בנימין	נווה-צדק
הופעות אופרה	47.5 (מ=61)	47.5		
הופעות מחול	63.5 (מ=63)			63.5
פסטיבל מחול	42.9 (מ=63)			42.9
קניות בגלריות ובחנויות מעצבים	52.4 (מ=63)			52.4
ביקור בבזאר אומנים	88.5 (מ=61)		88.5	
קניות בבזאר אומנים	73.8 (מ=61)		73.8	
הצגות תיאטרון ומופעי בימה	57.8 (מ=185)	77.0	63.9	33.3
		$p=0.000$		$x^2=25.625$
חוגים וקורסים במרכז קהילתי	24.3 (מ=185)	6.6	37.7	28.6
		$p=0.000$		$x^2=17.011$
תערוכות במוזיאון או גלריה	74.2 (מ=124)	80.3		68.3
		$p=0.125$		$x^2=2.360$
סדנאות והרצאות במוזיאון, בספרייה או במרכז קהילתי	22.2 (מ=185)	24.6	27.9	14.3
		$p=0.163$		$x^2=3.626$
חגיגות ואירועי תרבות עממיים	48.4 (מ=124)		75.4	22.2
		$p=0.000$		$x^2=35.106$

מקור: סקר תושבי האזורי, 2006.

בעזרת מבחן סטטיסטי (X^2) נבדקו ההבדלים בין אזורי המחקר בהשתתפות תושביהם בפעילויות המתקיימות לפחות בשנים משלושת

האזורים (ר' לוח 6.3.1.1). נמצאו הבדלים מובהקים ($p \leq 0.05$) בין אזורי המחקר בהשתתפות תושביהם בפעילויות הבאות:

- "הצגות תיאטרון ומופעי בימה" - באזור מרכז גולדה אחוז יותר גבוה של משתתפים;
- "חוגים וקורסים במרכז קהילתי" - באזור שינקין-נחלת בנימין אחוז יותר גבוה של משתתפים;
- "חגיגות ואירועי תרבות עממיים" - באזור שינקין-נחלת בנימין אחוז יותר גבוה (יותר מפי 3 לעומת נווה-צדק) של משתתפים.

להשוואת נתוני הסקר עם נתונים נוספים, המתייחסים להשתתפות אוכלוסיית ת"א-יפו וכלל המדינה בפעילויות תרבות דומות, השתמשנו בנתונים של סקר הרגלי קריאה, בילוי וספורט, שנערך בשנת 1999 על-ידי הלמ"ס (עיריית ת"א-יפו, 2002). אולם בסקר של הלמ"ס נחקרו חמשה סוגים של פעילויות תרבות בלבד הדומות לאלה שנבחנו במחקרינו (ר' לוח 6.3.1.2).

לוח 6.3.1.2 השתתפות בפעילות תרבותית – השוואה לסקר הלמ"ס (%)

Table 6.3.1.2 Participation in cultural activities – in comparison with CBS survey (%)

סוג הפעילות	ס"ה"כ באזורי המחקר, 2006	ס"ה"כ בת"א-יפו, 1999	ס"ה"כ בישראל, 1999
הופעות אופרה או קונצרט מוסיקה קלאסית	47.5 (מ=61)	18.3	8.7
הופעות מחול	63.5 (מ=63)	10.1	7.5
הצגות תיאטרון ומופעי בימה	57.8 (מ=185)	57.9	43.1
חוגים וקורסים במרכז קהילתי	24.3 (מ=185)	17.2	14.4
תערוכות במוזיאון או גלריה	74.2 (מ=124)	39.6	28.2

מקורות: שנתון סטטיסטי של עיריית ת"א-יפו, מס' 41, 2002; סקר תושבי האזורים,

2006.

נתוני הטבלה מלמדים על כך ששיעורי ההשתתפות של תושבי האזורים ברוב הפעילויות גבוהים יותר באופן ניכר משיעורי ההשתתפות של אוכלוסיית המדינה ואוכלוסיית העיר ת"א-יפו בפעילויות דומות. כך, לדוגמא, אחוז תושבי אזור מרכז גולדה שביקרו בהופעות אופרה גבוה פי 2.5 מאחוז תושבי העיר שצפו בהופעות אופרה או בקונצרט מוסיקה קלאסית, ויותר מפי 5 מאחוז המשתתפים הכלל ארצי בפעילויות הדומות. אחוז תושבי נווה-צדק, שהשתתפו בהופעות מחול במרכז סוזן דלל גבוה יותר פי 6 מאחוז תושבי העיר שצפו בהופעות מחול ויותר מפי 8 מאחוז המשתתפים הכלל ארצי בהופעות מחול. נזכיר כי תושבי האזורים נשאלו אך ורק לגבי השתתפותם בפעילויות המתקיימות בקרבה מיידית למקום מגוריהם, ואילו הסקר של הלמ"ס עסק בהשתתפות הכללית, ללא התייחסות למקום הפקתם של הפעילויות.

האם, בנוסף להשתתפות/ לא השתתפות של תושבי האזורים בפעילות, נוצר קשר בינם לבין מוסדות התרבות הנמצאים באזורים הללו? לבעלי תפקידים במוסדות התרבות הוצגה שורה של שאלות בעניין זה, כולל: "איך היית מתאר את היחסים בין המוסד לבין דיירי השכונה הסובבת?", "האם יש פעילות כלשהי במוסד, המכוונת במיוחד לתושבי האזור הקרוב?", "האם יש פעילות משותפת כלשהי בין המוסד למוסדות החינוך באותו אזור?".

לרוב בעלי התפקידים שרואיינו היה מה לדווח ומדבריהם ניתן להסיק כי הבדלים בין סוגי המוסדות הם יותר גדולים מאשר בין סוגי האזורים. בלט הבדל בין המרכזים הקהילתיים (בשני האזורים שבהם הם קיימים) לבין מוסדות אליטיסטיים. המרכזים הקהילתיים מקיימים יחסים הדוקים עם דיירי הסביבה. על-פי דבריו של מנהל "בית תמי", "יש לנו יחסים טובים וקשר הדוק עם הקהילה. למרות שמתחילת המאה הנוכחית, תחושת הקהילתיות שהיתה כאן לפני כ-20 שנה התחילה להיחלש; עדיין, כאשר עולה צורך, קהילת האמנים (המהווים כמחצית מתושבי האזור) מוכיחה את כוחה". כמו כן, מנהלת המרכז הקהילתי בנווה-צדק דיווחה על יחסים טובים בין

המרכז לתושבי השכונה. על-פי דבריה, "המרכז מקבל פרגון טוב מצד התושבים. הקהל מעריך מאוד את השירות שאנו נותנים ואנו מאוד קשובים לרצונות של התושבים ולהצעותיהם. בעקבות פרויקט ההתחדשות, השכונה נחשבת היום כאחד האזורים היקרים בתל-אביב. לפני 5 שנים למרכז באה, בעיקר, אוכלוסייה חלשה, ואילו עכשיו באים תושבים חדשים. הותיקים הרגישו את עצמם כנדחקים, ולנו היה חשוב מאוד לקרב אותם לפעילות. הרי לאוכלוסייה חלשה המרכז זו האפשרות היחידה להיחשף לתרבות. הצלחנו במידה מסוימת: היום הן הותיקים והן החדשים נמצאים יחד בחוגים ובאירועי התרבות שאנו מארגנים" (ראיון עם מנהלת מרכז קהילתי "נווה-צדק"). רוב פעילויותיהם של המרכזים הקהילתיים מכוונות במיוחד לתושבי האזור הקרוב. יתרה מזאת, הם משתפים פעולה עם מוסדות התרבות הנמצאים באזוריהם: ב"בית תמי" דווח על שיתוף פעולה הדוק עם ב"ס בלפור ובמרכז קהילתי בנווה-צדק נערכים אירועים וחוגים בשיתוף עם גני ילדים שבשכונה (ראיון עם מנהל "בית תמי" ועם מנהלת מרכז קהילתי "נווה-צדק").

בין רוב המוסדות האליטיסטיים לדיירי השכונה הקרובה היחסים או לא מתקיימים כלל או אינם טובים. כך, לטענתם של מנהל התיאטרון הקאמרי, "אין מגע בין פעילות התיאטרון לשכונה הסובבת. אנו לא יוצרים רעש, הכול אטום ומבודד. אפילו משאיות נכנסות למעלית" (ראיון עם מנהל התיאטרון). מדבריה של מנהלת בית רוקח נובע כי "אין קשר בין המוזיאון לתושבי השכונה" (ראיון עם מנהלת המוזיאון). ואילו על-פי דבריו של מנהל מוזיאון גוטמן, "היחסים בין המוזיאון לתושבי השכונה ממש לא טובים, רואים בבניין המוזיאון מטрд סביבתי שמשנה את אופי השכונה" (ראיון עם מנהל המוזיאון). אך, בניגוד לתיאטרון הקאמרי, המוזיאונים משתפים פעולה עם מוסדות החינוך שבסביבתם: הם מקיימים תוכניות הדרכה לילדים בשיתוף עם ב"ס בלפור ועם ב"ס פתוח (ראיונות עם בעלי התפקידים).

עם מוסד שהוא גם אליטיסטי וגם קהילתי – מרכז סוזן דלל, היחסים אמביוולנטיים. לטענתו של אחראי על תוכניות חינוכיות במרכז, "היחסים בין המרכז לתושבי שכונת נווה-צדק הם "עדינים": מצד אחד, תושבים אוהבים את המרכז ומכירים בכך שהוא מביא את היוקרה לשכונה, מצד שני, הם מאשימים אותו בכך שהוא מביא אנשים זרים ורעש". בין פעילויות המרכז המכוונות במיוחד לתושבי שכונת נווה-צדק: חלוקת כרטיסים בחינם לתושבי השכונה ומתן אפשרות להשתמש ברחבת המרכז כפארק שכונתי. בנוסף לכך, מרכז סוזן דלל מזמין להופעות את האוכלוסייה מן המוסדות המיוחדים שיש בשכונה: "גמילה מסמים", מוסד למבוגרים עם פיגור שכלי, שני מוסדות לילדים שברחו מביתם. לטענתו של האחראי על תוכניות חינוכיות של המרכז, "האנשים יוצאים מההופעות מאוד מתלהבים ושמחים" (ראיון עם אחראי על תוכניות חינוכיות של מרכז סוזן דלל).

6.3.2 קשר בין מאפייני האוכלוסייה להשתתפות

מיהם צרכני התרבות המתגוררים באזורי המחקר? בכדי להשיב לשאלה זו, נבדק הקשר בין מידת ההשתתפות בכל פעילויות התרבות, המוצעות בכל אזורי המחקר (משתנה בינארי, שתואר בפרק הקודם), לבין המאפיינים הבאים של אוכלוסייתם: גיל, מגדר, מוצא, מצב משפחתי, שנות לימוד וותק מגורים באזור (ר' נספח 5). להלן נפרט את הממצאים בנושא על-פי המאפיינים שנבדקו:

- גיל - בני כל הגילאים נהנים במידה דומה (לא נמצאו הבדלים מובהקים בין משתתפים ולא משתתפים בגיל) להשתתף בפעילויות הבאות: "הופעות מחול", "פסטיבל מחול", "הצגות תיאטרון", "ביקור במוזיאון ובגלריה", "קניות בגלריות ובחנויות מעצבים", "חוגים וקורסים במרכז קהילתי", "סדנאות והרצאות במוזיאון, בספרייה או במרכז קהילתי", "חגיגות ואירועי תרבות עממיים" ו"ביקור בבזאר האומנים". נמצא הבדל מובהק ($p \leq 0.05$) בגיל בין משתתפים ולא משתתפים בשתי פעילויות בלבד: "הופעות אופרה"

ו"קניות בבזאר אומנים": מתוך המבוגרים (בני 55 ומעלה) 79% השתתפו באופרה לעומת 21% של הצעירים (18-34), ו-38% בגילאי הביניים (בני 35-54). לעומת זאת, המבוגרים (בני +55) הרבה פחות, לעומת שתי קבוצות הגיל האחרות, קונים ביריד האומנים (36% לעומת כ-80%).

- **מגדר** – הן גברים והן נשים משתתפים במידה דומה בפעילויות, כמו: "הופעות אופרה", "הופעות מחול", "פסטיבל מחול", "הצגות תיאטרון", "ביקור במוזיאון ובגלריה", "קניות בגלריות ובחנויות מעצבים", "ביקור בבזאר האומנים", "קניות בבזאר אומנים". אם כי, יותר נשים מגברים משתתפות בפעילויות אמנותיות-קהילתיות, כמו: "חוגים וקורסים במרכז קהילתי" (33% לעומת 10%), "סדנאות והרצאות במוזיאון, בספרייה או במרכז קהילתי" (27% לעומת 14%) ו"חגיגות ואירועי תרבות עממיים" (56% לעומת 36%).

- **מוצא** – בני מוצאים שונים משתתפים במידה דומה בכל הפעילויות, פרט לסוג אחד בלבד, היינו: "קניות בגלריות ובחנויות מעצבים" שבשכונת נווה-צדק. יותר יוצאי ישראל קונים בעסקים האלה (70% לעומת 44% יוצאי אירופה-אמריקה ו-17% יוצאי אסיה-אפריקה).

- **מצב משפחתי** – הן נשואים, הן רווקים והן בודדים אחרים (פרודים/ות, גרושים/ות ואלמנים/ות) נהנים במידה דומה להשתתף בפעילויות, כמו: "הופעות מחול", "הצגות תיאטרון", "ביקור במוזיאון ובגלריה", "חוגים וקורסים במרכז קהילתי", "סדנאות והרצאות במוזיאון, בספרייה או במרכז קהילתי", "חגיגות ואירועי תרבות עממיים", "ביקור בבזאר האומנים" ו"קניות בבזאר האומנים". אם כי, יותר נשואים משתתפים בפסטיבל מחול (53% לעומת 44% רווקים ו-9% בודדים אחרים); יותר רווקים ונשואים, לעומת הבודדים האחרים, קונים בגלריות

ובחננויות מעצבים (61% ו-59% לעומת 18%); אך יותר בודדים משתתפים בהופעות אופרה (70% לעומת 54% נשואים ו-19% רווקים).

- **שנת לימוד** – בעלי רמת השכלה שונה משתתפים במידה דומה בשלושה סוגי הפעילות בלבד: "חוגים וקורסים במרכז קהילתי", "סדנאות והרצאות במוזיאון, בספרייה או במרכז קהילתי" ו"חגיגות ואירועי תרבות עממיים". בעוד שיותר בעלי השכלה אקדמית (16 שנות לימוד ומעלה) בהשוואה לבעלי השכלה תיכונית (עד 12 שנות לימוד) משתתפים בהופעות מחול (76% לעומת 44%), בפסטיבל מחול (60% לעומת 24%), בהצגות התיאטרון (70% לעומת 33%), בתערוכות במוזיאון או בגלריה (83% לעומת 50%) ובקניות בגלריות ובחננויות המעצבים (80% לעומת 24%).

- **ותק מגורים באזור** – הן התושבים הותיקים והן החדשים נהנים במידה דומה להשתתף ברוב הפעילויות. אם כי, נמצא סוג אחד של הפעילות – "הופעות אופרה", ממנו ותיקי האזור מרכז גולדה נהנים יותר מאשר החדשים בו (65% לעומת 39%); ושני סוגי הפעילות הנוספים – "קניות בגלריות ובחננויות מעצבים" ו"קניות בבזאר אומנים", מהם נהנים יותר החדשים, תושבי נווה-צדק (64% לעומת 26% בין הוותיקים) ותושבי שינקין-נחלת בנימין (81% לעומת 50% בין הותיקים).

הממצאים שמוצגים לעיל מלמדים על כך שכל קבוצות האוכלוסייה מרבות להשתתף בפעילויות התרבות המוצעות באזורי המחקר. מהשתתפות ברוב הפעילויות נהנים במידה דומה בני כל הגילאים, גברים לצד נשים, יוצאי ישראל לצד יוצאי אירופה-אמריקה ויוצאי אסיה-אפריקה, נשואים לצד רווקים ובודדים אחרים, התושבים החדשים באזורי המחקר לצד הותיקים. יחד עם זאת, בין המשתתפים הקבועים ברוב הפעילויות האליטיסטיות, כמו: הופעות ופסטיבל מחול במרכז סוזן דלל (בשכונת נווה-צדק), הצגות התיאטרון (בכל שלושת

האזורים), תערוכות במוזיאונים (באזור מרכז גולדה ובנווה-צדק) או בגלריות (בנווה-צדק) וקניות בגלריות וחנויות המעצבים (בנווה-צדק), בולטים בעלי השכלה אקדמית. כמו כן, זוהתה שורה של פעילויות, המועדפות על-ידי קבוצה חברתית זו או אחרת. כך, אוכלוסיה מבוגרת של בודדים, בחלקה וותיקה באזור, הינה קבוצה בולטת בין המשתתפים בהופעות אופרה (באזור מרכז גולדה). נשים היא קבוצה דומיננטית בין המשתתפים בפעילויות אמנותיות-קהילתיות, כמו חוגים, קורסים, סדנאות, הרצאות (בכל אזורי המחקר) ואירועי תרבות עממיים (בשינקין-נחלת בנימין ובנווה-צדק). האוכלוסייה החדשה, זו שגרה בשכונת נווה-צדק פחות מעשרים שנה, וממוצא ישראלי ברובה, היא הקבוצה הבולטת בין הקונים בגלריות ובחנויות המעצבים שבשכונה. גם בין הקונים ביריד האומנים ברחוב נחלת בנימין בולטת קבוצה של התושבים החדשים באזור.

6.3.3 השפעת ההשתתפות על שינויים אישיים וחברתיים

לכל הנסקרים - תושבי האזורים, שהשתתפו בשנת 2006 לפחות באחת מפעילויות התרבות המתקיימות באזור מגוריהם, הוצעה רשימה של שינויים אישיים וחברתיים פוטנציאליים, שהיו יכולים להתרחש כתוצאה מהשתתפותם בפעילויות האלה. בין השינויים האלה: "קיבלתי ידע נוסף", "למדתי לעשות משהו חדש", "הכרתי חברים חדשים", "התחלתי להשתתף יותר בפעילות קהילתית", "כעת יותר חשוב לי מה שקורה בסביבה זו". פרטי הרשימה נלקחו ממחקרים קודמים שעסקו בהערכת ההשפעות החברתיות של ההשתתפות בפעילות תרבותית (Matarasso, 1997, Newman; 1998 a,b; ואחרים, 2003). בלוח 6.3.3 מוצגות התפלגויות של תשובות הנסקרים על שאלות אלה.

נתוני הטבלה מעידים על כך שמיעוט מבין הנבדקים סבור שהשתתפות בפעילות התרבותית באזור מגוריו השפיעה על חייו, אך זהו מיעוט לא מבוטל: כשליש מהמשתתפים קבלו ידע חדש, כרבע הכירו חברים

חדשים וכחמישית למדו לעשות משהו חדש וגם העידו שכעת חשוב להם יותר מה שקורה בסביבתם. רק אצל כמחצית מהאחרונים האכפתיות החדשה גרמה להם בפועל להשתתף יותר בפעילות קהילתית.

נבדקו ונמצאו הבדלים מובהקים בין האזורים במידת השינויים שחלו בתושביהם, כתוצאה מההשתתפות: באזור שינקין-נחלת בנימין יותר תושבים דיווחו על כך שהם "למדו לעשות משהו חדש", "התחילו להשתתף יותר בפעילות קהילתית" ו"כעת יותר חשוב להם מה שקורה בסביבת מגוריהם".

לוח 6.3.3 אחוז הנסקרים שדיווחו על שינויים אישיים וחברתיים, שחלו עמם כתוצאה מהשתתפות בפעילויות התרבות

Table 6.3.3 Percentage of surveyed to report personal and social changes as a result of participation in cultural activities

נווה-צדק (מ=53)	שינקין-נחלת בנימין (מ=56)	מרכז גולדה (מ=58)	סה"כ (מ=167)	סוג השינוי
34.0	33.9	34.5	34.1	קיבלתי ידע נוסף
$\chi^2 = 0.005$ df=2 p=0.998				
24.5	32.1	8.6	21.6	למדתי לעשות משהו חדש
$\chi^2 = 9.728$ df=2 p=0.008				
24.5	32.1	13.8	23.4	הכרתי חברים חדשים
$\chi^2 = 5.419$ df=2 p=0.067				
18.9	19.6	1.7	13.2	התחלתי להשתתף יותר בפעילות קהילתית
$\chi^2 = 10.199$ df=2 p=0.006				
30.4	32.1	3.4	21.6	כעת יותר חשוב לי מה שקורה בסביבה זו
$\chi^2 = 17.280$ df=2 p=0.0				

מקור: סקר תושבי האזורים, 2006.

מיהם תושבי האזורים שמושפעים יותר מהשתתפותם בפעילות התרבותית? נבדק הקשר בין עדות המרואיין שהושפע במובן כלשהו מפעילות התרבות (משתנה בינארי: "כן" ו"לא") לבין מאפיינים דמוגרפיים-חברתיים, כמו: גיל, מגדר, מצב משפחתי, שנות לימוד ורמת הכנסה. נמצאו הבדלים מובהקים ($p \leq 0.05$) במאפיין אחד בלבד - מגדר: יותר נשים מאשר גברים קיבלו ידע נוסף (41% לעומת 23%), רכשו מיומנויות חדשות (30% לעומת 8%), הכירו חברים חדשים (30% לעומת 13%) והגבירו מודעותן כלפי השכונה הסובבת (27% לעומת 13%).

6.3.4 קשר בין פעילות תרבות לבין פעילות קהילתית

בסעיף הקודם הוצגו הנתונים הכמותיים, שמלמדים על כך שכתוצאה מהשתתפותם בפעילות תרבותית 22% מתושבי האזורים העידו על עצמם שהגבירו מודעותם כלפי השכונה הסובבת ו-13% התחילו להשתתף בפעילות קהילתית. הממצא הזה, לצד ממצאים דומים שדווחו בספרות (Stern and Seifert, 2002; Matarasso, 1997), עורר עניין והפנה אותנו לחיפוש עדויות על פעילות קהילתית (התארגנויות תושבים, הפגנות, מחאות וכד'), שמתקיימת באזורי המחקר וקשורה לפעילות התרבותית המתרחשת בהם. מקורות המידע שלנו היו אתרי האינטרנט והעיתונות המקומית, וגם שיחות שערכנו במשך המחקר עם אומנים הגרים במרכז העיר, ועם בעלי תפקידים בעיריית תל-אביב. מקורות אלה הורו על קיום קשר ישיר חזק בין שני סוגי הפעילות באזור שינקין-נחלת בנימין ועל קשר עקיף (ר' בהמשך) בשכונת נווה-צדק. להלן נביא את הדוגמאות הבולטות של שני סוגי הקשרים שנמצאו.

חלק מן האמנים המתגוררים באזור שינקין-נחלת בנימין יוזמים ומשתתפים בפעילות חברתית-התנדבותית למען איכות הסביבה במרכז תל-אביב. הם עצמם בעלי תפיסה "ירוקה" ומגייסים אמצעים

תרבותיים לקידום התפיסה הזו. דוגמא בולטת לכך היא פעילותה של אמנית – מנהלת תיאטרון בובות, מיכל ברז"ל-כהן – תושבת האזור. בתחילת שנות ה-90 היא היתה אחת ממקימי "עמותת תושבי ת"א למען איכות החיים", שמטרתה היתה להחיות את מרכז העיר ולשמור על איכות הסביבה. במקביל לפעילותה בעמותה, מיכל הקימה ארגון ועדים ב"לב העיר", אשר - בהבדל מן העמותה - פועל אך ורק במישור ה"ירוק". הארגון מורכב מוועדי פעולה: קבוצות תושבים ופעילים עצמאיים הפועלים בהתנדבות. הפרויקט המרכזי של הארגון בשם "ירוק במקום בטון" הוא הקמת פארק מרכזי בלב העיר, במתחם "קריית ספר", הנמצא בקצה המזרחי של רחוב שינקין. לעירייה היתה תוכנית להרוס את הבניין ההיסטורי הנמצא במתחם (כיום נמצא בו המרכז למיפוי ישראל) ולבנות בניין גבוה. הארגון התנגד לפרויקט וניצח ניצחון חלקי – לגובה לא בנו, אך עדיין אין שטח ירוק (פארק) באזור. בכדי לקדם את התוכנית שעיצב הארגון, אורגנו באזור, במהלך 15 שנים, פעילויות תרבות רבות ומגוונות. וביניהן: הופעות בובות בבתי ספר ובגני ילדים באזור, תערוכות ציורי ילדים במתחם "קריית ספר" ובחלונות ראויה של עסקים ברחוב שינקין, מסיבות רחוב בהשתתפות מיטב האמנים ועוד. כל האירועים האלה הוקדשו לנושא אחד: הקמת פארק במרכז תל-אביב. על פי דבריה של מיכל ברז"ל-כהן, הפרויקט האמנותי-הקהילתי הגדול ביותר שהיא יזמה והפיקה היתה תערוכת אמנים בבית ביאליק – "ירוק במקום בטון: בעקבות ח. נ. ביאליק". התערוכה התקיימה בשנת 2000 ובה השתתפו 66 אמנים. הם תרמו את עבודותיהם או ציירו במיוחד לתערוכה, לאחר שנתבקשו לקרוא את המאמר של ביאליק, בו הוא העלה את נושא שמירת הירק בעיר ת"א. מיכל הצליחה לגייס לפרויקט תמיכה מקצועית וכספית. הפקת התערוכה עלתה 250 אלף ש"ח (ראיון עם מיכל ברז"ל-כהן). הפרויקט הזה הוא דוגמא יפה של שותפות אזרחית-פרטית (private-civic partnership) שפועלת שנים רבות בלב תל-אביב. אוצר התערוכה, דורון פולק, במאמרו בקטלוג התערוכה כתב: "חשיבותו של הפרויקט נעוצה במיגון הדעות המובאות ביצירות האמנים, מעצם התגייסותם,

השתתפותם ונוכחותם בתערוכה. התארגנותם העצמאית של כל הפעילים והאמנים ותצוגה מחאתית ישירה, המוציאה את האמנות משלוות הגלריות והמוזיאונים אל הרחוב, אל החלל הציבורי, אל המצוי והכואב כאן ועכשיו, היא העניין העיקרי, מסר שחייב להגיע אל ליבותיהם של מקבלי ההחלטות" (פולק, 2000, עמ' 9).

דוגמא נוספת לפעילות קהילתית המתקיימת באזור שינקין-נחלת בנימין, היא פעילותה של עמותת אומני רחוב נחלת בנימין. מאז הקמת היריד, בשנת 1988, העמותה מאגדת את כל אומני הרחוב (בערך 280 איש). עמותת האומנים שמה לה למטרה הן לקדם את ענייני האומנים עצמם, כמו שיווק של יצירותיהם דרך אתר האינטרנט ואחסון של מרכולותיהם, והן ליזום פרויקטים ציבוריים, הקשורים לשימור הצביון ההיסטורי של מדרחוב נחלת בנימין. על-פי הכתוב באתר האינטרנט של עמותת האומנים (www.nachlat-binyamin.com): "אמני היריד היוו את חוד החנית במאבק על שימור הצביון ההיסטורי של מדרחוב נחלת בנימין. עמותת האומנים יזמה והובילה את ההתנגדות לשילוש אחוזי הבניה במתחם ולחפירת שלוש קומות תת-קרקעיות לחנויות וחניונים, אשר היו ללא ספק גורמים להפיכת מתחם נחלת בנימין כולו לאתר בניה למשך שנים רבות, להרס מוחלט של הבניינים ההיסטוריים במתחם ולאבדן הזהות התרבותית של נחלת בנימין".

עיון בדברים שמאחרי הציטוט גילה פרטים מעניינים. בשנת 1991, רות שפייזר, ילידת השכונה, מעצבת פנים המתמחה בשיפוץ בניינים והסבתם לבתי מלון, אשר בבעלותה היו זכויות דיירות מוגנת בחלק גדול משטח "בית העמודים"¹⁵, יזמה בשיתוף עם משרד שמאים עבודת מחקר שמטרתה היתה: בדיקת הישימות הכלכלית של שיפוץ מסה קריטית של בניינים במתחם נחלת בנימין והסבתם לבניינים המשלבים מלונאות ומגורים. מסקנתה המרכזית של העבודה הזו היתה: "קיימת

---

¹⁵ בית זלמן נח בפינת רח' נחלת בנימין ורח' רמב"ם. אחד הבתים היפים של תל-אביב משנות ה-20 וה-30 (רגב, 1987).

כדאיות כלכלית להשבחת הנכסים שנבדקו, אך זאת בכפוף לאימוץ קונספט שלם המתבסס על יצירת מתחם בעל אופי ייחודי שינוהל ויתחזק ברמה גבוהה, ואשר ימשוך אליו אוכלוסייה איכותית. קונספט זה מכתוב תמהיל שימושים הכולל: דירות למגורים קטנות, תירות ואירוח מסוג מלונות "בוטיק", שטחי מסחר ייחודיים וסידורי גישה וחנייה נוחים" (תוכנית היזמים – ארכיון מנהל הנדסה של עיריית ת"א-יפו). לאור מסקנה זו התגבשה קבוצת משקיעים בשם "Redland Group Inc", אשר בין שנים 1991 ל-2000 השקיעה מיליוני שקלים בפעילות במתחם: רכישת נכסים, פינוי ומציאת פתרון מגורים לדיירים מוגנים, תכנון מוקדם וכו'. קבוצת המשקיעים רכשה כחמישה דונם במתחם, כולל "בית הדקל" (רח' נחלת בנימין 8) ו"בית העמודים" והחלה בשיפוץ ושימור "בית הדקל". בשנת 2000 הוגשה לעיריית ת"א-יפו תוכנית היזמים לכל המתחם. בין היתר, התוכנית הציעה שורה של פעילויות למען שידרוג יריד האומנים. בין הפעילויות האלה: פריסת כ-320 דוכנים, לא רק לאורך רחוב נחלת בנימין אלא בכל שטח הרחובות השומר ורמב"ם, במשולב עם שינויים באופי המסחרי הקיים בחנויות; העמדת הדוכנים גב אל גב במרכז המדרחוב ושחרור שני מעברים להולכי רגל בין הדוכנים והחנויות המחודשות; הגדלת מספר הימים בהם פועל היריד והארכת משך פעילותו לשעות הערב; יצירת פתרון מאורגן לבעיית האחסנה של הדוכנים ומרכולות וכד' (תוכנית היזמים – ארכיון מנהל הנדסה של עיריית ת"א-יפו).

תוכנית היזמים נתקלה בהתנגדות קשה מצד אומני הרחוב. עמותת האומנים, שבראשה דניאל יופה, פתחה במאבק נגד המיזם ונגד מהנדס העיר שמאיימים, לטענתם, להפריט רחוב ציבורי. האומנים ניצחו במאבקם: התוכנית לא מומשה וחברת היזמים פשטה רגל (ראיון עם מנהלת המדרחוב נחלת בנימין). כיום עמותת האומנים, יחד עם המועצה הלאומית לשימור מבנים ואתרים משיקה מיזם-הצלה למתחם נחלת בנימין וקוראת לגופים הציבוריים הנוגעים בדבר, ובכללם עיריית תל-אביב, לבצע תכנית המבוססת על אחוזי בניה

צנועים ושימוש בתחבורה ציבורית (www.nachlat-
binyamin.com).

סקירת אתרי האינטרנט וכתבי העיתונות מגלה כי גם בשכונת נווה-
צדק מתקיימת פעילות קהילתית ענפה, שמאורגנת על-ידי התושבים
החדשים בשכונה, אלה שנמשכו אליה עקב התפתחותו של רובע תרבות
ויצירה במקום. מכאן ניתן להסיק על תרומה (אמנם עקיפה) של פעילות
תרבותית המתרחשת בשכונה על פעילות קהילתית בה. האחרונה
מתבטאת, בעיקר, בפעילות מחאה נגד תוכניות שונות של עיריית ת"א-
יפו, הנוגעות לעתידה של השכונה. הארגון שמוביל את המאבק במהלך
עשור האחרון הוא ועד הפעולה של תושבי נווה-צדק, שקם בשנת 1999
"לצורך שמירה על אופייה של השכונה כפנינה ייחודית בתל אביב"
(<http://nevetzedek.org>). כפי שכתוב באתר האינטרנט של הוועד,
"ועד הפעולה שם לו למטרה ליצור מנגנון של שיתוף תושבים בתכניות
הפיתוח המקודמות בשכונה ודורש לעצור את תכניות הפיתוח
המקודמות כיום כל עוד לא בוצע הליך מסודר של שיתוף תושבים"
(שם).

המאבק המרכזי, שהתחיל בשנת 2005 וממשיך עד היום, הוא בתכניות
עיריית ת"א-יפו להפוך את שכונת נווה-צדק לאי מוקף מגדלי ענק
וכבישים בין עירוניים. מדובר בתוכנית המסילה - כביש מרכזי שימוקם
בציר מסילת הרכבת ההיסטורי, כשהוא חוצה את הרחובות נחלת
בנימין והרצל ולצדו מתוכננת הקמתם של שבעה מגדלים; ובתוכנית
ציר יצחק אלחנן - הכוללת הרחבה של הרחוב לארבעה נתיבים, בין
הים לשדרות רוטשילד. ביולי 2009 מועצת העירייה אישרה את שתי
התוכניות האלה, למרות התנגדות הארגונים הירוקים וועדי הפעולה
של שכונות נווה-צדק ופלורנטיין. לטענותיהם של המתנגדים: התוכניות
אינן מציגות ראייה כוללת לאזור, המגדלים וצירי התחבורה יצרו
מחסור חמור בשטחים ציבוריים ועומסי תנועה כבדים בדרום העיר. אל
ישיבת המליאה של מועצת העירייה הגיעו כ-150 תושבי שכונת נווה-
צדק, המתנגדים לתוכנית, אך הוחלט שלא להכניסם. נציגי וועד

הפעולה מסרו על המשך המאבק ועל כוונתם להגיש ערר לוועדה המחוזית לגבי תוכנית יצחק אלחנן, ולהתנגד לכל מגדל בצורה פרטנית לגבי תוכנית ציר המסילה (www.calcalist.co.il, 21.07.09). המאבק אכן לא נעצר וכיום הוא מובל על-ידי "עמותת תושבים למען נווה צדק", שהוקמה בשנת 2009, כזרוע ביצועית של ועד הפעולה. מטרותיה של העמותה הן לפעול למען שימור אופייה וייחודה של נווה צדק, לקדם ראייה כוללת ובת קיימא לנווה צדק וסביבתה, ולפעול לקידום החינוך לרווחת הקהילה (<http://nevetzedek.org>).

בשונה מארגונים דומים, הפועלים באזור שינקין-נחלת בנימין, פעילותו של ועד הפעולה של תושבי נווה-צדק מאופיינת בהתנגדות יותר "מקצועית" של מומחים-פעילים – ארכיטקטים ו/או מתכנני ערים, המתגוררים בשכונה. מטבע הדברים, גורלה של השכונה נוגע בחייהם האישיים והם מנצלים את הידע המקצועי שלהם למען קידום האינטרסים של כלל תושבי האזור. כך, לדוגמא, תושב השכונה מר גדעון לרמן, מתכנן ערים במקצועו וחבר ועד הפעולה, ערך נייר עמדה מטעם הוועד בנושא מחסור במוסדות ציבור בשכונת נווה-צדק, בפרט, וברובע "לב העיר", בכלל. מהניתוח שהוצג במסמך זה עולה כי קיים מחסור חמור במוסדות חינוך בשכונה וברובע: את תושבי הרובע משרת כיום בית-ספר יסודי אחד בלבד (בית-ספר ממלכתי בלפור) לעומת מינימום 3 בתי ספר הנדרשים לפי תדריך הממשלה של הקצאת הקרקע למוסדות ציבור. כל זאת עוד טרם ניבנו ואוכלסו כ-9000 יחידות דיור נוספות, המתוכננות לפי תכניות העירייה לאזור (<http://nevetzedek.org>).

6.3.5 ניצול מקומות ציבוריים בסביבת פרויקטי התרבות על-ידי תושבי האזורים

האם מקומות ציבוריים שבסביבת פרויקטי התרבות מושכים את המשתתפים – תושבי האזורים, לבלות את זמנם הפנוי לפני ו/או אחרי השתתפותם בפעילות "העיקרית"? כל הנסקרים שהשתתפו לפחות

מספר פעמים בשנת 2006 בפעילויות שהוצגו בפרק 6.3.1, נתבקשו להשיב לשאלה: "האם לפני/אחרי שאתה/ משתתף/ת בפעילויות תרבות אתה/ נוהגת לבלות זמן בבית-קפה/ גינה/ רחוב/ כיכר, שנמצאים קרוב למקום הפעילויות "העיקריות" האלה?". תשובותיהם של הנסקרים מעידים על כך שכשליש מהם תמיד מבליים זמן בבית-קפה ו/או בגינה ו/או בכיכר/רחוב לפני או אחרי השתתפותם בפעילויות התרבות ועוד שליש נוסף נוהגים לעשות כך לעיתים קרובות (ר' לוח 6.3.5). מיהם המשתמשים במקומות ציבוריים בסביבת פרויקטי התרבות? ממצאינו מלמדים שנשים משתמשות במקומות האלה יותר מגברים (נמצא הבדל מובהק) ושמבוגרים בני 55+ משתמשים בספנות מבני גילאים אחרים. הם מלמדים גם שבין שני שלישי התושבים המשתמשים בשטחים אלה תמיד או לעיתים קרובות נמנים בעלי השכלה גבוהה כמו בעלי השכלה נמוכה יותר, נשואים כמו רווקים, בעלי דירות ושוכרים, התושבים החדשים באזורי המחקר והותיקים.

שישים עד שבעים אחוז מהמרואיניים בכל אחד משלושת האזורים נוהגים להיכנס לבית-קפה לפני או אחרי הביקור במרכז תרבות. לעומת זאת, מצאנו הבדלים מובהקים בין אזורי המחקר בתדירויות הביילוי בגינה ציבורית ובכיכר/רחוב על-ידי המשתתפים בפעילויות התרבות: תושבי שכונת נווה-צדק מבליים זמנם הפנוי במרחבים הציבוריים האלה בתדירות יותר גבוהה, בעוד שתושבי אזור מרכז גולדה – בתדירות יותר נמוכה. הממצא הזה תומך בממצאים של מחקרים קודמים שנערכו בשכונת נווה-צדק (חוטינר, 2002; שנל וגולדהבר, 1999). מתוך מחקרים אלה עלה כי הרחבה של מרכז סוזן דלל הינה מקום מפגש מרכזי עבור תושבי השכונה (לא רק עבור אלה שמשתתפים בפעילות המרכז). ברחבה נפגשים בני כל קבוצות האוכלוסייה שמתגוררים באזור – ותיקים לצד החדשים. בשעות אחר הצהריים נפגשים ברחבה הורים

וילדים מהשכונה, כמו גם מגדלי הכלבים. בשעות הערב מתמלאים בתי הקפה במקום בקהל של תושבי השכונה המתערה בקהל המבקר במופעי המחול במקום.

לוח 6.3.5 ניצול מקומות ציבוריים בסביבת פרויקטי תרבות (%)

Table 6.3.5 Public place usage in culture project surroundings (%)

נווה-צדק (מ=53)	שינקין-נחלת בנימין (מ=59)	מרכז גולדה (מ=58)	סה"כ (מ=170)	
האם לפני/אחרי שאת/ה משתתף/ת את/ה נכנס/ת לבית-קפה				
39.6	33.9	19.0	30.6	תמיד
30.2	32.2	41.4	34.7	לעיתים קרובות
18.9	18.6	19.0	18.8	כמה פעמים בשנה
11.3	15.3	20.7	15.9	אף פעם
100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 6.904$ $df=6$ $p=0.330$				
האם לפני/אחרי שאת/ה משתתף/ת את/ה מבלה זמן בגינה				
49.1	35.6	19.0	34.1	תמיד
32.1	39.0	37.9	36.5	לעיתים קרובות
5.7	13.6	15.5	11.8	כמה פעמים בשנה
13.2	11.6	27.6	17.6	אף פעם
100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 15.315$ $df=6$ $p=0.018$				
האם לפני/אחרי שאת/ה משתתף/ת את/ה מבלה זמן בכיכר/רחוב				
47.2	37.3	13.8	32.4	תמיד
34.0	39.0	36.2	36.5	לעיתים קרובות
3.8	11.9	20.7	12.4	כמה פעמים בשנה
15.1	11.9	29.3	18.8	אף פעם
100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 22.141$ $df=6$ $p=0.001$				

מקור: סקר תושבי האזורים, 2006.

6.4 השלכות על הסביבה העירונית

בשני החלקים הראשונים של הפרק הזה מוצגים ממצאי המחקר הקשורים לגידול במספר המבקרים במוסדות התרבות הנמצאים באזורים הנחקרים, ולבעיות הסביבתיות הכרוכות בו. החלק השלישי

עוסק בנושא של עבריינות ופשעה באזורי המחקר. הממצאים שמוצגים בפרק מתבססים על נתונים סטטיסטיים של עיריית ת"א-יפו, המרכז למידע ולמחקרי תרבות, משטרת ישראל ועל סקר תושבי האזורים וראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות.

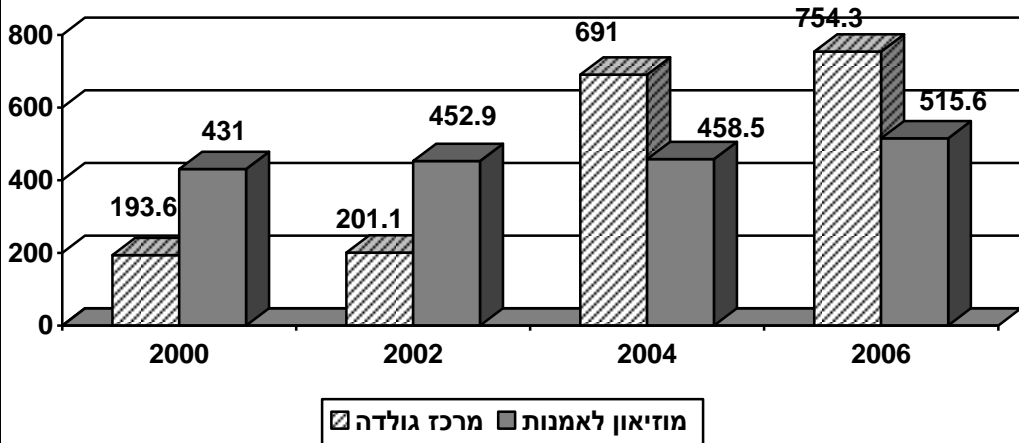
6.4.1 גידול במספר המבקרים באזורי המחקר

התוצאה הישירה של פיתוח פרויקטי התרבות באזורי המחקר הינה גידול במספר האנשים הפוקדים מידי יום את האזורים, בשל היותם צרכנים של שירותי התרבות המוצעים בהם. נתונים סטטיסטיים שנאספו על-ידינו ממקורות שונים (שנתונים סטטיסטיים של עיריית ת"א-יפו, דו"חות של המרכז למידע ולמחקרי תרבות, ראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות), מעידים על כך ש :

- במוסדות התרבות שבאזור מרכז גולדה מבקרים כמיליון וחצי איש בשנה (בממוצע כארבעת אלפים כל יום). מתוכם כ- 750 אלף מבקרי בית האופרה והתיאטרון הקאמרי במשכן לאמנויות הבמה, 516 אלף – מבקרי המוזיאון לאמנות (ר' איור 6.4.1.1) וכ- 200 אלף קוראים בחדרי עיון בספריית "בית אריאלה" (נתונים של שנתונים סטטיסטיים של עיריית ת"א-יפו, שנים שונות). בהתחשב בתפקידם הכלל עירוני ואף הכלל ארצי של המוסדות האלה, סביר להניח שרוב קהל המבקרים בהם בא מחוץ לאזור הקרוב.

איור 6.4.1.1 מספר מבקרים בשנה במרכז גולדה ובמוזיאון לאמנות (אלפים)

Figure 6.4.1.1 Annual number of attendances in Golda Center and Museum of Arts (thousands)

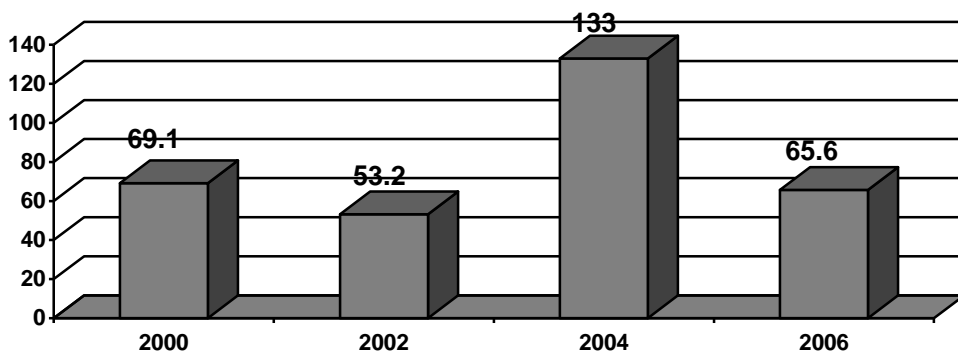

מקור: שנתון סטטיסטי של עיריית ת"א-יפו, שנים שונות.

- מראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות שבאזור שינקין- נחלת בנימין עלה כי לפעילות ב"בית תמ"י" ברחוב שינקין מגיעים כל שנה כ-20-18 אלף איש מחוץ לשכונה הקרובה (150-75 כל שבוע ועוד 10-6 אלפים בשנה לפעילויות חד-פעמיות); ויריד האומנים ברחוב נחלת בנימין פוקדים מדי שבוע כ-10 אלף איש ובחול המועד מגיעים אליו כ-100 אלף איש, רובם מחוץ לשכונה הקרובה. מכאן ניתן להסיק כי מדי שנה מגיעים לאזור כ-500-600 אלף מבקרים.
- במוסדות התרבות שבשכונת נווה-צדק מבקרים כ-100,000 איש בשנה (בממוצע כ-300 איש כל יום). מתוכם כ-66 אלף מגיעים לפעילות במרכז סוזן דלל (ר' איור 6.4.1.2), כ-360 איש באים כל שבוע (כ-18 אלף בשנה) מחוץ לשכונה למרכז קהילתי (ראיון עם מנהלת המרכז), כ-29 אלף בשנה מבקרים במוזיאון נחום גוטמן (כרמלי, 2006).

איור 6.4.1.2 מספר מבקרים בשנה במרכז סוזן דלל (אלפים)

Figure 6.4.1.2 Annual number of attendances in Suzanne Dellal Center (thousands)

מקור: שנתון סטטיסטי של עיריית ת"א-יפו, שנים שונות.

עמדותיהם של תושבי האזורים אודות השינויים שחלו בשנים האחרונות במאפייני המבקרים באזורי המחקר משלימות את הנתונים הסטטיסטיים שהוצגו לעיל. רוב הנסקרים - כ-60%, הצביעו על שינויים באופי האוכלוסייה, שמבקרת באזור מגוריהם (ר' לוח 6.4.1.1).

לוח 6.4.1.1 "האם בשנים האחרונות חלו שינויים באופי המבקרים באזור?" (%)

Table 6.4.1.1 "Were there any changes in the characteristics of the district visitors in the recent years?" (%)

נוה-צדק (מ=63)	שינקין-נחלת בנימין (מ=61)	מרכז גולדה (מ=61)	סה"כ (מ=185)	
68.3	60.7	44.3	57.8	כן
7.9	13.1	13.1	11.4	לא
23.8	26.2	42.6	30.8	לא יודעת
100	100	100	100	סה"כ
$x^2 = 8.371$ $df=4$ $p=0.079$				

מקור: סקר תושבי האזורים, 2006.

אלה שהשיבו בחיוב על שאלת הסקר באשר לשינויים באופי המבקרים, התבקשו גם לפרט במה מתבטאים את השינויים. על-פי תשובותיהם של הנסקרים, בין המבקרים החדשים :

- באזור מרכז גולדה - "אוכלוסייה שמגיעה למוזיאון אמנות ולמופעים - אמנים ובעלי מקצועות חופשיים למיניהם", "אוכלוסייה צעירה", "הורים וילדים שמבקרים בגן דובנוב במשך היום", "ילדים ובני נוער רבים ששוהים ברחבת המוזיאון ומרכז גולדה";
- באזור שינקין-נחלת בנימין - "הרבה תיירים בודדים מחו"ל וקבוצותיהם", "אוכלוסייה צעירה שמגיעה מכל רחבי הארץ", "מבקרים מכל הארץ כולל פריפריה", "אמנים ובוהמה";
- בשכונת נווה-צדק - "תיירים בודדים מחו"ל וקבוצותיהם", "מבקרים בודדים מאזורים אחרים של תל-אביב ומישובים אחרים בארץ וקבוצותיהם", "אוכלוסייה בורגנית שבא לצרוך שירותים אקסקלוסיביים המוצעים בשפע בשכונה", "אמנים וצעירים".

לדעתם של מחצית המשיבים על השאלה הפתוחה הזו, השינויים במאפייני המבקרים הינם תוצאה הישירה של פעילות מוסדות התרבות, הנמצאים באזורי המחקר, ושל אמנים ואומנים הגרים ו/או עובדים בהם. על-פי הנסקרים, ההשפעה הזו בולטת במיוחד באזור שינקין-נחלת בנימין ובשכונת נווה-צדק.

6.4.2 השלכותיו של גידול המבקרים על התושבים המקומיים

עדויות על שינויים מהותיים במספר המבקרים באזורי המחקר שהוצגו לעיל מעוררות את השאלות באשר להשלכות סביבתיות שליליות, שעלולות להיווצר באזורים האלה, כתוצאה מריבוי המבקרים. בין

ההשלכות הפוטנציאליות האלה: רעש, ריחות מטרידים, עומס תעבורה וחנייה. בכדי לבחון את הסוגיה, כל המרואיינים התבקשו להשיב לשאלות הקשורות לשינויים, שחלו בשנים האחרונות באזור מגוריהם בהיקף רעשים וריחות מטרידים ובעומס תחבורה וחנייה. התפלגויות של תשובותיהם לשאלות האלה מובאות בלוח 6.4.2.

לוח 6.4.2 עמדות התושבים לגבי שינויים סביבתיים בשנים האחרונות (%)

Table 6.4.2 Local population viewpoint regarding to environment changes in recent years (%)

נווה-צדק (מ=62)	שינקין-נחלת בנימין (מ=58)	מרכז גולדה (מ=58)	סה"כ (מ=178)	
היקף רעשים וריחות מטרידים				
21.0	24.1	25.9	23.6	גדל בהרבה
12.9	20.7	10.3	14.6	גדל במעט
66.1	55.2	63.8	61.8	לא השתנה
100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 3.266$ $df=4$ $p=0.514$				
עומס תחבורה				
45.2	65.5	27.6	46.1	גדל בהרבה
32.3	19.0	39.7	30.3	גדל במעט
22.6	15.5	32.8	23.6	לא השתנה
100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 16.977$ $df=4$ $p=0.002$				
עומס חנייה				
59.7	56.9	50.0	55.6	גדל בהרבה
22.6	24.1	20.7	22.5	גדל במעט
17.7	19.0	29.3	21.9	לא השתנה
100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 2.855$ $df=4$ $p=0.582$				

מקור: סקר תושבי האזורים, 2006.

להלן נסכם את הממצאים בנושא:

- עומס חנייה – המטרד הסביבתי אשר יותר ממחצית הנסקרים בכל אחד מן האזורים הצביעו על כך ש"גדל בהרבה" בשנים האחרונות. אחוז המתלוננים בנווה-צדק עולה על זה שבסביבת מרכז גולדה,

אך ההבדל אינו מובהק סטטיסטית. מבחינת מרבית התושבים בשלושת האזורים, מדובר במטרד סביבתי מעיק.

- **עומס תחבורה** – בנושא זה קיים הבדל מובהק בין האזורים: מיעוט יחסי של עדויות על שינוי בעומס תחבורה בסביבת מרכז גולדה, ריבוי בולט בשינקין-נחלת בנימין ורמת ביניים בנווה-צדק. חלק מן ההסבר נעוץ כנראה ברוחב הכבישים: כבישים רחבים באזור מרכז גולדה וצרים עד צרים מאוד בשני האזורים האחרים. המצב חמור במיוחד בשינקין-נחלת בנימין, כי באזור ישן זה יש צפיפות של רכבים פרטיים יחד עם תחבורה ציבורית רבה, בעוד שבנווה-צדק אין תחבורה ציבורית ברחובות.
- **רעש** – למרות עומס התחבורה, מטרד הרעש ככל הנראה אינו דומיננטי באזורים שנבדקו. בכל זאת, כרבע בכל אחד משלושת האזורים ציינו שמטרד הרעש גדל בהרבה בשנים האחרונות. אין הבדלים מובהקים בין האזורים, אם כי אחוז המתלוננים בשינקין גדול קצת יותר מאשר בשני האזורים האחרים.

האם השינויים הסביבתיים שהוצגו לעיל נובעים ישירות מן הפעילות התרבותית המתרחשת באזורי המחקר? סביר לשער, שפעילות מוסדות גדולים לתרבות אליטיסטית שמתרחשת בין קירותיהם באזור מרכז גולדה ובשכונת נווה-צדק נלווית, בעיקר, בתופעות כמו עומס התחבורה והחנייה באזור הסמוך לפעילות. בעוד שפעילות אמנותית-קהילתית באזור שינקין-נחלת בנימין (המתרחשת בחלקה הגדול ברחובות) נלווית, בעיקר, במטרד סביבתי כמו רעש, שיוצרים המשתתפים בפעילות. בדיקת השאלה "האם יש תלונות מתושבים שגרים בקרוב על פעילות המוסד?" , שנערכה במסגרת ראיונות עם בעלי תפקידים במוסדות התרבות תומכת במידה חלקית בהשערה הזו. מראיון עם מנהל מרכז קהילתי ברחוב שינקין עלה כי דיירי השכונה הסובבת מתלוננים על הרבה מדי רעש, כתוצאה מפעילות המרכז (ראיון עם מנהל "בית תמיי"). ומנהלת יריד האומנים בנחלת בנימין דיווחה על

יחסים בעיתיים במיוחד עם תושבי האזור: לטענתה, ישנן הרבה מאוד תלונות מצד דיירי הרחוב על רעש, שנוצר כתוצאה מפעילות היריד (ראיון עם מנהלת היריד).

6.4.3 עבריינות ופשעה באזורי המחקר

גידול במספר התושבים באזור, במיוחד כאשר מדובר בתושבים מרובי משאבים הגרים בבתים עתירי חפצים יקרים, כמו גם גידול במספר המבקרים במקום, כל אלה ידועים כקשורים בגידול מספר המקרים של עבריינות ופשעה באזור, ובמיוחד עבירות רכוש. כדי לבחון אם השלכה זו מתקיימת גם באזורי המחקר, נאספו נתונים ממשטרת ישראל. הצלחנו לקבל מן המדור לסטטיסטיקה במטה הארצי של המשטרה נתונים על עבירות רכוש על-פי מקום העבירה, שבוצעו באזורים הנחקרים ובעיר ת"א-יפו כולה בשתי נקודות זמן: שנת 1996 ושנת 2006. הכוונה המקורית הייתה להשוות את נתונים על עבירות רכוש בשנה שלפני הקמת פרויקט התרבות, המוביל בכל אחד מאזורי המחקר, עם הנתונים בשנת 2006. אי לכך, ביקשנו מן המשטרה נתונים, שמתאימים לשנים יותר מוקדמות מאשר שנת 1996, אך מן המשטרה נמסר שזו השנה המוקדמת ביותר שעבורה אפשר לקבל נתונים על עבירות רכוש. הנתונים שקיבלנו נשלפו מתיקי החקירה – רישומים של אירועים פליליים שנרשמו בפנקס ההאשמות של המשטרה; על-פי הגדרת המשטרה, נכללו בעבירות הרכוש האירועים הפליליים הבאים: שוד מזוין, שוד, הצתה, סחיטה, התפרצות לעסק או למוסדות, התפרצות לדירה, שימוש ברכב ללא רשות, גניבות מרכב, כייסות, חטיפת תיקים וגרימת נזק לרכוש בזדון.

בלוחות הבאים מוצג מספר עבירות הרכוש בשתי השנים שלגביהן יכולנו לקבל נתונים, תחילה כסך הכול בשלושת האזורים הנבדקים, בהשוואה לת"א-יפו בכללה, ולאחר מכן בכל אחד מן האזורים, תוך השוואה בין שלושתם. הנתונים שבלוח 6.4.3.1. מלמדים על כך

שבעשור 1996-2006 חל גידול משמעותי של 19% במספר עבירות הרכוש באזורי המחקר. אומנם, גידול זה דומה לגידול באוכלוסייה באותם אזורים (של 21%), אך יחסית לת"א-יפו כולה, שבה גדלה האוכלוסייה ב-7% ועבירות הרכוש רק ב-1%, ברור שפשיעת הרכוש באזורי המחקר נמצאת בעלייה, יחסית לעיר כולה. העלייה בפשיעה התחלקה בין המיקומים השונים, ללא שינוי ניכר בעשור הנחקר: הרחובות היו המקום השכיח לעבירות רכוש ב-1996 (37%) וכך גם ב-2006 (38%); אחריהם "בתי המגורים וחצרות", ממצא זה ירד במעט במשך העשור (מ-30% ל-26%); ואחריהם "החנויות ובתי המלאכה" (15% ו-15%). בשלושת סוגי המקומות הללו – "הרחובות", "בתי המגורים וחצרות" ו"החנויות ובתי המלאכה" – התבצעו כשלושה רבעים מעבירות הרכוש, הן ב-1996 והן ב-2006. גם בעיר בכללה, כמו באזורי המחקר, עבירות הרכוש מתבצעות בעיקר במקומות האלו, אך התפלגות מיקומיהן של עבירות הרכוש שונה בת"א-יפו בכללה, בהשוואה לאזורי המחקר. בעיר בכללה, לא הרחובות אלא בתי המגורים וחצרותיהם הם המקום החביב על עברייני רכוש (28% מהעבירות ב-1996 ו-40% בשנת 2006), כשהחנויות ובתי המלאכה במקום שני והרחובות רק שלישים בתור. סביר לשער, שהכניסה היומית הרבה של מבקרים לרחובות של אזורי התרבות היא שמושכת אליהם עבירות רבות יותר מאשר ברחובות אחרים בעיר.

לוח 6.4.3.1 עבירות רכוש על-פי מקום העבירה באזורי המחקר

ובת"א-יפו

Table 6.4.3.1 Property violations in the research districts in comparison with T.A.-Yaffo, by location of delinquency

סה"כ בת"א-יפו				סה"כ באזורי המחקר				
2006		1996		2006		1996		
%	מספר	%	מספר	%	מספר	%	מספר	
16	2,630	20	3,342	38	547	37	447	רחובות
13	2,173	17	2,759	7	95	7	89	משרדים ומוסדות ציבור
20	3,134	24	3,944	15	218	15	184	חנויות ובתי מלאכה
9	1,506	9	1,390	4	51	3	34	אתרי נופש ובידור
40	6,517	28	4,688	26	370	30	366	בתי-מגורים וחצרות
2	394	1	212	10	144	7	79	מגרשי חנייה
100	16,454	100	16,335	100	1,425	100	1,199	סה"כ
+1%				19%+				% שינוי
371,439		348,245		12,022		9,960		סה"כ תושבים*
+7%				21%+				% שינוי
40		50		120		120		מס' עבירות רכוש ל-1000 תושבים

מקור: המדור לסטטיסטיקה, המטה הארצי של משטרת ישראל. *נתונים על סה"כ תושבים באזורי המחקר ובת"א-יפו מתייחסים ל-1995 ול-2004 ומקורם מפקד אוכלוסין ודיוור של הלמ"ס, 1995 ונתוני המרכז למחקר כלכלי וחברתי, עיריית ת"א-יפו, 2005.

השוואה בין אזורי המחקר בהתפלגות עבירות הרכוש, שבוצעו בשתי השנים, על-פי מקום העבירה (ר' לוח 6.4.3.2), מלמדת על כך ש:

- רחובות שינקין-נחלת בנימין בולטים לרעה מבחינת מספר עבירות רכוש ל-1000 תושבים (170 עבירות). המספר הזה עולה פי 1.8 מהנתון באזור מרכז גולדה ופי 2.4 בנווה-צדק. בעשור האחרון מספר עבירות רכוש ל-1000 תושבים במרכז גולדה ירד במעט (מ-110 ל-90); בשינקין-נחלת בנימין לא השתנה; ובנווה-צדק הוכפל כמעט (מ-40 ל-70), אך עדיין הנמוך בין שלושת האזורים והכי דומה למוצע העירוני.

לוח 6.4.3.2 עבירות רכוש על-פי מקום העבירה באזורי המחקר

Table 6.4.3.2 Property violations in the research districts,
by location of delinquency

נווה-צדק		שינקין-נחלת בנימין		מרכז גולדה		
%	מספר	%	מספר	%	מספר	
1996						
47	49	35	288	41	110	רחובות
8	8	6	49	12	32	משרדים ומוסדות ציבור
11	12	20	166	2	6	חנויות ובתי מלאכה
8	8	2	20	2	6	אתרי נופש ובידור
25	26	33	271	26	69	בתי-מגורים וחצרות
2	2	4	30	17	47	מגרשי חנייה
100	105	100	824	100	270	סה"כ
2,631		4,785		2,544		סה"כ תושבים (1995)
40		170		110		מס' עבירות רכוש ל-1000 תושבים
2006						
42	112	37	343	39	92	רחובות
3	8	6	54	14	33	משרדים ומוסדות ציבור
10	26	19	174	8	18	חנויות ובתי מלאכה
7	19	3	23	4	9	אתרי נופש ובידור
22	57	28	262	22	51	בתי-מגורים וחצרות
17	44	7	68	14	32	מגרשי חנייה
100	265	100	925	100	235	סה"כ
3,728		5,588		2,706		סה"כ תושבים (2004)
70		170		90		מס' עבירות רכוש ל-1000 תושבים
+152%		12%+		13%-		% שינוי במספר עבירות רכוש 1996-2006
+42%		17%+		6%+		% שינוי בגודל אוכלוסייה

מקור: המדור לסטטיסטיקה, המטה הארצי של משטרת ישראל.

- למרות גידול בתקופה הנחקרת באוכלוסיית האזור מרכז גולדה (ב-6%), מספר עבירות הרכוש בו ירד במספרים אבסולוטיים (ב-13%). הירידה חלה בעבירות שבוצעו ברחובות האזור, בבתי המגורים ובמגרשי חנייה, בעוד שבמקומות ציבוריים כמו משרדים, מוסדות ציבור, חנויות ואתרי נופש ובידור, חלה עלייה קלה ברמת הפשיעה. יחסית לשני האזורים האחרים באזור הזה אחוז ניכר של העבירות בוצע במשרדים ומוסדות הציבור (14% לעומת 3% בנווה-צדק ו-6% בשינקין-נחלת בנימין).

- בשינקין-נחלת בנימין שינוי בגודל אוכלוסיית האזור היה גדול במעט משינוי במספר עבירות הרכוש (17%+ לעומת 12%+). אחוז יותר גדול של העבירות, יחסית לשני האזורים האחרים, בוצע בחנויות ובבתי מלאכה (19% לעומת 8% במרכז גולדה ו-10% בנווה-צדק). נדגיש כי במספרים אבסולוטיים האזור הזה מאופיין ברמת עבריינות הרבה יותר גבוהה, יחסית לאחרים (כפי 3.5).
- בנווה-צדק חל גידול דרמטי - פי 2.5 במספר עבירות הרכוש, בזמן שהאוכלוסייה גדלה כפי 1.4. עיקר הגידול התרחש באותם שלושה מיקומים נפוצים - הרחובות, בתי המגורים והחנויות, אך נוספו להם גם מגרשי חנייה שבשכונה (2% ב-1996 ו-17% ב-2006).

לוח 6.4.3.3 שינויים בעבריינות והפשיעה הנתפסות בעיני התושבים (%)

Table 6.4.3.3 Delinquency and crime changes, as perceived by local inhabitants (%)

נווה-צדק (מ=62)	שינקין-נחלת בנימין (מ=58)	מרכז גולדה (מ=58)	סה"כ (מ=178)	
במשך היום				
30.6	34.5	34.5	33.1	לא יודע/לא שמתי לב
3.2	17.2	10.3	10.1	הפשיעה גדלה
40.3	46.6	51.7	46.1	לא השתנתה
25.8	1.7	3.4	10.7	הפשיעה קטנה
100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 27.345$ $df=6$ $p=0.000$				
במשך הלילה				
30.6	34.5	32.8	32.6	לא יודע/לא שמתי לב
3.2	19.0	8.6	10.1	הפשיעה גדלה
41.9	44.8	50.0	45.5	לא השתנתה
24.2	1.7	8.6	11.8	הפשיעה קטנה
100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 21.664$ $df=6$ $p=0.001$				

• מקור: סקר תושבי האזורים, 2006.

בנוסף לרמת העבריינות "האובייקטיבית" (סטטיסטיקה משטרית), בדקנו גם את השינויים בעבריינות והפשעה הנתפסות על-ידי תושבי האזורים. זאת על-ידי שתי שאלות בנושא: "האם בשנים אחרונות חלו שינויים באזור הקרוב למקום מגוריך בעבריינות ופשעה במשך היום?" ו"האם בשנים אחרונות חלו שינויים באזור הקרוב למקום מגוריך בעבריינות ופשעה במשך הלילה?". על-פי עמדותיהם של כמחצית מן הנסקרים, בשנים אחרונות לא חל שינוי משמעותי ברמת העבריינות הן במשך היום והן במשך הלילה (ר' לוח 6.4.3.3). לכך יש להוסיף כשליש מן המשיבים בכל אחד משלושת האזורים, שהשיב "לא יודע/ לא שמתי לב", שבפועל מבטא עמדה דומה, היינו: "לא ראיתי שינוי שראוי לתשומת לב". ההבדלים בין השכונות מתמקדים במיעוט שכן ביטא מודעות לשינויים ברמת הפשעה, הן ביום והן בלילה: בעוד שתושבים רבים בנווה-צדק דיווחו על הפחתה בעבריינות ופשעה בשכונתם, רבים מתושבי שינקין-נחלת בנימין דיווחו על עלייה בעבריינות ופשעה.

חלק מן הממצאים שהוצגו בלוח 6.4.3.3 עומדים לכאורה כנגד נתוני המשטרה, שהובאו בראשית הפרק. כך, על-פי נתוני המשטרה, באזורי המחקר, ובמיוחד בשכונת נווה-צדק, חל גידול משמעותי ברמת העבריינות, בעוד שנתוני סקר התושבים מעידים על אי שינוי משמעותי בעבריינות והפשעה בכל האזורים ואף על ירידה ברמה הנתפסת של העבריינות בשכונת נווה-צדק. סביר להניח, כי הסבר לסתירה בין שני סוגי הממצאים טמון בכך שתשובותיהם של הנסקרים משקפות בעקיפין את השינויים בתחושותיהם של התושבים לגבי חשש מפשעה או, להיפך, תחושת הביטחון. התשובות לשאלות הסקר אינן מהווים תחליף לנתונים האובייקטיביים, אלא רק משלימות אותם. להלן נדון בסוג האחרון של הממצאים.

חשש מפשעה מוגדר כתגובה רגשית שלילית (פחד), הנובעת מחשיפה קודמת לפשעה (<http://hevra.haifa.ac.il/~soc/lecturers/gustavo>). בסוציולוגיה התפתחו גישות תיאורטיות שונות (או מודלים) שמסבירים את התופעה והגורמים שונים להיווצרותה. אחד מהמודלים

מניח שאנשים בעלי תכונות חברתיות מסוימות (נשים, קשישים, בודדים, מוגבלים וכד'), שבגללן הסיכוי שהנזק שייגרם מפשיעה גדול, ידווחו על חשש רב יותר מפשיעה. ממצאי המחקר מאששים במידה חלקית את המודל הזה. בחנו את הקשר בין מאפיינים דמוגרפיים- חברתיים של אוכלוסיית האזורים לבין חשש מפשיעה. נמצאה הבדל מובהק בחשש מפשיעה בין אנשים בודדים (פרודים/ות, גרושים/ות ואלמנים/ות), שרובם בני 55+, לבין רווקים, בני 18-34 בעיקר, ונשואים: בתוך קבוצת הבודדים היו הרבה יותר שפחדו מאשר בתוך הרווקים והנשואים (23% לעומת 7%-8%).

6.5 השלכות על שביעות רצון ויציבות במגורים

במוקד הפרק עומדת השאלה: האם תושבי האזורים מרוצים לגור בסביבה השופעת בפעילות התרבותית? האינדיקטורים הבסיסיים, המשקפים את היחס של תושבי האזורים כלפי המתרחש בהם (ובמקרה שלנו "המתרחש" כולל את פעילות התרבות) הינם: מידת שביעות רצונם ממקום המגורים וכוונתם להמשיך לגור בו. הממצאים שמוצגים בפרק זה מתבססים על סקר תושבי האזורים.

6.5.1 מידת שביעות רצון ממקום המגורים

בספרות המחקרית העיסוק בשביעות הרצון של הדיירים קשור לנושא הרחב יותר של איכות החיים. נמצא שתושבים מציינים את המגורים כאחד משלושה התחומים החשובים לשביעות הרצון הכוללת מהחיים; במחקרים אחרים הוכח הקשר שבין האופן בו אנשים חשים לגבי מקום מגוריהם לבין איכות החיים שלהם. באופן תיאורטי, שביעות רצון מאזור המגורים מתייחסת לשביעות הרצון של משק הבית מהבית כאובייקט פיזי נפרד, ומצד שני מהשכונה, סך של היבטים פיזיים,

מרחביים וחברתיים. שביעות רצון מהשכונה יכולה להכיל בתוכה גם את המידה בה משק הבית הצליח ליצור רשתות חברתיות בקהילה (צ'רצ'מן, לו יון וקלוש, 1999). המחברים האלה, בהתבסס על סקירת המחקרים שנערכה על-ידם בתחום הנדון, זיהו גורמים התורמים באופן משמעותי לשביעות הרצון ממקום המגורים, וביניהם: מראה נעים של הבית ורחוב המגורים; אופי שקט של שכונת המגורים; מחיר וגודל הבית; קיום מרחב מסביב לבית; פרטיות; ההרכב החברתי בשכונה; מרחק למקום העבודה, לחנויות ולבתי ספר ועוד. כמו כן, המחברים ערכו רשימה של משתנים מתערבים, שנמצאו כמנבאים את מידת שביעות הרצון. בין המשתנים כאלה: מאפייני משק הבית (משך המגורים, מספר ילדים, גיל, מוצא אתני, מעמד חברתי וכלכלי); מאפייני מקום המגורים (אטרקטיביות של שירותים, התאמת שטחים פתוחים לילדים ונוער, תפקוד המשטרה, נוחות, אחזקה של השכונה, חברים בשכונה, אינטראקציה חברתית עם השכנים, דמיון של תושבים בשכונה, רמת הפשיעה, תחושה של בטחון); מרחב בתוך הבית (שטח לאדם); כמות השטח הירוק סביב הבית; סגנון החיים בשכונה; קשר רגשי עם הבית; מצב בעלות; ושביעות רצון כללית מהחיים (שם).

בכדי לבחון את מידת שביעות הרצון של תושבי האזורים שהוקמו במסגרת מוסדות תרבות, כל הנסקרים נתבקשו להשיב לשאלה: "האם את/אתה ממרוצה מהשכונה/האזור שאתה/גר/גרה בו?". תשובותיהם נחלקו בין "מרוצה מאוד" ו"מרוצה" לבין "לא מרוצה". התשובות מלמדות על כך שכ-70% מכלל הנשאלים מרוצים מאוד ממקום מגוריהם (ר' לוח 6.5.1). צורות התפלגויות התשובות לשאלה הנ"ל לא אפשרו לערוך מבחן מובהקות, אולם נתוני הטבלה מעידים על שביעות רצון גבוהה מאוד בנווה-צדק ובאזור מרכז גולדה, לעומת שביעות רצון פחותה בקרב תושבי אזור שינקין-נחלת בנימין.

לוח 6.5.1 שביעות רצון ממקום המגורים (%)

Table 6.5.1 Satisfaction with residential area (%)

נווה-צדק (מ=63)	שינקין-נחלת בנימין (מ=61)	מרכז גולדה (מ=61)	סה"כ (מ=185)	
85.7	49.2	70.5	68.6	מרוצה מאוד
12.7	37.7	26.2	25.4	מרוצה
1.6	13.1	3.3	5.9	לא מרוצה
100	100	100	100	סה"כ

מקור: סקר תושבי האזורים, 2006.

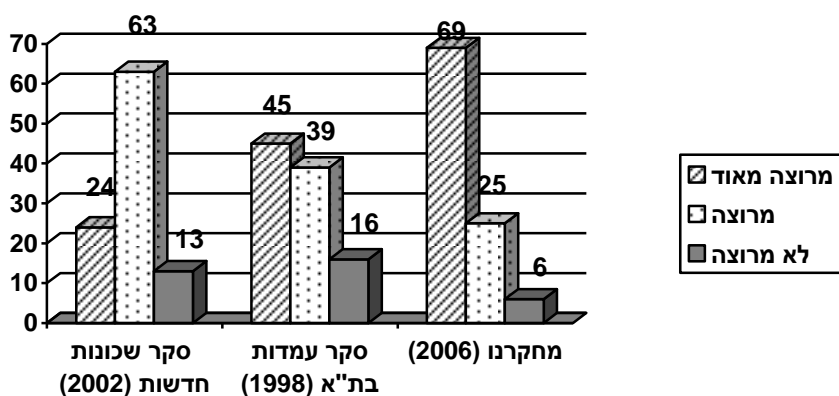
בעזרת מבחנים סטטיסטיים נבחנו הקשרים בין המאפיינים הדמוגרפיים-חברתיים של הנסקרים (גיל, מגדר, מוצא, מצב משפחתי, הרכב משפחה, בעלות על דירה, שנות לימוד וותק מגורים באזור) ושיעור השתתפותם בפעילות התרבותית, המתרחשת באזור מגוריהם, לבין מידת שביעות רצון מאזור המגורים. נמצא הבדל מובהק ($p > 0.05$) במאפיין אחד בלבד – מצב משפחתי: בקרב תושבים נשואים רבים יותר "מרוצים מאוד" (כ-77%) מאזור המגורים מאשר בין הרווקים (61%) ובודדים אחרים (57%).

האם היותם של אזורי המחקר מקומות לפיתוח פרויקטי התרבות מסוגים שונים משליך על מידת שביעות הרצון של תושביהם ממקום המגורים? עדות עקיפה לתשובה חיובית לשאלה זו ניתנה באמצעות השוואה בין נתוני הסקר שהוצג בטבלה לעיל לבין ממצאים משני סקרים, שנערכו בעיר תל-אביב במהלך העשור האחרון ביזמת עיריית ת"א-יפו. הראשון הוא סקר עמדות בנושאי מגורים בעיר (צ'רצ'מן, 1998), שנערך ב-15 שכונות ובו השתתפו 750 איש. והשני – סקר עמדות תושבים בשכונות חדשות בעיר (מכון ב.י. כהן למחקרי דעת קהל, 2002), שנערך ב-6 שכונות חדשות ובו רואיינו 768 איש. נמצא שהאזורים בעלי פרויקטי תרבות מאופיינים באחוז הרבה יותר גבוה של התושבים שמרוצים מאוד מאזור מגוריהם, בהשוואה לכלל שכונות תל-אביב, ומעט גבוה יותר אפילו בהשוואה לשכונות החדשות שנבנו בעיר (ר' איור 6.5.1). בעיקר בולט לטובה האחוז הנמוך של תושבים

שאינם מרוצים ממקום מגוריהם באזורים שבדקנו, שהוא פחות ממחצית מאחוז הבלתי מרוצים, הן בכלל העיר והן בשכונותיה החדשות.

איור 6.5.1 שביעות רצון ממקום המגורים – השוואה עם סקרים בת"א (%)

Figure 6.5.1 Satisfaction with residential area – in comparison with surveys in T.-A.-Yaffo (%)

מקור: צ'רצ'מן, 1998; מכון ב.י. כהן למחקרי דעת קהל, 2002; סקר תושבי האזורים, 2006.

עדויות נוספות על קשר בין התרחשות הפעילות התרבותית באזורי המחקר לשביעות הרצון מהם מספקות תשובותיהם של תושבי האזורים לשאלה הפתוחה של הסקר: "מה טוב ומה לא כל-כך טוב בשכונה/ באזור שבו אתה/גר/ה?". להלן נציג את היתרונות והחסרונות המשמעותיים¹⁶ של כל אחד מאזורי המחקר, כפי שהם נתפסים על-ידי תושביהם (בסוגריים צוין אחוז המצביעים על התכונה מסך כל הנסקרים)¹⁷.

¹⁶ אחוז המצביעים עליהם שווה או גדול מ-5%.

¹⁷ כיוון שכל נסקר היה יכול להצביע על יותר מתכונה אחת, סה"כ אינו שווה 100%.

- מרכז גולדה: בין היתרונות – "קרבה למרכזי תרבות ובילוי" (28%), "קירבה לכל דבר" (57%), "מקום שקט יחסית" (46%), "סביבה ירוקה וגן דובנוב" (51%), "הרכב האוכלוסייה" (21%), "אווירה נעימה" (7%), "תחבורה נוחה" (7%), "יש מקום לחניה" (10%); בין החסרונות – "רעש מתחבורה" (20%), "דירות ובניינים ישנים, ללא מעלית" (5%), "מצוקת חנייה" (10%).
- שינקין-נחלת בנימין: בין היתרונות – "קרוב לכל מקום" (72%), "אנשים סימפטיים ואווירה נחמדה ומיוחדת" (28%), "מעניין לגור כאן בגלל התרחשויות של פעילות: מופעים, תרבות ואמנות" (16%), "הרבה חנויות, מסעדות, מקומות עבודה" (16%); בין החסרונות – "חוסר מקומות חנייה" (26%), "רעש מהרחוב" (25%), "מלוכלך מאוד" (15%), "הופך להיות יקר" (11%), "אין הרגשת ביטחון" (11%), "בנייה ישנה, בעיות ביוב וצינורות" (11%), "יש שיכורים" (7%).
- נווה-צדק: בין היתרונות – "אווירה מיוחדת ויפיי" (62%), "מקום שקט" (46%), "קרוב לכל מקום ולים" (52%), "איכות חיים ואיכות של דיור גבוהות מאוד" (22%), "אנשים נחמדים" (24%), "הרבה מקום לטייל: רחובות ומוסדות" (11%), "הרבה מקומות תרבות ובילוי" (14%), "מקומות העשרה לילדים" (8%), "אוויר נקי" (7%); בין החסרונות – "רעש מבנייה" (10%), "רעש ממבקרים" (10%), "בעיות ביוב ותשתית" (14%), "שכר דירה גבוה" (11%), "אין שום דבר רע" (9%).

תשובותיהם של הנסקרים שהוצגו לעיל מפרטות (ומפרשות) את מגוון הגורמים לשביעות רצונם או לחוסר שביעות רצונם של המרואיינים מאזור מגוריהם. רוב הגורמים שצוינו הינם דומים לאלה שזוהו במחקרים אחרים בתחום (ר' ראשית הפרק הזה). חלק מהגורמים, הקשורים ליתרונות האזורים, מתייחסים ישירות לפעילות התרבותית המתרחשת בהם. בין הגורמים מסוג הנדון – בעלי משקל רב יחסית:

"קרבה למרכזי תרבות ובילוי" באזור מרכז גולדה, "אנשים סימפטיים ואווירה נחמדה ומיוחדת" ו"התרחשות של פעילות תרבותית" באזור שינקין-נחלת בנימין, "אווירה מיוחדת ויפיי", "הרבה מקום לטייל: רחובות ומוסדות", "הרבה מקומות תרבות ובילוי" ו"מקומות העשרה לילדים" בשכונת נווה-צדק.

6.5.2 כוונה להמשך מגורים באזורי המחקר

קיימים מחקרים בארץ ובחו"ל, המעידים על כך שהרצון לעבור למקום אחר איננו נובע אך ורק מחוסר שביעות רצון מהמקום הנוכחי, אלא יכול להיות קשור גם או רק לגורמים שונים אחרים, כמו החלפת מקום עבודה, שינוי בהרכב המשפחה, שינוי במצב הכלכלי וכו' (צ'רצ'מן, 1998). ובכל זאת, אחד הביטויים המקובלים לשביעות רצון ממקום המגורים, הוא הרצון של אנשים להישאר לגור בו. ממצאים של מחקרנו בתל-אביב מלמדים על קשר מובהק בין מידת שביעות הרצון של תושבי "אזורי התרבות" ממקום מגוריהם לבין כוונתם להמשך מגורים באזורים האלה: בין המרוצים מאוד מהמגורים בס 76% מתכוונים להמשיך לגור במקומם הנוכחי עוד שנים רבות.

כל הנסקרים נתבקשו להשיב לשאלה: "האם את/אתה מתכוון/ת להמשיך לגור באזור הזה?". תשובותיהם נחלקו בין "כן, עוד הרבה שנים", ו"כן, עוד מספר שנים" לבין "לא". התשובות מלמדות שכ-70% מכלל הנשאלים מתכוונים להמשיך לגור במקומם הנוכחי עוד שנים רבות (ר' לוח 6.5.2.1). אמנם בנווה-צדק בלט אחוז המתכוונים להישאר לגור במקום עוד שנים רבות ובמרכז גולדה בלט אחוז של מי שאינם מתכוונים להמשיך לגור בו, אך הבדלים אלה בין האזורים לא נמצאו מובהקים עפ"י מבחן X^2 .

לוח 6.5.2.1 כוונה להמשך מגורים באזור (%)

Table 6.5.2.1 Intention to continue living in current residential area (%)

נווה-צדק (מ=60)	שינקין-נחלת בנימין (מ=54)	מרכז גולדה (מ=58)	סה"כ (מ=172)	
78.3	59.3	67.2	68.6	עוד הרבה שנים
18.3	31.5	19.0	22.7	עוד מספר שנים
3.3	9.3	13.8	8.7	לא
100	100	100	100	סה"כ
$X^2=7.955$		$df=4$	$p=0.093$	

מקור: סקר תושבי האזורים, 2006.

בכדי לבחון הבדלים במאפייני האוכלוסייה בין המתכוונים להישאר לגור באזורי המחקר עוד הרבה שנים לבין המתכוונים לגור באזורי המחקר עוד מספר שנים ולבין המתכוונים לעזוב אותם, נערכו מבחנים סטטיסטיים. נמצאו ההבדלים המובהקים ($p \leq 0.05$) בכוונה להישאר במקום המגורים הנוכחי בין בעלי המאפיינים הבאים של אוכלוסיית האזורים (ר' לוח 6.5.2.2):

- ניל - ככל שהגיל גבוה יותר, כך הכוונה להישאר במקום בולטת יותר: 98% מבני 55+ אינם מתכוונים לנוע מדירתם בשנים הקרובות (96% מתכוונים להישאר בה עוד שנים רבות); בקרב בני ה-18-34, הנוטים לניידות, קרוב ל-40% מתכוונים להישאר במקומם עוד שנים רבות ו-16% לעזוב בשנים הקרובות.
- מצב משפחתי - זוגות נשואים נוטים להישאר בדירתם: כ-80% עוד שנים רבות ועוד כ-10% שנים נוספות אחדות, אך גם הרווקים אינם נוטים להיפרד מהר מדירתם באזור התרבות: רק 17% השיבו שיעברו בשנים הקרובות.

לוח 6.5.2.2 כוונה להמשך מגורים באזור – הבדלים במאפייני האוכלוסייה (%)

Table 6.5.2 Intention to continue living in current residential area, by population characteristics (%)

לא	עוד מספר שנים	עוד הרבה שנים	סה"כ	
גיל				
16.1	45.2	38.7	100 (מ=62)	18-34
6.5	16.1	77.4	100 (מ=62)	35-54
2.1	2.1	95.8	100 (מ=48)	+55
8.7	22.7	68.6	100 (מ=172)	סה"כ
$\chi^2 = 44.632$ $df=4$ $p=0.000$				
מצב משפחתי				
17.0	47.2	35.8	100 (מ=53)	רווק/ה
2.2	10.0	87.8	100 (מ=90)	נשוי/ה
13.8	17.2	69.0	100 (מ=29)	פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/ה
8.7	22.7	68.6	100 (מ=172)	סה"כ
$\chi^2 = 43.251$ $df=4$ $p=0.000$				
בעלות על דירה				
1.9	9.5	88.6	100 (מ=105)	בעלות
21.4	51.8	26.8	100 (מ=56)	שכירות
8.7	24.2	67.1	100 (מ=161)	סה"כ
$\chi^2 = 63.722$ $df=2$ $p=0.00$				
ותק מגורים באזור				
10.7	30.3	59.0	100 (מ=122)	פחות מ-20 שנה
4.0	4.0	92.0	100 (מ=50)	יותר מ-20 שנה
8.7	22.7	68.6	100 (מ=172)	סה"כ
$\chi^2 = 18.267$ $df=2$ $p=0.000$				

מקור: סקר תושבי האזורים, 2006.

- בעלות על דירה - כצפוי, בעלי דירות הם היותר קבועים במקומם: רק 2% מבין בעלי דירות באזורי המחקר מתכוונים לעזוב בשנים הקרובות, לעומת 21% מן השוכרים, מה שמלמד שגם רוב השוכרים מעדיפים להישאר במקום, לפחות שנים אחדות.
- ותק מגורים באזור - הרצון להישאר בדירה שנים רבות מאפיין את אלה שכבר גרים בה 20 שנה באופן מובהק יותר מאשר את אלה שנכנסו לאזור ב-20 השנה האחרונות, אך גם מבין האחרונים 90% אינם נוטים לעזבו.

האם פיתוח פרויקטי התרבות באזורי המחקר משליך על כוונתם של תושבי האזורים להישאר לגור בהם? בכדי לבחון את השאלה שאלנו ישירות את תושבי האזורים שמתכוונים להישאר לגור בהם עוד שנים רבות או עוד מספר שנים: האם החלטתם מושפעת מן העובדה שבאזור מתקיימת פעילות תרבותית? כרבע מן המרואיינים השיבו בחיוב לשאלה זו (ר' לוח 6.5.2.3). נתוני הטבלה מלמדים על שיעור גבוה יותר של המושפעים מפעילות התרבותית בהחלטתם להישאר לגור באזור מרכז גולדה (30%) ושיעור נמוך יותר בשכונת נווה-צדק (19%), אם כי לא נמצא הבדל מובהק סטטיסטית בין אזורי המחקר.

לוח 6.5.2.3 "האם החלטתך להמשיך לגור באזור מושפעת מן העובדה שבאזור מתקיימת פעילות תרבותית?" (%)

Table 6.5.2.3 "Was your decision to continue living here influenced by cultural activities taking place in the area?" (%)

נווה-צדק (מ=58)	שינקין-נחלת בנימין (מ=49)	מרכז גולדה (מ=50)	סה"כ (מ=157)	
19.0	26.5	30.0	24.8	כן
81.0	73.5	70.0	75.2	לא
100	100	100	100	סה"כ
$\chi^2 = 1.860$		$df=2$	$p=0.395$	

מקור: סקר תושבי האזורים, 2006.

בדיקת קשר סטטיסטי בין מאפייני האוכלוסייה להשפעה של פעילות תרבותית על הרצון להישאר באזור (ר' לוח 6.5.2.4) מלמדת על כך שככל שרמת ההשכלה עולה כך עולה גם ההשפעה של הפעילות התרבותית על הרצון להישאר במקום המגורים הנוכחי. כמו כן, נמצא הבדל מובהק בין שוכרי דירות לבעלים בהשפעת הפעילות על נטייה להישאר באזור: דווקא השוכרים יותר מושפעים מאשר הבעלים.

לוח 6.5.2.4 קשר בין מאפייני האוכלוסייה להשפעת הפעילות התרבותית על רצון להישאר באזור (%)

Table 6.5.2.4 Influence of cultural activities on intention to continue living in current residential area, by population characteristics (%)

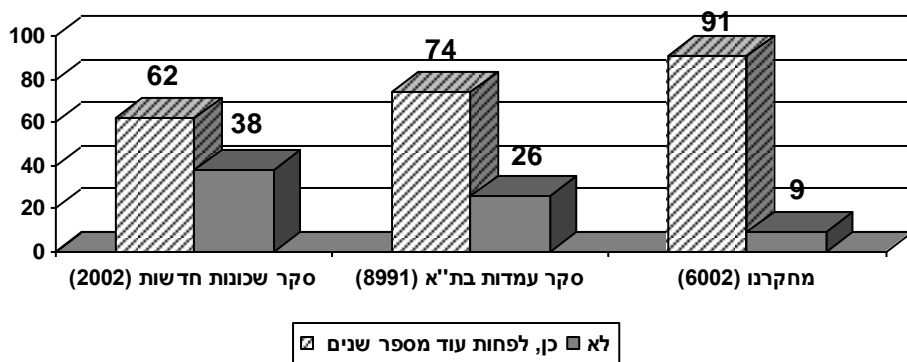
האם החלטתך להישאר באזור מושפעת מן הפעילות התרבותית		סה"כ	
לא	כן		
שנות לימוד			
94.9	5.1	100 (מ=39)	0-12
71.7	28.9	100 (מ=38)	13-15
67.5	32.5	100 (מ=80)	+16
75.2	24.8	100 (מ=157)	סה"כ
$x^2 = 10.974$ $df=2$ $p=0.004$			
בעלות על דירה			
78.6	21.4	100 (מ=103)	בעלות
61.4	38.6	100 (מ=54)	שכירות
75.2	24.8	100 (מ=157)	סה"כ
$x^2 = 8.459$ $df=2$ $p=0.015$			

מקור: סקר תושבי האזורים, 2006.

בנוסף לבחינת השאלה הישירה, השוינו את נתוני הסקר בנושא הנדון עם ממצאים דומים של שני הסקרים שהוזכרו בפרק 6.5.1 (צ'רצ'מן, 1998 ומכון ב.י. כהן למחקרי דעת קהל, 2002)¹⁸. השוואה מסוג זה היא רק אינדיקציה עקיפה לקיום קשר בין פיתוח פרויקטי התרבות באזורי המחקר לבין כוונת התושבים להמשיך לגור בהם (רי איור 6.5.2.5). נמצא שבאזורים בעלי פרויקטי תרבות אחוז יותר גבוה של התושבים שלא מתכוונים לעזוב אותם, לפחות במספר השנים הקרובות, בהשוואה לשכונות אחרות בעיר, לרבות השכונות החדשות שנבנו בה.

איור 6.5.2.5 כוונה להמשיך מגורים באזור – השוואה עם סקרים בת"א (%)

Figure 6.5.2 Intention to continue living in current residential area – in comparison with surveys in T. A. - Yaffo (%)

מקור: צ'רצ'מן, 1998; מכון ב.י. כהן למחקרי דעת קהל, 2002; סקר תושבי האזורים, 2006.

¹⁸ כיוון שהמחקרים האלה השתמשו רק בשני סוגי התשובות – "כן" ו"לא", לצורך ההשוואה אחדנו את התשובות החיוביות – "כן, עוד הרבה שנים" ו"כן, עוד מספר שנים", של הנסקרים שלנו.

6.6 סיכום

בפרק הזה נסכם את ממצאי המחקר האמפירי אודות השלכות של פיתוח אסטרטגיות תרבות מסוגים שונים על האוכלוסייה שגרה בסביבת הפעלתן, מחקר שנתוניו נאספו בשלושה אזורים בת"א-יפו בשנים 2006-07. נתחיל מהשלכות המתייחסות לכלל אזורי המחקר, ללא הבדל בין סוגים שונים של האסטרטגיות. ולאחר מכן, נציג תכונות ייחודיות של כל אחת משלוש אסטרטגיות התרבות, מבחינת השלכותיהן על אוכלוסיית האזורים הסמוכים.

א. השלכות דמוגרפיות-חברתיות

- גידול אוכלוסייה – בתקופת הפיתוח של פרויקטי התרבות גדלה אוכלוסיית האזורים יותר מפי שתיים מאשר אוכלוסיית ת"א בכללה וגם יותר מאוכלוסייתן של שכונות אחרות ברובעים של מרכז העיר; שני שלישי מן התושבים החדשים הושפעו ישירות בהחלטתם להשתכן באזורי המחקר מן הפעילות התרבותית המתקיימת בהם.
- קליטה של אוכלוסייה צעירה ומשכילה יותר – במהלך העשורים האחרונים באזורי המחקר חל גידול משמעותי, יחסית לכלל העיר, באחוז בני 20-34 (פי 1.7 לעומת פי 1.3) ובני 35-54 (פי 1.7 לעומת פי 1.1), בעלי השכלה 13 שנות לימוד ומעלה (פי 3.9 לעומת פי 2.6) ובעלי מקצועות יוקרתיים (פי 3.1 לעומת פי 1.5).
- הפחתה של אוכלוסייה קשישה ומעוטת השכלה – לכאורה, זו תוצאה של תהליך ג'נטריפיקציה; צעירים ומשכילים דוחקים ממקומם תושבים מבוגרים ומעוטי השכלה. בפועל התגלה, שבשניים משלושת האזורים שנבדקו כלל לא סביר לייחס תהליכים של דחיקת תושבים מעוטי משאבים, כי הם היו לאורך כל התקופה משכן לבני המעמד הבינוני; בנווה צדק אומנם זוהתה עזיבה

חלקית של תושבים מעוטי אמצעים, אך רובם עזבו לאחר שזכו בתשלום גבוה תמורת מכירת הבעלות על דירתם.

ב. השלכות כלכליות-חברתיות

- שיעור ניכר של תושבי האזורים המועסקים בענף התרבות המקומי - בין המועסקים במוסדות התרבות, הנמצאים באזורי המחקר, 9% של תושבי האזורים הסמוכים אליהם.
- תרומה עקיפה לעלייה במחירי דירות - פיתוח פרויקטי התרבות באזורי המחקר השפיע על משיכת האוכלוסייה אליהם, ובכך תרם בעקיפין לעליית מחירי הנדל"ן המקומי.

ג. השלכות על פעילות של תושבים המקום

- רמה גבוהה של צריכת שירותי תרבות ופנאי - שיעורי ההשתתפות של אוכלוסיית האזורים בהופעות אופרה ומחול, בתערוכות במוזיאונים ובגלריות ובחוגים וקורסים במרכז קהילתי הרבה יותר גבוהים (בין פי 2 לפי 8) מאשר שיעורי ההשתתפות של אוכלוסיית המדינה ואוכלוסיית העיר ת"א-יפו בפעילויות הדומות.
- השתתפות בפעילות תרבותית של שכבות אוכלוסייה שונות – מגוון רחב של פעילויות, המוצעות באזורי המחקר, מספק הזדמנות לכל שכבות האוכלוסייה להיחשף לתרבות וההזדמנויות האלה מנוצלות על-ידן.
- שינויים אישיים וחברתיים חיוביים שחלו כתוצאה מהשתתפות בפעילות התרבותית – בין רבע לשליש מתושבי האזורים שהשתתפו בפעילות התרבותית המתרחשת בהם קיבלו ידע נוסף, הכירו חברים חדשים, פיתחו מיומנויות חדשות והגבירו מודעותם כלפי האזור הסובב. כמו כן, נתגלו מקרים שמדגימים כיצד ההשתתפות

בפעילות תרבותית מגבירה את הרצון והיכולת של המשתתפים להשתתף בפעילות קהילתית בשכונת המגורים.

- השתתפות בפעילות תרבותית מגבירה את ניצול המרחב הציבורי בסביבת פרויקטי התרבות – כשני שלישי מתושבי האזורים תמיד או לעיתים קרובות מבלים זמן בבית-קפה ו/או בגינה ו/או בכיכר/רחוב לפני או אחרי השתתפותם בפעילויות התרבות ועבורם המקומות האלה מהווים מקומות מפגש חשובים עם שכנים וחברים.

ד. השלכות על הסביבה העירונית

- פתיחת עסקים קטנים – גדל מאוד מספרם של העסקים הקטנים שנפתחו באזורים שנחקרו, בעיקר עסקי מזון וגלריות/סטודיו לאמנות; פחות באזור גולדה ויותר בנווה צדק וברחובות שינקין ונחלת בניימין (שבהם נפתחו וגם נסגרו עסקים רבים).
- רעש שנוצר מגידול מספר מבקרים ותיירים – הגעתם לאזורי המחקר של יותר משני מיליון מבקרים ותיירים בשנה, שבאים במיוחד כדי להשתתף בפעילות התרבותית בהם, נלווית בתופעות סביבתיות שליליות כמו עומס חנייה ותחבורה ורעש ברחובות ובסביבת הפעילות.
- גידול במספר עבירות הרכוש – במהלך העשור האחרון באזורים הנחקרים חל גידול ניכר, יחסית לעיר בכללה, במספר עבירות הרכוש, שבוצעו ברחובות, מוסדות ציבור, אתרי נופש ובידור, חנויות, ומגרשי חנייה. אם כי, יותר ממחצית הנסקרים דיווחו על יציבות ואף העלייה בתחושת הביטחון שלהם באזור המגורים, הן במשך היום והן במשך הלילה.

ה. השלכות על שביעות רצון ויציבות במגורים

- רמת שביעות רצון גבוהה מאזור המגורים - רוב תושבי האזורים (כ-70%) הביעו שביעות רצון גבוהה מאוד מאזור מגוריהם; השיעור גבוה בהשוואה לשכונות אחרות בעיר, לרבות השכונות החדשות שנבנו בה.
- רצון להמשיך לגור באזורי המחקר – רוב תושבי האזורים (כ-70%) מתכוונים לגור בהם עוד שנים רבות. יתרה מזאת, אחוז הצעירים בולט בין אלה שמתכוונים להישאר במקומם הנוכחי (כ-40% נמנים על גילאי ה-18-34). כרבע מן המרוויינים ציינו שהחלטת להישאר לגור במקומם הנוכחי מושפעת ישירות מן הפעילות התרבותית המתקיימת בו.

כל אחת מאסטרטגיות התרבות היא בעלת תכונות ייחודיות מבחינת השלכותיה על חייהם של תושבי האזורים הסמוכים. להלן נסכם את התכונות האלה:

- פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית מגביר השתתפותם של תושבי הסביבה הקרובה בפעילויות תרבות קנוניות, כולל: הופעות אופרה, הצגות תיאטרון ותערוכות במוזיאון. בכל הפעילויות האלה אומנם בולט שיעורם של בעלי השכלה גבוהה, בת 16 שנות לימוד ומעלה, ובהופעות אופרה בולטים בני 55 ומעלה, אך לא פחות בולט מיגוון הנהנים מפעילויות תרבות קנוניות: גברים לצד נשים, יוצאי ישראל לצד יוצאי אירופה-אמריקה, נשואים לצד רווקים נהנים במידה דומה מהן. למרות גידול דרמטי במספר המבקרים באזור (כמיליון וחצי איש בשנה), רמת העבריינות בו, הן האובייקטיבית והן הנתפסת, לא גדלה בעשור האחרון. רוב תושבי האזור (כ-70%) הביעו שביעות רצון גבוהה מאוד ממנו וכוונה להמשיך לגור בו עוד שנים רבות. יתרה מזאת, כשליש מהם מתכוונים להישאר לגור באזור דווקא בגלל הפעילות התרבותית המתקיימת בו.

- פיתוח פרויקטים אמנותיים-קהילתיים** תורם תרומה ניכרת לתעסוקת תושבי האזור הסובב – 18% מסך כל המועסקים בענף התרבות המקומי הינם תושבי המקום. האסטרטגיה הזו בולטת בהשלכותיה על השתתפות של תושבי הסביבה הקרובה בפעילויות, כמו: חוגים וקורסים, סדנאות והרצאות, חגיגות ואירועי תרבות, ביקור וקניות ביריד האומנים. בין המשתתפים ברוב סוגי הפעילות האלה בולטות נשים, אך בני כל הגילאים, נשואים לצד רווקים, החדשים לצד הוותיקים נהנים במידה דומה מהן. כשליש מן המשתתפים בפעילויות קיבלו ידע נוסף, למדו מיומנויות חדשות, הכירו חברים חדשים והגבירו מודעותם כלפי האזור הסובב. כמו כן, השתתפות בפעילויות מסוג הנדון יוצרת סיבות לבילוי זמן במקומות ציבוריים באזור. יתרה מזאת, השתתפות פעילה בפרויקטים אמנותיים-קהילתיים מעודדת השתתפות בפעילות קהילתית-התנדבותית נוספת, המכוונת לשיפור איכות החיים במרכז תל-אביב. אולם, גידול במספר המבקרים והתיירים באזור (כ-600-500 אלף בשנה) נלווה ברעש בסביבת הפעילות התרבותית, שהפריע מאוד לחייהם של תושבי האזור (כמחצית הצביעו על התופעה הזו). למרות שבעשור האחרון רמת העבריינות האובייקטיבית באזור (מספר עבירות רכוש ל-1000 תושבים) כמעט ולא השתנתה, חלה עלייה ברמת העבריינות הנתפסת על-ידי התושבים (כ-17% דיווחו על עליית תחושת פחד מפשיעה). האזור מאופיין במידת שביעות רצון נחותה יחסית של התושבים ממנו (רק כמחצית מהם מרוצים מאוד) ובשיעור נמוך יחסית של המתכוונים לגור בו עוד שנים רבות. יחד עם זאת, כרבע מהם הושפעו ישירות בהחלטתם להישאר באזור מהפעילות התרבותית המתקיימת בו.

- פיתוח רובע תרבות ויצירה** תורם תרומה מאוד משמעותית הן למשיכת האוכלוסייה חדשה והן לשינוי במאפייני אוכלוסיית האזור הסובב. לשכונת נווה-צדק נכנסה אוכלוסייה משכילה ומבוססת מבחינה כלכלית הרבה יותר מאשר האוכלוסייה הותיקה

– בעלת סטטוס חברתי-כלכלי נמוך. לכניסת האוכלוסייה החדשה תרומה משמעותית לעליית מחירי הנדל"ן המקומי. לאסטרטגיה הזו תרומה בולטת להשתתפות תושבי הרובע בפעילויות תרבות אליטיסטיות, כולל: הופעות מחול, תערוכות במוזיאונים וגלריות וקניות בגלריות ובחנויות המעצבים. בין המשתתפים בולטים המשכילים, אך בני כל הגילאים, גברים לצד נשים, יוצאי ישראל יוצאי אסיה-אפריקה נוטלים חלק בפעילויות האלה. כשליש מן המשתתפים קיבלו ידע נוסף והגבירו מודעותם כלפי האזור הסובב וכרבע למדו מיומנויות חדשות והכירו חברים חדשים. תרומה בולטת נוספת של סוג הפיתוח הזה באה לידי ביטוי ביצירת מקומות מפגש במרחבים ציבוריים שברובע, אליהם נמשכים הן המשתתפים בפעילויות התרבות והן האוכלוסייה המקומית שלא משתתפת. למרות גידול מתון (יחסית לשני האזורים האחרים) במספר המבקרים והתיירים באזור (כ-100 אלף בשנה), חלה בו עלייה חדה (כפי 2.5) במספר עבירות הרכוש. אולם עלייה זו לא השפיעה על תחושת פחד מפשיעה של תושבי המקום. יתרה מזאת, כרבע מהם דיווחו על שינויים חיוביים בתחושת ביטחונם. רוב תושבי השכונה (86%) מפגינים מידת שביעות רצון גבוהה מאוד ממנה, ומתכוונים לגור בה עוד שנים רבות (78%). כחמישית מהם (פחות מאשר באזורים אחרים) הושפעו בהחלטתם להישאר לגור באזור מהפעילות התרבותית המתקיימת בו.

חלק רביעי: דיון ומסקנות

פרק 7

דיון בסוגיות המחקר ותרומתו

עיריות ברחבי העולם (בעיקר בעולם המערבי), המעוניינות בפיתוח וחדוש עירוני, משתמשות ב"אסטרטגיות תרבות" ככלי להשגתם. השימוש בכלי זה, המתבטא בבנייה ופיתוח של פרויקטי תרבות בסמיכות זה לזה, מצופה ליצור השלכות חיוביות משמעותיות על ההתפתחות הכלכלית, הפיסית והחברתית של העיר ולספק תועלות מגוונות לתושביה. מטרת המחקר, המוצג בחיבור זה, היתה להרחיב את הבנתנו ביחס לתהליך פיתוח וחדוש עירוני באמצעות פרויקטים תרבותיים והשלכותיהם החברתיות. בדרך להשגת מטרה זו הצבנו שתי שאלות מחקר: הראשונה - מהן האסטרטגיות המקובלות לניצול התרבות ככלי לפיתוח וחדוש עירוני ומהם המאפיינים המיוחדים שלהן? והשנייה - מהן ההשלכות של פיתוח אסטרטגיות תרבות על האוכלוסייה המתגוררת בסביבת הפעלתן? במוקד החלק הראשון של המחקר עמדה השאלה הראשונה, שנבחנה בעזרת ספרות בינלאומית: סקרנו את המאפיינים המיוחדים של פרויקטי התרבות ופיתחנו טיפולוגיה חדשה שלהם, הכוללת שלוש אסטרטגיות תרבות שונות. החלק השני של המחקר, שנערך בעיר תל-אביב - יפו, עסק בבחינת השאלה השנייה. בחלקה האחרון של העבודה, המוצג בפרק זה, נדון בהשלכות הדומות והשונות של כל אחת מאסטרטגיות התרבות שזיהינו, תוך התייחסות לסוגיות שהועלו הן מן החלק העיוני והן מן המחקר האמפירי. נסיים בהצגת תרומותיו של המחקר.

7.1 טיפולוגיה של אסטרטגיות תרבות

במסגרת המחקר פותחה טיפולוגיה חדשה של אסטרטגיות לפיתוח וחיידוש עירוני באמצעות פרויקטי התרבות. הסיווג המוצע מבחין בין האסטרטגיות השונות על-פי המטרה העיקרית של הפיתוח, אמצעיו וסוג היזום.

פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית

אסטרטגיה זו קשורה להקמת מבנים גדולים חדשים, או לחידוש והסבת ייעוד של מבני תעשייה ונמל ישנים, בעבור יצירת מקומות מפוארים למופעי תרבות אליטיסטית והשירותים הנלווים אליה, ביוזמה ציבורית. פיתוח פרויקטי נדל"ן לתרבות אליטיסטית היא אסטרטגיית התרבות הנפוצה ביותר לפיתוח וחיידוש עירוני. מעבר לתפקיד הקונבנציונאלי של יצירת מקום לשירותי תרבות סבירים, פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית מכוון לפיתוח כלכלי ותיירותי של העיר ולחיידוש הפיסי, ולעיתים קרובות משמש גם כאטרקציה אזורית וגם של המדינה כולה. מיקומם של פרויקטי נדל"ן לתרבות אליטיסטית, בדומה לרוב פרויקטי הנדל"ן המייצגים את הדור השלישי לשיקום וחיידוש עירוני, נקבע בד"כ במרכזי הערים או בחזית המים העירונית. הקמתם של פרויקטים מסוג זה דורשת השקעות הון גדולות, מגיעות למיליוני דולרים רבים, והביצוע נמשך זמן רב יחסית, בדרך כלל שנים אחדות.

במהלך שני העשורים האחרונים נבנו בערי ארה"ב ואירופה עשרות מבני תרבות חדשים - מוזיאונים, בתי אופרה, תיאטראות ומרכזים לאמנויות הבמה (ר' סקירתו של Evans (2009), המקיפה 75 מהם). בין המפורסמים שביניהם נמנים: מרכז קימל לאמנויות הבמה בפילדלפיה, מוזיאון לאמנות ומרכז לאמנויות הבמה בסיאטל, מוזיאון גוגינהיים בבילבאו והמוזיאון לאמנות מודרנית בפרנקפורט. כמו כן, בתקופה זו

קיבלו חיים חדשים אתרים מוזנחים ונטושים רבים של תעשייה ונמל לשעבר על-ידי שינוי ייעודם למרכזים של שימושים מעורבים, בעלי עוגן תרבותי חזק, הכולל מבנים לתרבות אליטיסטית. בין הדוגמאות לכך: שיקום תחנת רכבת נטושה בפריס על-ידי הקמת המוזיאון לאמנות המאה ה-19, שיקום בית-חרושת לשעבר בעיר נורת אדאמס (North Adams) על-ידי הקמת המוזיאון לאמנות המודרנית של מסצ'וסטס, החייאת הנמלים הישנים של טורונטו וסידני ועוד מיזמים רבים (ר' פרק 2.2.1). גם בת"א-יפו נבנו בעשורים האחרונים של המאה העשרים מספר מוסדות תרבות חדשים במבנים גדולים במיוחד, כולל: המשכן לאמנויות הבמה – מרכז גולדה, מוזיאון תל-אביב לאמנות וספריית "בית אריאלה", כולם בסמיכות מקום זה לזה.

פיתוח פרויקטים אמנותיים-קהילתיים

פרויקטים אמנותיים-קהילתיים ממוקדים באוכלוסייה מקומית ומיועדים לשפר את מצבה הכלכלי, לטפל בבעיות חברתיות, כמו עוני, אבטלה, רמת השכלה נמוכה, פשע, ולעיתים גם לשפר את סביבת המגורים של שכונות עירוניות. הם מעודדים השתתפות פעילה של אוכלוסייה מקומית, כולל אוכלוסיית אמנים ואומנים, בפעילות תרבותית/ יצירתית, עסקית, קהילתית וסביבתית. פרויקטים אמנותיים-קהילתיים מתקיימים באזורים שונים של העיר ובמקומות מגוונים בתוכם, כולל: פינות רחוב, חופים, בתים פרטיים ועוד. פרויקטים אמנותיים-קהילתיים מתבצעים בד"כ בעזרת תקציב שנתי של עשרות אלפי דולר ופיתוחם נמשך בד"כ מספר חודשים – עד שנה אחת.

שכיחים שלושה סוגים: פרויקטים תרבותיים-עסקיים (business-art projects), פרויקטים תרבותיים-חברתיים (social-art projects) ופרויקטים של אמנות ציבורית (public art projects). שלושה אלה

מאופיינים בד"כ ביוזמה אישית ואזרחית (של עמותות ואנשים פרטיים, בד"כ אמנים), אם כי יש חריגים (בעיקר תרבותיים-חברתיים) שביוזמה ציבורית. דוגמאות של פרויקטים תרבותיים-עסקיים הינן אינקובאטורים לעסקים בתחום אמנות ועיצוב ושותפויות אמנים. בין המקומות בהם פועלים את הארגונים האלה, שכונות של שיקגו ופילדלפיה וערים קטנות רבות בארה"ב. פרויקטים תרבותיים-חברתיים מבוססים בד"כ על הכרה ברמה הלאומית בתפקידה של השתתפות בפעילות תרבותית כאמצעי לטיפול בבעיות חברתיות. דוגמאות לנקיטת המדיניות כזו הינן תוכניות מסוג "אמנויות בשכונה", שאומצו בעיר Ghent בבלגיה, בשכונות של ליוורפול וסן-פראנציסקו. פרויקטים קהילתיים של אמנות ציבורית הינם כלי נפוץ לעידוד שיתוף פעולה בין אמנים לתושבי המקום, בתהליך יצירתי של הצבת יצירות אמנות בשטחים ציבוריים עירוניים. בין הפרויקטים מסוג זה, שתועדו בספרות המקצועית, "The Power of Place" שבוצע בשכונות של לוס-אנג'לס, "The Hidden Gardens" בגלזגו ו-"Posa't Guapa" בברצלונה. החל משנות ה-80 של המאה קודמת, מתקיימים ברחובות שינקין ונחלת בנימין בעיר ת"א-יפו פרויקטים אמנותיים-קהילתיים מסוגים שונים: פרויקטים תרבותיים-עסקיים – פתיחת עסקים בתחום אמנות ברחוב שינקין בתחילת התקופה הזו ופעילות יריד האומנים ברחוב נחלת בנימין ביוזמה הציבורית; פרויקטים תרבותיים-חברתיים – במסגרת מרכז קהילתי "בית תמי", שהוקם באזור תוך שילוב בין יוזמה אזרחית של תושבים ונכונות ציבורית להיענות לה; ופרויקטים של אמנות ציבורית – אלה מתקיימים במסגרת המרכז הקהילתי, במסגרת היריד וגם ביוזמה אישית של אמנים – תושבי האזור.

פיתוח רובעי תרבות ויצירה

בשונה משתי האסטרטגיות הקודמות, פיתוח רובעי תרבות ויצירה היא אסטרטגיית תרבות יותר אינטגרטיבית, המכוונת להתחדשות פיסית, כלכלית וחברתית של אזור עירוני קטן. רובע תרבות ויצירה יכול להיות פרי יוזמה של רשות ציבורית, כחלק מתוכנית אסטרטגית לפיתוח/

חידוש עירוני. במקרה כזה ההתערבות הציבורית באה לידי ביטוי בנקיטת גישות תכנון פורמאליות, כמו עיצוב תוכנית מתאר לאזור ובה הנחיות לגבי הגבלת השימושים הלא רצויים, אחוזי בנייה, פיתוח תשתית נחוצה, איזור מחדש וכד'. דוגמאות להתערבות הציבורית הישירה הינן רובע תרבותי בדבלין, בשפילד ובדאלאס. לצד הרובעים התרבותיים שפותחו ביוזמה ציבורית ועל-ידי התערבות ציבורית נמרצת, קיימים גם כאלה שצמחו מלמטה, באופן טבעי ויותר הדרגתי, ללא התערבות הממשל, לפחות בשלבים הראשונים של הפיתוח. במקרים כאלה התערבות ציבורית יכולה לבוא, אם בכלל, בשלבים המאוחרים של הפיתוח ומתבטאת בהפעלת מנגנונים אדמיניסטרטיביים-כלכליים, בכדי לעודד את הפעילות היצרנית ברובע. בין המנגנונים הנפוצים: "percent for art" או/ו העברת מיסים מפעילות עסקית שברובע לפעילות תרבותית. דוגמאות לרובעי התרבות "הטבעיים" הינן: הרובע הצפוני במנצ'סטר, Merchant City בגלזגו ו-Lace Market בנוטינגם.

רוב הרובעים שהוקמו בערים בסוף המאה הקודמת ובתחילת המאה הנוכחית מנוהלים על-ידי חברה או ארגון פרטי ללא כוונת רווח, שהוקמו במיוחד למטרה הזו. החברה אחראית למימון, ניהול ותכנון הפעילויות ברובע. בין הערים בהן ננקטה האסטרטגיה הזו: פייטסבורג, דלאס ולקסינגטון, בארה"ב, שפילד, מנצ'סטר, גלזגו ונוטינגם בבריטניה, דבלין באירלנד, וינה באוסטריה, יוהנסבורג בדרום אפריקה, ניוקסל באוסטרליה. למרות ששכונת נווה-צדק, בדרום עיר תל-אביב, מעולם לא הוכרזה רשמית כאזור לפיתוח רובע תרבות ויצירה והיא לא מנוהלת על-ידי גוף מיוחד כלשהו, היא נבחרה על-ידינו כדוגמה מייצגת של יישום האסטרטגיה הזו, בשל דמיון בין תהליכים יזומים של התחדשות עירונית שהתרחשו בה בפועל לבין פיתוח רובעי תרבות ויצירה בערים שונות ברחבי העולם. בדומה לרובעי תרבות אחרים, נווה-צדק היא שכונה בעלת ערך היסטורי וארכיטקטוני, שאלה נוספו הזדמנויות הן לצריכת מוצרים תרבותיים במוסדות של

תרבות קנונית - מרכז סוזן דלל למחול ותיאטרון, מוזיאונים וגלריות, הן ליוצרים – אומנים ומעצבים, שעובדים בבתי סטודיו בשכונה, והן לפעילות אמנותית-קהילתית של תושבי המקום - במסגרת המרכז הקהילתי. בדומה למתחמי תרבות אחרים, השכונה מאופיינת בעירוב של שימושי קרקע, בעיקר בין מגורים לעסקים, ובקיום מרחב ציבורי מפותח יחסית, אליו נמשכים הן התושבים המקומיים והן המבקרים, כולל תיירים רבים מחו"ל.

7.2 השלכות של אסטרטגיות התרבות על אוכלוסייה מקומית

פרק זה דן בהשלכות הדומות והשונות של כל אחת מאסטרטגיות התרבות, תוך התייחסות לסוגיות שהועלו מן החלק העיוני ומן המחקר האמפירי. נזכיר כי המונח "השלכות", בו השתמשנו במחקר זה, מבטא קשר בין התופעות הנחקרות, אולם לא קשר סתם אלא קשר עם כיוון. התחייבנו לברר מה קדם למה, מה משליך על מה. לצורך זה נקטנו במספר דרכים: (א) ניתוח לאורך הזמן - הושוו נתונים סטטיסטיים המתייחסים לנקודת הזמן שלפני הקמת הפרויקט התרבותי המוביל באזור או התחלת הפעילות התרבותית עם נתונים המתייחסים לסוף התקופה הנחקרת; (ב) ניתוח ל"רוחב" – נערכו השוואות בין נתונים סטטיסטיים באזור שנבחר למחקר לבין אותם נתונים ברובע שבתוכו שוכן האזור ולבין אותם נתונים בעיר ת"א כולה, כולם באותה נקודת זמן; (ג) שאלות ישירות שהופנו לנחקרים, שאלות סגורות ופתוחות, בדבר השפעת פרויקטי תרבות בתחומים המעניינים את המחקר.

כך יכולנו לבסס את הדיון בהשלכות של פרויקטי התרבות על מקורות מגוונים: הן על נתונים שיש המכנים אותם "אובייקטיביים", היינו: נתונים סטטיסטיים ממקורות חיצוניים ונתונים אמפיריים התנהגותיים (תשובות לשאלות ביחס לדפוסי התנהגות) מן הסקרים שלנו, והן על נתונים המכונים "סובייקטיביים" – עמדות המרואיינים

בנושאים הנחקרים. כאשר מקורות נתונים מגוונים ובלתי תלויים מצביעים באותו כיוון, גובר הביטחון בזיהוי ההשלכות של פרויקטי התרבות הנחקרים.

7.2.1 תועלות אישיות לתושבים מקומיים מפיתוח פרויקטי תרבות

הדור השלישי לחידוש עירוני, שאחד מביטוייו הבולטים הינו פיתוח פרויקטי נדל"ן גדולים, כולל פרויקטי תרבות, "זוכה" בדרך כלל בביקורת חמורה על כך, שתושבי האזורים הסמוכים לפיתוח אינם נהנים מן ההשקעות של מיליונים רבים בהקמתם של הפרויקטים האלה. מחברים ידועים, כמו Zukin (1989) ו-Smith (1996), לדוגמא, בסיפורים של Soho בלונדון ו-Lower East Side בניו-יורק, תארו תפקידה של התרבות כמנוף להתחדשות כלכלית, שהיוותה אנטיתזה להתחדשות חברתית. יתרה מזאת, לטענתם של מחברים אחדים (רי Landry (1996), לדוגמא) פיתוח אטראקציות תרבותיות מיועד, בעיקר, למבקרים שמוציאים כסף רב לפעילויות הפנאי, ולפיכך הוא עלול להגדיל את הקיטוב החברתי. במסגרת המחקר המוצג בחיבור זה, נבחנו הסוגיות שקשורות להשלכותיהן של פיתוח אסטרטגיות התרבות על חייהם הפרטיים של תושבי האזורים הסמוכים אליו. נפרט תחילה את ההשלכות החיוביות שנתגלו.

התועלת האישית הבולטת ביותר שמפיקים תושבי האזורים הסמוכים לפיתוח התרבות קשורה לצריכתם המוגדלת של שירותי תרבות ופנאי. התברר ששיעורי ההשתתפות של התושבים בפעילויות התרבות, כמו הופעות אופרה, הופעות מחול, הצגות תיאטרון, חוגים וקורסים במרכז קהילתי ותערוכות במוזיאונים וגלריות, הרבה יותר גבוהים (בין פי 2 לפי 8 – תלוי בסוג הפעילות) משיעורי ההשתתפות של אוכלוסיית העיר ת"א-יפו ואוכלוסיית המדינה בכללה בפעילויות דומות. **לפיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית** תרומה בולטת מאוד להשתתפות תושבי הסביבה הקרובה בפעילויות תרבות קנוניות, כולל: הופעות אופרה, הצגות

תיאטרון ותערוכות במוזיאון. **פיתוח פרויקטים אמנותיים-קהילתיים** מגביר באופן בולט את שיעורי ההשתתפות של תושבי האזור הקרוב בפעילויות, כמו: חוגים וקורסים, סדנאות והרצאות, חגיגות ואירועי תרבות עממיים, ביקור וקניות ביריד האומנים. **לפיתוח רובע תרבות ויצירה** השפעה בולטת על השתתפות תושבי הרובע בפעילויות תרבות אליטיסטיות, כולל: הופעות מחול, תערוכות במוזיאונים וגלריות וקניות בגלריות ובחנויות המעצבים. חשוב במיוחד הממצא שבני כל הקבוצות החברתיות מרבים להשתתף בפעילויות התרבות, המוצעות באזורי המחקר. מהשתתפות ברוב הפעילויות נהנים בני כל הגילאים, גברים לצד נשים, יוצאי ישראל לצד יוצאי אירופה-אמריקה ויוצאי אסיה-אפריקה, נשואים לצד רווקים ובודדים אחרים, תושבי האזור החדשים לצד הגרים בו שנים רבות.

בנוסף להשתתפות של תושבי האזורים בפעילויות התרבות המתקיימות בהם, שכבר בעצמה מהווה תועלת אישית משמעותית, שאלנו אותם גם אודות תועלות אישיות ספציפיות הנובעות מההשתתפות. כשליש מהמשתתפים בפעילויות, המוצעות באזור מגוריהם, העידו על עצמם שקיבלו ידע חדש כתוצאה מהשתתפותם, כרבע הכירו חברים חדשים וכחמישית למדו מיומנויות חדשות. תועלות אלה מופקות על-ידי שכבות אוכלוסייה מגוונות מבחינת גיל, מצב משפחתי, שנות לימוד ורמת הכנסה, אם כי מספר הנשים בן גדול משמעותית מזה של הגברים. באזור של **פעילות אמנותית-קהילתית** אחוז התושבים שדיווחו על קבלת ידע חדש ועל רכישת מיומנויות חדשות גבוה יחסית (כ-32%), באזור **פיתוח רובע תרבות ויצירה** – בינוני (כ-25%), ובאזור **נדל"ן לתרבות אליטיסטית** – נמוך (9%-14%, בהתאם).

פרט לתועלות האישיות הנובעות מהשתתפות בפעילות עצמה, פיתוח מקומות ציבוריים בסביבת פרויקטי התרבות אפשר למשתתפים לבלות את זמנם הפנוי לפני ו/או אחרי הפעילות ה"עיקרית" במקומות האלה. כשני שלישי ממרואיינים נוהגים תמיד או לעיתים קרובות לבלות זמן

בבית-קפה ו/או בגינה ו/או בכיכר/רחוב, לפני או אחרי השתתפותם בפעילויות התרבות. בין תושבי האזורים שתמיד ולעיתים קרובות מבליים זמן בבתי-קפה רבים יותר הצעירים (בעיקר גילאי 18-34 וגם בני 35-54) ובין אלה שתמיד מבליים זמן בכיכר וברחוב הרבה יותר נשים מאשר גברים. תושבי האזור של **פיתוח רובע תרבות ויצירה** מבליים את זמנם הפנוי במקומות הציבוריים האלה בתדירות גבוהה במיוחד, תושבי האזור של **פעילות אמנותית-קהילתית** – בתדירות בינונית ותושבי אזור **הנדל"ן לתרבות אליטיסטית** – בתדירות נמוכה, יחסית לשני האחרים. נדגיש שלא רק המשתתפים בפעילויות התרבות נהנים מפיתוח תשתית עירונית, כולל התשתית הירוקה, בסביבת פרויקטי התרבות, אלא גם התושבים באותם אזורים שאינם משתתפים בפעילויות התרבות. נזכיר לקורא, שהן הקמת המשכן לאמנויות הבמה והן פתיחת המרכז הקהילתי ברחוב שינקין לוו בהקמת גינות ציבוריות בסמוך למוסדות האלה.

להקמת מוסדות התרבות באזורי המחקר תרומה ישירה לתעסוקת חלק מן התושבים המקומיים. להקמת מרכז קהילתי וליריד האומנים באזור של **פעילות אמנותית-קהילתית** תרומה יותר בולטת לתעסוקת תושבי האזור הסובב: 18% מסך כל המועסקים במוסדות האלה הינם תושבי האזור. בעוד **שפיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית ופיתוח רובע תרבות ויצירה** יצרו השפעה מעטה יחסית לתעסוקת האוכלוסייה המקומית: 8% ו-6%, בהתאם, מבין המועסקים במוסדות התרבות, הנמצאים באזורים בהם הופעלו האסטרטגיות האלה, מתגוררים בסביבה הקרובה אליהם.

לצד התועלות האישיות הישירות שהוצגו לעיל, פיתוח פרויקטי התרבות יוצר תועלות אישיות עקיפות עבור תושבי האזורים הסמוכים אליו. בין התועלות מן הסוג הזה, שמפיקים בעיקר בעלי הדירות (ובין תושבי האזורים כ-60% גרים בבעלות פרטית), עליית מחירי דירות באזורי המחקר. ההשפעה העקיפה הזו באה לידי ביטוי בכך שפיתוח פרויקטי התרבות באזורי המחקר השפיע, אמנם במידה שונה (ר' פרק

7.2.3 בהמשך), על משיכת האוכלוסייה אליהם. משיכת האוכלוסייה יצרה ביקוש שגרם לעלייה משמעותית במחירי הדירות באזורים האלה. אי לכך, סביר להניח שתושבי האזורים של **פיתוח רובע תרבות ויצירה** ושל **פעילות אמנותית-קהילתית** נהנים הרבה יותר מעליית מחירי הדירות לעומת התושבים של אזור **פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית**, בו מחירי הדירות מתונים יחסית.

תועלות אישיות נוספות, שבחלקן קשורות להשתתפותם של תושבי האזורים בפעילויות התרבות המתקיימות בהם, הינן רמת שביעות רצון גבוהה מאזור המגורים וכוונתם להישאר לגור בו עוד שנים רבות. רוב התושבים (כ-70%) הביעו שביעות רצון גבוהה מאזור מגוריהם, שיעור הרבה יותר גבוה מן הממוצע בשכונות ת"א בכלל (45%) וגם יותר מן השיעור בשכונות חדשות בת"א (63%). לדברי המרואיינים, בין הגורמים שמשפיעים ישירות על שביעות הרצון הגבוהה שלהם חלק נכבד מתייחס לפעילות התרבותית המתרחשת באזורי המחקר. רמת שביעות הרצון הגבוהה משליכה על רמה גבוהה של יציבות המגורים באזורי המחקר: כ-70% מתושבי המקומות האלה, ובתוכם חלק גדול (כ-40%) של אוכלוסייה צעירה (בני ה-18-34), מתכוונים לגור בהם עוד שנים רבות. יתרה מזאת, החלטתם של רבע מן המרואיינים להישאר לגור במקומם הנוכחי מושפעת ישירות מפעילות תרבותית המתקיימת בו. אם כן, תושבי האזורים השונים מפגינים רמת שביעות רצון שונה מאזור המגורים וגם מידת נכונות שונה להמשיך לגור בו. התועלות האלה בולטות ביותר באזור של **פיתוח רובע תרבות ויצירה**: 86% מתושביו מרוצים מאוד ממנו ו-78% מתכוונים לגור בה עוד שנים רבות. באזור של **פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית** 70% מתושביו מרוצים מאוד מקום המגורים ומתכוונים להמשיך לגור בו עוד שנים רבות. אולם, בשונה משני האזורים האלה, האזור של **פעילות אמנותית-קהילתית** מאופיין במידת שביעות רצון נחותה יחסית - רק כמחצית מתושביו מרוצים מאוד, ובשיעור פחות גבוה של המתכוונים לגור בו עוד שנים רבות (59%).

למרות שממצאי המחקר מגלים מידת שביעות רצון גבוהה ממגורים באזורי התרבות ונטייה חזקה להישאר לגור בהם עוד שנים רבות, הם הציפו גם תופעות שליליות אחדות, מהן סובלים תושביהם, בעיקר: עומס חנייה ותחבורה ורעש ברחובות ובסביבת הפעילות. התופעות האלה נובעות מגידול דרמטי במספר המבקרים והתיירים הבאים מידי יום אל סביבת הפיתוח של אסטרטגיות התרבות, בכדי לצרוך הן את שירותי התרבות המוצעים בהן בשפע והן את השירותים הנלווים להם. התייחסות לקונפליקט שעלול להיווצר בין צרכי המבקרים במוסדות התרבות לצרכי התושבים המקומיים, מבחינת עומס במוסדות ובאירועי תרבות ועומס תחבורתי ניתן למצוא בספרות, הקשורה לפיתוח נדל"ן של תרבות אליטיסטית (Bassett, ; Landry, 1996) (1993). אולם, כפי שנתגלה במחקר האמפירי, במקרה התל-אביבי הביקורת הזו יותר רלבנטית לאזור של **פּוּיִקְטִים אֲמִנּוּתִיִּים-קִהִלְתִּיִּים**, ובמיוחד לסביבת יריד האומנים ברחוב נחלת בנימין. למרות שחלק ניכר מן המבקרים ביריד באים אל האזור בתחבורה ציבורית, נוצרים רעש ועומס תנועה במדרחוב. התופעות הסביבתיות האלה מפריעות לחיי היומיום של התושבים המקומיים וגורמות ליחסים שאינם טובים בין יריד האומנים לדיירי השכונה הסובבת ולשביעות רצון נמוכה יחסית מאזור מגוריהם. למרות שמספר המבקרים באזור **הנדל"ן לתרבות אליטיסטית** גדול פי שלוש מאשר באזור של יריד האומנים, ולמרות שרוב המבקרים מגיעים אליו ברכב פרטי, בשונה מהאזור הראשון, תושבי האזור של מרכז גולדה הביעו מידת שביעות הרצון יותר גבוהה והתגלו בו רק מעט תלונות מצד תושבי המקום על רעש ועומס תעבורה וחנייה, שקשורים לפעילות מוסדות התרבות האליטיסטית (ר' פרק 6.4.2). ההסבר לשוני נעוץ בבידוד הפיסי שקיים בין המשכן לאמנויות הבמה לשכונה הסובבת ובחניון התת-קרקעי הגדול, שצמוד אליו, המונעים היווצרות קונפליקטים בין פעילות התרבות לדיירי השכונה הסובבת. זאת בעוד שבאזור שינקין-נחלת בנימין בולט חוסר בידוד פיסי בין המרחבים בהם מתקיימות פעילויות התרבות לבין סביבת המגורים.

תופעה שלילית נוספת, הקשורה לכניסת המבקרים הרבים לאזורי התרבות, הינה גידול ניכר, יחסית לעיר ת"א-יפו בכללה, במספר עבירות הרכוש: בין שנים 2006-1996 מספרן באזורי התרבות שנבדקו גדל ב-19%, לעומת גידול של 1% בעיר כולה. הרחובות ובתי המגורים הם המקומות השכיחים לביצוע העבירות מסוג זה. באזור **פיתוח רובע תרבות ויצירה** חלה בעשור שנחקר עלייה חדה - כפי 2.5, במספר עבירות הרכוש, בשעה שהאוכלוסייה גדלה פי 1.4. בניגוד לכך, למרות גידול באוכלוסיית האזור של **פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית** (ב-6%), מספר עבירות הרכוש בו ירד ב-13%. באזור של **פרייקטים אמנותיים-קהילתיים** לא חל שינוי ניכר במספר עבירות הרכוש (גם בהשוואה לגידול האוכלוסייה), אולם הוא בולט לרעה בין האזורים האחרים מבחינת מספר עבירות רכוש ל-1000 תושבים (170 עבירות): המספר הזה עולה פי 1.8 מהנתון באזור הנדל"ן לתרבות אליטיסטית ופי 2.4 לעומת רובע תרבות ויצירה.

למרות העלייה האובייקטיבית ברמת העבריינות, כפי שדווחה בסטטיסטיקה המשטרתית, יותר ממחצית המרואיינים דיווחו על יציבות ואף עלייה בתחושת הביטחון שלהם באזור המגורים, הן במשך היום והן במשך הלילה. מעניין, שהתופעה הזו בולטת דווקא באזור של **פיתוח רובע תרבות ויצירה** (בו חלה עלייה חדה ביותר יחסית לשני האזורים האחרים במספר עבירות הרכוש): כרבע מתושביו דיווחו על שינויים חיוביים בתחושת ביטחונם. בעוד שבאזור של **פרייקטים-אמנותיים קהילתיים** (בו רמת העבריינות האובייקטיבית כמעט ולא השתנתה) כ-17% דיווחו על עליית תחושת פחד מפשיעה. כפי שהובהר בפרק 6.4.3 השינויים מסוג זה, הן החיוביים (באזור הראשון) והן השליליים (באזור השני), נובעים בעיקר מהמאפיינים החברתיים-כלכליים של המרואיינים ומניסיונם האישי. כך בתוך קבוצת הבודדים, שרובם בני 55+, היו הרבה יותר שפחדו מאשר בתוך הרווקים, בני 18-34, והנשואים (23% לעומת 7% ו-8%). אולם ממצאי המחקר מלמדים שפיתוח פרויקטי התרבות משליך על משיכת אוכלוסייה צעירה ונשואה

אל האזורים הסמוכים. לכן ניתן לשער כי לפיתוח מסוג הנדון תרומה עקיפה גם לשינויים בתחושת הביטחון של תושביהם.

מהמסקנות שהוצגו כאן מצטיירת תמונה אחרת לחלוטין מזו שמציגים המחברים שהוזכרו בתחילת קטע זה של החיבור. מסקנותינו מעידות על כך שתושבי האזורים הסמוכים לפיתוח פרויקטי התרבות מפיקים תועלות אישיות רבות ומגוונות מכל סוגי פיתוח התרבות. מכאן ניתן לטוען בוודאות שהתושבים המקומיים מפיקים תועלות רבות יותר מאלה שמפיקים המבקרים בפעילויות התרבות, שבאים משכונות העיר האחרות או מחוצה לה, ונהנים רק מצריכה מזדמנת של פעילויות התרבות ו/או מן השירותים הנלווים אליהן.

7.2.2 פיתוח תרבות כגורם לפיתוח קהילתי מקומי

מבחינה אינטואיטיבית, סביר לשער כי על מנת להשיג תחושה של קהילתיות יש למקם אנשים בקרבה זה לזה, ולהוציאם לרחובות הסמוכים לבתיהם לחוות חוויות משותפות. אדריכלים לאורך המאה העשרים, ובמיוחד אדריכלים של הזרם העכשווי של "אורבניזם חדש" סבורים שנוכחות יום-יומית המשכית והזדמנויות תכופות למפגשים, בעיקר במרחבים ומבנים ציבוריים העומדים לרשות התושבים, מגבירים את האפשרויות להיווצרות רשתות של קשרים חברתיים. אם כך, סביר להניח כי השתתפות תדירה של דיירי האזור בפעילות התרבות המתרחשת בו מהווה פוטנציאל טוב להיווצרות קשרים חברתיים ביניהם וגורם חשוב לפיתוח קהילה מקומית. הממצאים שלנו מראים בברור שפעילות תרבותית מעודדת שימוש של רוב התושבים במרחב הציבורי, ברחובות ובכיכרות וגם בבתי-קפה. כשליש מתושבי האזורים, המשתתפים בפעילות "העיקרית", תמיד נוהגים לבלות זמן במקומות כאלה ועוד שלישי נוסף מהם – לעיתים קרובות. השאלה היא, האם מפגשים במקומות ציבוריים יוצרים קשרים חברתיים בין הנפגשים. האם הפוטנציאל הזה יוצא מן הכוח אל הפועל?

תחום הערכת ההשפעות החברתיות-קהילתיות של ההשתתפות בפעילות תרבותית הינו תחום מחקרי חדש יחסית, שמתפתח בעשור האחרון. אך רוב החוקרים שעסקו בו מתייחסים להשפעות של פעילות תרבותית שיתופית של אוכלוסייה או, בנוסח של הטיפולוגיה החדשה, המוצעת במחקר זה, פרויקטים אמנותיים-קהילתיים לסוגיהם. על-פי המחקר המוביל בתחום זה, שנערך על-ידי Matarasso (1997) ברחבי אנגליה, לפרויקטים האלה השפעות חברתיות-קהילתיות רבות ומגוונות: הם מגשרים בין האנשים ומספקים בסיס טוב, עליו יכולים לצמוח יחסי חברות; מעודדים שותפות ושיתוף פעולה; מקדמים הבנה בין-תרבותית ומסייעים להכיר בתרומתן של כל קבוצות האוכלוסייה המקומית לחיי הקהילה; יוצרים ומחזקים קשרים בין-דוריים; מגבירים רצון להיות מעורבים בפעילות קהילתית נוספת; משפרים מיומנותם ויכולתם הארגונית של משתתפים; מסייעים לאנשים לשלוט בחייהם בשכונה.

במחקרנו בת"א-יפו נכללו מספר עדויות ישירות הנוגעות להשפעות של כל סוגי הפרויקטים התרבותיים (לא רק של הפרויקטים האמנותיים-תרבותיים), המתקיימים באזורי המחקר, על פיתוח קשרים חברתיים. כרבע מן המרואיינים העידו על עצמם שהשתתפותם בפעילויות התרבות באזורי המגורים שלהם גרמה להם להכיר חברים חדשים, כחמישית אמרו ש"כעת חשוב לי יותר מה שקורה בסביבה הזאת" ועוד 13% שהתחילו "להשתתף יותר בפעילות קהילתית". התועלות האלה הפיקו בני כל הגילאים, נשואים לצד רווקים, בעלי השכלה גבוהה לצד הנמוכה יותר. השפעות מסוג זה בלטו בראש ובראשונה באזור של **פרויקטים אמנותיים-קהילתיים** וגם **ברובע תרבות ויצירה**, ובניגוד לכך היו מינוריות באזור של **פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית**. אם כן, ממצאי המחקר מלמדים על הבדלים יותר בולטים בהשפעות החברתיות-קהילתיות בין סוגי המוסדות – בין מרכזים קהילתיים למוסדות אליטיסטיים, מאשר בין סוגים שונים של אסטרטגיות התרבות. המסקנה הזו אינה מפתיעה, כיוון שתפקידם הישיר של המרכזים הקהילתיים הוא תרומה לפיתוח קהילה מקומית. בהקשר

הזה חשוב לציין תפקודו של מרכז קהילתי "בית תמי" ברחוב שינקין. המרכז הזה, שהוקם בתחילת שנות ה-90 של המאה ה-20 ביוזמה של קהילת האמנים – תושבי האזור, מהווה בית אמיתי לרוב הפרויקטים הקהילתיים-אמנותיים המתקיימים במרכז תל-אביב.

על-פי ההגדרה המקובלת של Gilchrist (2003), פיתוח קהילתי הוא: "יכולת של אוכלוסייה מקומית להגיב באופן שיתופי על מעשים ואירועים שמשפיעים עליה". האם הפעלתן של אסטרטגיות התרבות באזורי המחקר מגבירה את היכולת של תושביהם להגיב באופן שיתופי על מעשים ואירועים שמשפיעים עליהם? על-פי ממצאינו, אנשים אחדים התחילו להיות מעורבים באופן אקטיבי בפעילות קהילתית, כתוצאה מהשתתפותם הפסיבית בפעילות תרבותית. בנוסף לכך, נתגלו מקרים שמדגימים יפה כיצד השתתפות פעילה של אמנים ביוזמת פרויקטי התרבות אמנותיים-קהילתיים וקידום מגבירה את הרצון והיכולת של האנשים האלה להשפיע על חייהם בשכונה ואף על עתיד המתחם השלם. חלק מן האמנים שמתגוררים ועובדים באזור של פרויקטים אמנותיים-קהילתיים משתתפים בפעילות חברתית-התנדבותית למען איכות הסביבה במרכז תל-אביב. יתרה מזאת, הם מגייסים אמצעים תרבותיים מגוונים לקידום המטרה הזו. דוגמא בולטת לכך היא פעילותה של אמנית – בובנית, מיכל ברז"ל-כהן, שהיתה בין המקימים "עמותת תושבי ת"א למען איכות החיים" וארגון ועדים ב"לב העיר". הפרויקט המרכזי שהארגון מקדם בשני העשורים האחרונים הוא הקמת פארק מרכזי בלב העיר, במתחם "קריית ספר", הנמצא בקצה המזרחי של רחוב שינקין. דוגמא נוספת של הקשר בין השתתפות בפעילות אמנותית למעורבות בחיי הקהילה היא פעילות מחאתית של עמותת אומני הרחוב נחלת בנימין נגד תוכנית היזמים, שנועדה להפוך את המתחם לאזור יוקרתי של מגורים ובתי מלון. העמותה, שפרט לקידום ענייני האומנים עצמם, שמה לה למטרה לשמור על הצביון ההיסטורי של המדרחוב, ניצחה במאבקה: התוכנית לא מומשה וחברת היזמים פשטה רגל. שתי הדוגמאות הללו, לצד הנוספות אך פחות בולטות, הינן עדויות ישירות לקיומה באזור "לב

העיר" של כוח קהילתי ופוליטי, שמסוגל לאגד תושבי האזור. בין מנהיגי הקהילה עומדים אמנים, שיוזמים ומובילים פרויקטים אמנותיים-קהילתיים המתקיימים בו (פירוט נוסף של ממצאים אלה בפרק 6.3.4. שלעיל).

7.2.3 פיתוח תרבות כגורם לגידול האוכלוסייה בסביבתו

המחקרים שעסקו בבחינת התופעה של "חזרה אל העיר" - מגמה שהסתמנה החל משנות ה-70 של המאה הקודמת באזורים המטרופוליניים הגדולים בעולם המערבי, מצביעים על כך שתפקידה של העיר כמרכז לפעילות תרבותית הוא גורם חשוב למשיכת אוכלוסייה אליה (ר' פרק 1.2.2). אולם רוב המחקרים האלה לא בדקו באופן ספציפי את תרומתו של פיתוח תרבות מסוגים שונים לקליטת אוכלוסייה באזורים הסמוכים לפיתוח הזה. המחקר החלוצי והיחיד במינו (לכך ישנן עדויות רבות בספרות) בתחום בחינת הקשר בין פיתוח תרבות בשכונות עירוניות לגידול אוכלוסייתן נערך על-ידי Seifert ו- Stern (1998, 2010) בשכונות של פילדלפיה. אחת מבין מסקנותיו היתה ששכונות עירוניות - בעלות פעילות תרבותית עשירה, הינן גם מקומות שמאופיינים בשיעורי גידול של אוכלוסייה גבוהים מהממוצע העירוני. במסגרת המחקר בתל-אביב עסקנו בסוגיה הנדונה ומסקנתנו הכללית היא שאסטרטגיות התרבות אכן מהוות גורם משמעותי במשיכת אוכלוסייה חדשה להשתכן בסביבת הפעלתן: אוכלוסיית האזורים במרכז ת"א-יפו בהם הופעלו אסטרטגיות התרבות גדלה במהלך שני העשורים שנחקרו (1983-2004) ב-31%, לעומת 14% גידול בת"א-יפו כולה ולעומת 25% בשכונות אחרות ברובע 5 שבמרכז העיר. יתרה מזאת, על-פי תשובותיהם לשאלונים, שני שלישים מהתושבים החדשים בחרו להשתכן באזורי המחקר דווקא בגלל הפעילות התרבותית המתרחשת באזורים האלה.

המסקנה הנ"ל כללית, ובתוכה אנו מבחינים בכוח משיכה שונה של כל אחת מאסטרטגיות התרבות שנבדקו. **פיתוח רובע תרבות ויצירה** בשכונת נווה-צדק, שבא לידי ביטוי בשילוב בין פיתוח שכונת-קהילתי (מרכז קהילתי נווה-צדק) לבין תרבות אליטיסטית-מוסדית (מרכז סוזן דלל ומוזיאונים) לתרבות אליטיסטית-עסקית (גלריות לעיצוב), ולאווירה אסתטית, יצר כוח משיכה חזק מאוד לאוכלוסיה חדשה: החל מראשית ההתערבות הציבורית בפיתוח הרובע (תחילת שנות ה-80) חל גידול בולט ביותר באוכלוסיית האזור (תוספת של 46% לעומת 25% בשכונות אחרות, השייכות לאותו הרובע העירוני), כאשר 80% מן התושבים החדשים הושפעו ישירות בהחלטתם להשתכן בשכונה מן הפעילות התרבותית המתרחשת בה.

פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית, שבא לידי ביטוי בהקמת מוסדות תרבות גדולים כמו מוזיאון תל-אביב לאמנות, ספריית בית-אריאלה והמשכן לאמנויות הבמה, משך אוכלוסייה לגור בקרבתו במידה בינונית, יחסית לשתי האסטרטגיות האחרות: בתקופה הנחקרת (1983-2004) חל גידול ניכר באוכלוסיית האזור (של 16% לעומת 0% בכלל הרובע העירוני), כאשר שני שלישי מן התושבים החדשים הושפעו ישירות בהחלטתם להשתכן באזור מן הפעילות התרבותית המתרחשת בו. הגידול העיקרי חל בעקבות בניית המוזיאון והספרייה ונמדד בשנים 1983-95, שנים שבהן אוכלוסיית הרובע כולו קטנה במידה ניכרת בשעה שבסביבת המוזיאון והספרייה החדשים הסתמן גידול בולט.

כוח המשיכה של **פרויקטים אמנותיים-קהילתיים**, המתקיימים ברחובות שינקין-נחלת בנימין, היה חלש יותר, יחסית לזה של שתי אסטרטגיות התרבות האחרות: אמנם, חל גידול ניכר באוכלוסיית האזור (של 29%), אך גידול זה היה דומה בהיקפו לגידול באוכלוסיית הרובע באותה תקופה, ולכן לא נוכל לייחסו לפעילות התרבותית. נציין שכמחצית התושבים החדשים הושפעו ישירות בהחלטתם להשתכן באזור מן הפעילות התרבותית המתרחשת בו.

נשאלת השאלה: מהו ההסבר להבדל בין אסטרטגיות התרבות השונות בעוצמת משיכתן של אוכלוסייה? לדעתנו, ההסבר הבסיסי לתופעה הנדונה טמון במטרותיהן של האסטרטגיות ובדרכים להשגתן. נזכיר לקורא שפיתוח רובעי תרבות ויצירה היא אסטרטגיית תרבות יותר אינטגרטיבית, המכוונת הן להתחדשות פיסית של אזור עירוני קטן והן להתחדשותו הדמוגרפית-חברתית. הגישה הזו דומה, למעשה, למודל של "התחדשות תרבותית" (cultural regeneration) – אחד משלושה מודלים של יחסי גומלין בין פעילות תרבותית/ פרויקטי תרבות לבין מדיניות להתחדשות עירונית, שזיהה Evans (2005). במודל זה פיתוח פרויקטי תרבות הינו חלק בלתי נפרד של אסטרטגיית ההתחדשות, לצד אמצעים נוספים בתחום הסביבתי, החברתי והכלכלי.

לטענתו של Montgomery (2003), מאחורי פיתוח רובעי תרבות ויצירה עומדת מטרה (גישה) תכנונית של "עיצוב מקומות" (making places), בהם קיים פוטנציאל להפוך לאתרי תרבות ואמנות. בשכונת נווה-צדק הפוטנציאל הזה בא לידי ביטוי בבניינים בעלי ערך ארכיטקטוני והיסטורי ובפעילותם של תיאטרון נווה-צדק ובתי-סטודיו, שהתקיימה באזור טרם תהליך ההתחדשות הנמרץ (החל מסוף שנות ה-70 תחילת שנות ה-80). עיצוב תוכנית התחדשות השכונה ויישומה היוו מנוף למימוש הפוטנציאל התרבותי הזה ולשילובו באופן אורגאני בפיתוח כולל של השכונה. התוכנית התמקדה בשיקום ובשימור המרקמים הקיימים ובפיתוח מערכת שירותים מסחריים וציבוריים, בעיקר בענף האמנות. כתוצאה מיישומה, בבניינים נטושים ומוזנחים לשעבר נפתחו מוסדות תרבות, כמו מרכז סוזן דלל למחול ותיאטרון, המרכז הקהילתי, מוזיאונים פרטיים, גלריות ובתי-סטודיו. למרות היקף הפעילות הקטן, יחסית למוסדות הנמצאים באזורי המחקר האחרים, דווקא למוסדות האלה תרומה בולטת לגידול אוכלוסיית האזור.

פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית, מעבר לתפקידו הקונבנציונאלי של אספקת שירותי תרבות ופנאי, מכוון לפיתוח כלכלי ותיירותי של העיר כולה ולחידושה הפיסי. אופן הפעלתה של האסטרטגיה הנדונה דומה למודל של "התחדשות מובלת תרבות" (culture-led regeneration) בנוסח של Evans (2005). במודל הזה פרויקט של תרבות מהווה מנוף או רזז להתחדשות העיר ו/או האזור היותר גדול ומשמש כסמל או פרויקט-דגל של ההתחדשות. כלומר, מטרתיהם של פרויקטי נדל"ן לתרבות אליטיסטית אינן מתייחסות ישירות לגידול אוכלוסיית האזור הקרוב לפיתוח. הקמתם של בנייני התרבות הגדולים באזור פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית בתל-אביב אינה יוצאת דופן מבחינה הזו. כך, לדוגמא, המשכן לאמנויות הבמה נועד הן לספק צורך, שהיה קיים בעיר ובמדינה, באולמות גדולים ומקצועיים בעבור מופעי אופרה ותיאטרון והן, על-פי דברי של מהנדס העיר דאז, "להביא לתזוזת מרכז העסקים של העיר לכיוון מזרח..." (פרידמן, 1990). מכאן היה סביר לשער (בחוסר עדויות אמפיריות בספרות הבינלאומית בנושא הנדון), שלהקמת מבני תרבות גדולים תהינה השפעה מעטה, יחסית לפיתוח רובעי תרבות ויצירה, על גידול אוכלוסייה באזור הסמוך אליהם. ממצאינו בתל-אביב אישרו את ההשערה הזו.

בשונה משתי אסטרטגיות התרבות האחרות, מטרתיהם של פרויקטים אמנותיים-קהילתיים הן חברתיות, בעיקר, ואינן כרוכות בפיתוח פיסי מסיבי. יחד עם זאת, הפרויקטים מסוג זה אינם מכוונים להתחדשות דמוגרפית-חברתית של אזור הפעלתם, אלא ממוקדים באוכלוסייה מקומית שכבר מתגוררת בו ומיועדים לשפר את מצבה הכלכלי, לטפל בבעיות חברתיות וגם לשפר את סביבת המגורים. המטרות האלה אינן בהכרח משתלבות עם מטרות התחדשות האזור, בכלל, ועם מטרת משיכת האוכלוסייה החדשה, בפרט. לכן, היה סביר לשער שפעילות אמנותית-קהילתית לא משליכה כלל על גידול אוכלוסייה בסביבתה. ניתוח הנתונים הסטטיסטיים, שנערך במסגרת המחקר בתל-אביב, אינו מאפשר לייחס את גידול אוכלוסיית האזור שינקין-נחלת בנימין

לפעילות אמנותית-קהילתית המתקיימת בו ובכך מאשר את השערה הזו. אולם, על-פי תשובותיהם של כמחצית התושבים החדשים, אלה שהשתכנו ברחובות שינקין-נחלת בנימין בעשרים השנה האחרונות, נוכחות האמנים בתור תושבי המקום ופעילותם האמנותית-קהילתית השפיעה משמעותית על החלטתם להשתכן באזור הזה. כנראה, הנושא הנדון ראוי לבדיקה במחקר נוסף.

7.2.4 פיתוח תרבות, ג'נטריפיקציה ודחיקה

טרם תחילתו של תהליך פיתוח התרבות המסיבי, שלושת האזורים, למרות השונות ביניהם, חלקו מאפיין משותף: שיעור גבוה של אוכלוסייה מבוגרת (בני 65 ומעלה), הן יחסית לישראל בכללה והן יחסית לעיר ת"א-יפו. אולם בתקופות שלאחר ראשית פיתוח התרבות בכל אחד מהאזורים חל מהפך במאפייני האוכלוסייה, שבא לידי ביטוי בהתפלגות הגילאים, ההשכלה ושיעור בעלי המקצועות היוקרתיים. אחוז בני 20-34 בין תושבי האזורים הנבדקים שהיה נמוך מאוד ב-1983 עלה כמעט פי 2 עד 2006 (עד כ-40%), בעוד שאחוז בני 55 ומעלה ירד לפחות ממחציתו (מ-57% ל-26%). אחוז בעלי משלח יד אקדמי ובעלי מקצועות חופשיים וטכניים עלה באותן שנים פי 3 (!) והגיע ל-60%, שהוא כפול בערך מן האחוז בעיר בכללה.

האם חלו באזורי התרבות תהליכי ג'נטריפיקציה? ג'נטריפיקציה משמעה כניסת אוכלוסייה בעלת מעמד חברתי-כלכלי בינוני ומעלה, בדרך כלל צעירים בעלי השכלה גבוהה, אל מרכזי הערים, שהיו מאוכלסים על-ידי בעלי סטאטוס חברתי-כלכלי נמוך. התהליך הזה החל, בדרך-כלל, כפעילות ספונטאנית, אך ברוב הערים זכה לעידוד והמרצה של הרשויות, שכן הוא תרם להגשמת שאיפתן להחזיר חיים ופעילויות ללב העיר המוזנח (Zukin, 1998; Carmon, 1999). מחקרים שעסקו בבחינת הקשר בין פיתוח פרויקטי התרבות, אלה שכרוכים בפיתוח נדל"ן במרכזי הערים, לשינויים דמוגרפיים-חברתיים

באזור הפיתוח (McCarthy, 1998; Lorente, 2000; Seo, 2002; Porter & Barber, 2007), מצביעים על תהליך הגינטריפיקציה כהשלכה חברתית מרכזית שלהם.

על פניו, מכיוון שכיום אוכלוסיית האזורים בהם הופעלו אסטרטגיות התרבות יותר צעירה והרבה יותר משכילה, נראה שהתחולל תהליך גינטריפיקציה, אך בחינה מקרוב מראה תמונה שונה בכל אחד משלושת האזורים. מה שנראה כגינטריפיקציה בולטת התרחש בשכונת נווה-צדק, שסווגה כאזור של **פיתוח רובע תרבות ויצירה**: תושבים חדשים בני מעמד חברתי-כלכלי גבוה נכנסו לשכונה של מעמד נמוך; כניסת האוכלוסייה החדשה העלתה באופן בולט מאוד את הסטטוס הכלכלי-חברתי של השכונה. בשונה מכך, האוכלוסייה שנכנסה לשינקין-נחלת בנימין, אזור של **פרויקטים אמנותיים-קהילתיים**, היא אומנם אוכלוסיית גינטרי מובהקת, הדומה ל"סינקס" (Single Income No Kids) – רווקים ללא ילדים, בעלי מעמד חברתי-כלכלי בינוני ומעלה, אולם האוכלוסייה החדשה לא שינתה את הסטטוס החברתי-כלכלי של האזור: הוא היה ונשאר אזור של מעמד בינוני. נציין שבתל-אביב, בשונה מערים מרכזיות בארה"ב ובדומה לרבות מערי אירופה, לב העיר לא עבר תהליכי הידרדרות חברתית-כלכלית משמעותיים והמעמד הבינוני לא עזב אותו (Carmon, 1999). בדומה לכך, לא נזהה גינטריפיקציה במרכז גולדה וסביבתו, באזור **פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית**: האזור אומנם איבד אוכלוסייה, אך אף פעם לא הידרדר מבחינת הסטטוס החברתי-כלכלי של תושביו. סטודנטים וזוגות צעירים, שנכנסו אליו בשני העשורים האחרונים, התמקמו בדירות שבעבר גרה בן אוכלוסייה מבוגרת ומבוססת מבחינה כלכלית, שרבים מתוכה עברו לגור במקומות אחרים (כנראה בדירור מוגן לקשישים) ומשכירים את דירותיהם לצעירים. לשינוי בגיל הממוצע נלוותה ירידה קלה בסטטוס החברתי-כלכלי של האזור.

הגינטריפיקציה מלאה תפקיד חשוב בהחייאת מרכזי הערים, אך הניסיון שנצבר בערים מערביות רבות מלמד על כך שלתהליך הזה נלווית בד"כ התופעה החברתית השלילית של דחיקת אוכלוסייה ממעמד חברתי-כלכלי נמוך (displacement). יתרה מזאת, חוקרים אחדים, כמו Kennedy ו-Leonard (2001), שחקרו התחדשות דמוגרפית-חברתית בשכונות של ארבע ערי ארה"ב, סבורים כי הגדרת ג'נטריפיקציה כרוכה תמיד בדחיקה של ותיקים מעוטי משאבים.

המחקר בתל-אביב לא עסק ישירות בבדיקת דחיקתם של תושבים משכונותיהם, אך אספנו מספר אינדיקציות המאפשרות לדון בנושא. סימנים בולטים ביותר (בין שלושת האזורים שנחקרו) של ג'נטריפיקציה נמצאו בנווה-צדק, אזור של **פיתוח רובע תרבות ויצירה**, ולפיכך, היה סביר לשער שתופעת הדחיקה של וותיקים מעוטי משאבים תקבל מימדים משמעותיים דווקא באזור הזה. מן הראיונות במוסדות התרבות שבשכונת נווה-צדק ומפרסומים בעיתונות המקומית, עלו עדויות על כך שבעשור האחרון אוכלוסייה ותיקה שמעמדה החברתי-כלכלי נמוך אכן עוזבת בהדרגה את השכונה. אולם רבים מן הותיקים עדיין גרים שם. בדיקה פרטנית של הראיונות עם תושבי האזור מלמדת, שכמחצית מן הוותיקים שרואיינו (10 מתוך 19) משתייכים לקבוצה של המעמד הנמוך. כל הוותיקים הללו בעלי הדירות שהם גרים בן (או מחזיקים בן בדמי מפתח) וככל הנראה, בעלות זו היא שמאפשרת להם להמשיך ולגור בשכונת היוקרה, כל זמן שיחפצו בכך. האם פירושו של דבר שמעוטי משאבים שהם שוכרי דירות נדחקים בעוד שבעלי דירות אינם נדחקים? ספק אם זו מסקנה תקפה, לנוכח העובדה ששכירות פרטית בכל מקום בישראל הינה קצרת טווח (שנה-שנתיים בדרך כלל) כך ששוכרים עוזבים גם ללא לחץ של דחיקה. בהקשר זה יצוין גם שבישראל, בניגוד למדינות מערביות רבות, מחצית עד שני שלישי ממעוטי המשאבים גרים בדירות שבבעלותם.

תושבים ותיקים ומעוטי משאבים שרואיינו לא רק שלא נדחקו, אלא שהם נהנים מיוקרת האזור, מעלייה דרמטית בערך דירותיהם, ומשורה

של תועלות אחרות, כפי שפורט לעיל (ר' פרק 7.2.1). אם הותיקים האלה יחליטו לעזוב את השכונה, הם יפסידו את סביבתם המוכרת אך ירוויחו סכומים ניכרים, שיוכלו לשמש לקניית דוור מרווח במקומות אחרים בעיר או מחוץ לה. מסקנתנו היא שהמונח דחיקת תושבים ותיקים אינו מתאים לתיאור התופעה המתרחשת כיום בשכונת נווה-צדק; המונח יותר מתאים הוא "התמקמות מחדש" (relocation) – מונח "ניטרלי", בניגוד ל"דחיקה" (displacement), הנחשבת כתופעה שלילית. חוקרים בארה"ב ובאירופה החלו בשנים האחרונות לדון ב"התמקמות מחדש" כאחד המרכיבים של תהליכי התחדשות עירונית, במיוחד בהקשר של הריסת שיכונים מדורדרים ישנים ובניית שכונות מעורבות במקומן (mixed-income neighborhoods) (<http://www.otb.tudelft.nl>). מחקרנו מוסיף את התחום של התחדשות באמצעות אסטרטגיות תרבותיות לתחומים הנחקרים במסגרת החלפתו של מושג הדחיקה במושג של התמקמות מחדש.

בקרב האוכלוסייה הותיקה באזור של **פרויקטים-אמנותיים קהילתיים**, ובמיוחד בסביבת רחוב שינקין, נמנים אמנים רבים שהשתכנו באזור בסוף שנות ה-70 תחילת שנות ה-80. הספרות דנה גם בדחיקת האוכלוסייה הזו, כקונפליקט פוטנציאלי נוסף, שעלול להיווצר עם כניסתה של אוכלוסיית הגינטרי החדשה (ר' Lorente, 2000, לדוגמא). אולם הראיונות שנערכו עם נציגי אוכלוסיית האומנים לא העידו על מגמת דחיקה של תושבים. על-פי הראיונות שלנו, הייתה דחיקה של עסקים קטנים בתחום תרבות ואמנות, אשר נאלצו להיסגר או לעבור למקומות אחרים בעיר, בעקבות עלייה משמעותית במחירי הנדל"ן המקומי. בניגוד לכך, האמנים דווקא השתרו באזור, באמצעות רכישת דירות, בדרך כלל לפני עליית מחירן. גם כאן, כמו בנווה-צדק, הבעלות על דירות היא המגנה על תושבים ותיקים מפני תהליכי דחיקה.

ממחקרה של כרמון על התחדשות עירונית, בישראל (Carmon, 1992), בארצות הברית ובבריטניה (Carmon, 1997), עלתה כבר בסוף המאה העשרים המסקנה, שתהליכי התחדשות איטיים והדרגתיים עדיפים – לפחות מנקודת ראות חברתית – על תהליכים חדים ומהירים. אחד מחמשת העקרונות שהיא פיתחה עבור התחדשות עירונית, מועילה הן לאנשים והן לאזורים עירוניים (benefiting both people and places), הינו "גישה הדרגתית ורכה" – תכנון רגיש, החותר לשמר מבנים חברתיים ופיסיים ותיקים לצד יצירת אפשרויות לפיתוח מבנים חברתיים ופיסיים חדשים (Carmon, 1999). עיקרון זה זכה לתמיכה משמעותית בעבודתם של Stern ו-Seifert (1998), שבחנו תהליכי התחדשות חברתית בשכונות בפילדלפיה בעקבות פיתוח תרבות. מסקנתם הייתה, כי בתנאי שתהליכי פיתוח/חידוש איטיים וקבוצות אוכלוסייה בעלות מאפיינים חברתיים-כלכליים שונים גרות יחד שנים אחדות, התועלת החברתית של הפיתוח גבוהה יותר, יחסית לתהליכי פיתוח מהירים יותר. לטענת המחברים, בקהילה כלשהי, תהליכים של דו-קיום בשטח עירוני צפויים ליצור מצבים, בהם לכל התושבים יש עניין משותף. יתר על כן, השפעות הדדיות עשויות לשנות את סגנון החיים של כל הקבוצות. כתוצאה מכך, התהליכים האלה לא יובילו לתופעה הקלאסית של דחיקה, המלווה את הגינטריפיקציה, אלא ליצירת סוג מיוחד של קהילה עירונית – קהילה שמתמודדת עם רב-גוניות והטרוגניות חברתית (Stern ו-Seifert, 1998). המחקר שבוצע באזורי פיתוח תרבות בתל-אביב – יפו מספק תמיכה חזקה נוספת בעיקרון המומלץ כאן. כפי שראינו בפרק 5, הפיתוח בוצע בהדרגה לאורך שנים לא מעטות. כפי שראינו בפרקים 6 ו-7, כניסת האוכלוסייה החדשה היתה הדרגתית, ללא דחיקה משמעותית של הותיקים; אוכלוסיות מגוונות למדי גרות יחד באזורים שנבדקו, נהנות יחד מן השירותים ששופרו ומערכי הדיוור העולים. כאמור בראש פסקה זו, זוהי גישה תכנונית שיוצרת תועלות הן לאזורים והן לתושביהם.

7.2.5 מבט כולל: מי נהנה מן האסטרטגיות השונות לפיתוח תרבות?

ממצאי המחקר מאפשרים לזהות ארבעה בעלי עניין עיקריים, שמפיקים תועלות מפיתוח אסטרטגיות התרבות באזורים שנחקרו בתל אביב – יפו:

- **תושבי מדינת ישראל** – מפעלי התרבות בתל אביב – יפו משרתים לא רק את תושבי העיר, אלא גם שני מליון מבקרים ויותר מרחבי הארץ ותיירים מחו"ל; חלק מן השירותים המסופקים באזורים אלה, שביניהם בולטת האופרה הישראלית, הינם יחידים במינם בישראל.
- **העיר והעירייה של תל-אביב – יפו** – הבדיקה לא התמקדה בעיר, אך עדויות רבות תומכות בכך שהיא הנהנית העיקרית. אומנם, העירייה השקיעה משאבים רבים בפיתוח פרויקטי התרבות, אך תועלותיה רבות יותר. מדד מרכזי להצלחה: מספר המבקרים באירועי התרבות, הן מכל רחבי העיר והן מן המדינה כולה; באזור מרכז גולדה לבדו מבקרים מידי שנה כמיליון וחצי בני אדם. לפרויקטי התרבות שנבחנו יש חלק נכבד בדימוי של תל אביב בתור "הבירה התרבותית" של הארץ, תואר שנחשב על ידי חוקרים כמשלים כמעט הכרחי להיותה "הבירה הכלכלית" התוססת של ישראל. העיר והעירייה נהנות ממוניטין ומיוקרה מקומיים ובין-לאומיים של "עיר ללא הפסקה". שירותי התרבות נמצאו במחקר כגורם חשוב במשיכת אוכלוסייה צעירה ומשכילה להתיישב בעיר, והם ידועים כמושכים גם משקיעים ישראלים ובין-לאומיים, שעליהם מבוססים עיקר מקורות ההכנסה של העירייה;
- **תושבי האזורים שבהם פותחו פרויקטי תרבות** נהנים ישירות ובעקיפין מכל אחת משלוש אסטרטגיות התרבות. אינדיקציה ברורה לכך היא רמת שביעות רצון גבוהה מאזור מגוריהם, העולה

על זו שנמצאה בשכונות אחרות בתל-אביב, כולל שכונות במרכז העיר ושכונות חדשות בצפון העיר, כמו גם כוונת רוב התושבים להמשיך לגור במקומם הנוכחי עוד שנים רבות. אולם סוגי התועלות שמפיקים התושבים בכל אחד מאזורי המחקר ועוצמתן הינן שונות. התועלות הבולטות שמפיקים תושבי האזור של פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית באות לידי ביטוי בהשתתפותם המוגדלת בפעילויות תרבות קנוניות, בהתחדשות הסביבה הפיסית (פיתוח תשתית עירונית, כולל הירוקה) והחברתית (כניסת אוכלוסייה צעירה), לצד חוסר השלכות סביבתיות-אורבניות שליליות (רעש ברחובות ופשיעה). התועלות הבולטות שמפיקים תושבי האזור של פרויקטים אמנותיים-קהילתיים הינן חברתיות-קהילתיות בטבען, שנובעות מהשתתפותם בפעילויות התרבות המתקיימות בו וגם מתעסוקתם בענף התרבות המקומי. אסטרטגיית התרבות השלישית – פיתוח רובע תרבות ויצירה, יוצרת מגוון רחב יותר של תועלות עבור תושבי האזור הקרוב. הם נהנים מהתחדשותו הפיסית, החברתית והכלכלית, משיפור תדמית האזור ועלייה ביוקרתו, שבאים לידי ביטוי בעלייה ניכרת של מחירי הנדל"ן המקומי. בשל שיעור גבוה של בעלי דירות תהליך הגינטריפיקציה החלקי שהתחולל באזור לא נלווה בדחיקה משמעותית של הוותיקים. כל תושבי נווה-צדק נהנים ממגוון רחב של הזדמנויות לצריכת שירותי תרבות, הכולל הן פעילויות קנוניות (מחול, תיאטרון, מוזיאונים), הן עסקיות (גלריות וחנויות עיצוב) והן קהילתיות (במרכז הקהילתי המקומי). רוב התושבים צורכים את השירותים האלה בתדירות גבוהה ומפיקים תועלות אישיות וחברתיות לא רק מהשתתפותם בפעילויות ה"עיקריות", אלא גם מניצול המקומות הציבוריים בסביבת הפעילות. על-פי ממצאינו, אסטרטגיית התרבות המועדפת מנקודת הראות של התושבים הגרים בסמיכות לפרויקטי התרבות הינה פיתוח רובע תרבות ויצירה.

• **תושבים ותיקים ומעוטי משאבים באזורים שבהם פותחו פרויקטי תרבות** – ההתרשמות העולה מספרות המחקר הינה, כי בני המעמד הנמוך הם אלה שנהנים פחות, אם בכלל, מפיתוח פרויקטי תרבות באזורי מגוריהם. נזכיר גם כי אחת הביקורות החמורות כנגד פיתוח אטראקציות תרבותיות טוענת שהפיתוח הזה מונע נגישות למתקנים החדשים מאוכלוסיות החסרות משאבים כלכליים שופעים (Landry, 1996). אולם בדיקה פרטנית של הראיונות, שנערכו עם וותיקים – אלה שגרים באזור יותר מ-20 שנה, בעלי השכלה נמוכה (פחות מ-12 שנות לימוד) והכנסה הרבה מתחת לממוצע¹⁹, מלמדת שרובם (13 מתוך 15) "מרוצים מאוד" ממקום מגוריהם ומתכוונים להמשיך לגור בו עוד שנים רבות. הם מפיקים תועלת כלכלית מעליית מחירי הדירות באזורי התרבות, כיוון שכולם גרים בבעלות פרטית (או בדמי מפתח). פיתוח פרויקטי התרבות נתן הזדמנות לבני הקבוצה הזו, שפחות ניידת ומוגבלת באמצעים הכלכליים, להיחשף לעולם התרבות בשכונות מגוריהם ורובם מנצלים את ההזדמנות הזאת: הם משתתפים לפחות כמה פעמים בשנה בהופעות אופרה ומחול, בהצגות התיאטרון, בתערוכות במוזיאונים, בסדנאות והרצאות במוזיאונים, בחוגים וקורסים במרכז קהילתי, בחגיגות ואירועי תרבות עממים. על-פי עדויותיהם של בני הקבוצה ה"חלשה", הם מרוצים לא רק מקרבתם למרכזי התרבות ומהשתתפותם בפעילות המתרחשת בהם, אלא גם מכניסת האוכלוסייה החדשה והצעירה אל האזורים, ששינתה לטובה את האווירה המקומית. כך, בין יתרונות האזור, שצוינו על-ידי המרואיינים בשכונת נווה-צדק: "שימור אופי השכונה", "שכנים חדשים טובים", "קרוב למוסדות תרבות" "נחשב מאוד יוקרתי", "אווירה מאוד נחמדה", "הרחובות מוארים", "אוויר נקי", "יפה ונעים", "אין כבר משהו לא טוב". בין יתרונותיו של אזור מרכז גולדה וסביבתו, שצוינו על-

¹⁹ רוב הותיקים מעוטי המשאבים שהשתתפו בסקר (10 מתוך 15) גרים בשכונת נווה-צדק.

ידי ותיקים מעוטי משאבים, שרואיינו: "כניסה של אוכלוסייה צעירה, שמקנה אווירה חדשה ונעימה למקום", "ריבוי פעילויות תרבות", "שקט וסביבה ירוקה". מן הממצאים שהובאו כאן ניתן להסיק כי פיתוח פרויקטי התרבות מזרים תועלות לא רק לבעלי מעמד כלכלי-חברתי בינוני ומעלה, אלא גם לתושבים ותיקים ממעמד כלכלי-חברתי נמוך. מסקנה זו, העומדת כנגד הביקורת המקובלת, מאשרת את התרומה של פיתוח תרבות בעיר ככלי להגברת הוגנות חברתית (social equity), שרבים רואים בה מטרה מרכזית של תכנון עירוני.

7.2.6 מגבלות המחקר האמפירי

במהלך המחקר האמפירי בתל-אביב נקטנו במספר דרכים על מנת להתגבר על הקשיים המתודולוגיים שעמדו בפנינו (ר' פרק על שיטת המחקר), אך ודאי לא התגברנו על כולם. נמנה כאן אחדות ממגבלות המחקר שבוצע:

- המחקר מתמודד עם סוגיית הקשר הסיבתי בין פיתוח פרויקטים לבין היבטים בחייהם של התושבים הגרים בסמיכות אליהם. חקר קשרים סיבתיים במדעי החברה מהווה אתגר מורכב, שנכתבו אודותיו ספרים ומאמרים רבים. תמצית הדברים היא, שדרושים שלושה תנאים עיקריים להסקת מסקנות סיבתיות: האחד – קיום מתאם בין המשתנה המוגדר כסיבה (פיתוח אסטרטגיית התרבות) לבין המשתנים המוגדרים כתוצאה; השני – וידוא סדר הזמנים בין הסיבה לתוצאה: יש לוודא שהמשתנה שהוגדר כסיבה התרחש לפני זה שמוגדר כתוצאה; התנאי השלישי - בקרה על גורמים אפשריים אחרים, שהיו יכולים לתרום לתוצאה. שני התנאים הראשונים קוימו במחקר המדווח בחיבור זה, אך לא הייתה אפשרות לענות היטב על הדרישה השלישית וזו מגבלה ראשונה במעלה.

- במסגרת הזמן והתקציב הסתפקנו במדגם קטן של כ-180 תושבים מתוך אוכלוסייה של כ-12,000 תושבים. בשל העדר נתונים דמוגרפיים-חברתיים מעודכנים על אוכלוסיית אזורי המחקר, הייתה אפשרות מוגבלת בלבד לבחון את מידת היציגות של המדגם (לחיוב נזכיר, שהיו לנו מקורות מידע מגוונים, שהמדגם הוא רק אחד מהם).
- היעדר נתונים סטטיסטיים על תעסוקת תושבי האזורים ועל מחירי דירות בתקופה שקדמה להקמתם של פרויקטי התרבות הקשה על הסקת מסקנות אודות תרומות כלכליות-חברתיות של פיתוח אסטרטגיות התרבות.
- לדעתנו, מחקרי הערכה חייבים להתבסס הן על עדויות כמותיות והן על עדויות איכותניות. אומנם, במחקר אמפירי זה השתמשנו בשתי הגישות לאיסוף הנתונים, אך השימוש במקורות מידע איכותניים היה מוגבל. במחקרים עתידיים מומלץ להשתמש יותר בראיונות עומק עם תושבי האזורים, בנושא של השפעות אישיות וחברתיות הנובעות מהשתתפותם בפעילות תרבותית; בתצפיות משתתפות על התנהגותם של המשתתפים בפעילות במרחבים ציבוריים; מומלץ מאוד לאסוף נרטיבים מקומיים המסופרים על-ידי אמנים – יזמים ומפעילים של פרויקטי התרבות ועוד. איסוף עדויות איכותניות מן הסוגים האלה ושילובם המושכל עם נתונים כמותיים עשוי לתרום לפיתוח אג'נדה מחקרית (שאינה קיימת כיום בארץ), שתתמקד בחקר יחסי גומלין בין הון תרבותי אנושי מקומי לבין תהליכי פיתוח וחדוש עירוני ואזורי. תשומת לב מיוחדת במחקרים עתידיים ראוי להקדיש לחקר תפקידו של האמן, כיום ו/או כתושב המקום, בפיתוח וחדוש עירוני.

7.3 תרומת המחקר ומבט לעתיד

באירופה ובצפון אמריקה, וגם בישראל, גוברת התחרות בין ערים על משיכת השקעות ומשיכת תושבים אליהן. לנוכח תחרות זו, קיים בעשורים האחרונים עניין רב של חוקרים ומקבלי החלטות בנושא של פיתוח תרבות, כמנוף לפיתוח עירוני. בעוד שתעשיות רבות שהתקיימו בערים בעידן התעשייתי נמצאות בנסיגה ובשקיעה, "תעשיות התרבות", המכונות גם "תעשיות יצירתיות", מתפתחות וגדלות, וכל עיר שואפת להגדיל את חלקה בהן. מדובר ב"תעשיות" שעוסקות ביצירה ואספקה של מוצרים ושירותים, אשר ערכם תלוי בתשומות יצירתיות ותרבותיות.

המחקר המוצג בחיבור זה תורם לגוף הידע המצטבר בנושא הנדון. יש בו **סקירה מקיפה של פרויקטים** שבוצעו במדינות שונות, בעיקרם פרויקטים שהצליחו, לפחות במובנים אחדים. המחקר תורם להבנת תהליכי פיתוח וחיידוש עירוניים על-ידי הצעת **טיפולוגיה חדשה של אסטרטגיות לפיתוח/ חידוש עירוני, באמצעות פרויקטי תרבות, טיפולוגיה שפותחה בהתבסס על סקירת הניסיון המצטבר**. בטיפולוגיה זו שלוש אסטרטגיות מובחנות: הראשונה – פיתוח נדל"ן לתרבות אליטיסטית, כוללת הקמת מבני תרבות גדולים, ו/או שינוי יעוד ושיקום של מבני תעשייה ונמלים לשעבר; השנייה – פיתוח פרויקטים אמנותיים-קהילתיים, שביניהם נכללים פרויקטים תרבותיים-עסקיים, תרבותיים-חברתיים ופרויקטים של אמנות ציבורית; והשלישית – יצירת רובע של תרבות ויצירה באמצעות פיתוח של פרויקטים מגוונים ולא גדולים בדרך כלל, הן פרויקטים אליטיסטיים והן קהילתיים, ובצידם עידוד לפתיחת עסקי אמנות ומזון. בדומה לסיווגים קודמים (רי, 1990; Bianchini, 1996; Landry, 1996; Evans, 2005), הטיפולוגיה המוצעת כאן מבוססת על ניתוח חקרי אירוע רבים, ומשקפת הסתכלות תכנונית-פרקטית על התהליכים. לגבי כל אסטרטגיה, היא מספקת מידע על מטרות הפיתוח, סוג היזום, מיקום הפרויקטים במרחב העירוני, היקף המימון ומשך הפיתוח, ובכך היא

מגישה למתכנן **חלופות שונות לתכנון פרויקטי תרבות, כך שישמשו ככלי לפיתוח/חידוש עירוני**. בה בעת, הטיפולוגיה המוצעת מועילה ליצירת סדר תיאורטי, וגם מספקת לחוקרים נקודת מוצא נוחה לבחינת היבטים כלכליים, פיסיים וחברתיים של האסטרטגיות השונות. אנחנו השתמשנו בה כנקודת מוצא לבחינת ההשלכות של האסטרטגיות השונות על האוכלוסייה המקומית.

חקר ההשלכות של פיתוח תרבות על אוכלוסייה מקומית, על מרכיביה השונים, מהווה תרומה מרכזית ומיוחדת של מחקר זה. Evans (2009), מן החוקרים המרכזיים של התחום, טען בצדק שיש בידינו שפע מידע על תועלתיהן הכלכליות של "תעשיות התרבות" העירוניות ויש גם ביקורת על תוצאותיהן החברתיות, במיוחד גינטריפיקציה ודחיקה של ותיקים מעוטי משאבים, אך חסר ידע אמפירי על ההיבטים החברתיים. מחקר זה תורם ידע, על בסיס מחקר אמפירי, בדיוק בנקודות החסרות. בין היתר, הוא תורם **עדות אמפירית לכך שפיתוח פרויקטי תרבות הינו כלי שיכול לשמש לקידום צדק חברתי בעיר**. לפי מימצאינו, ההנאה מפרויקטי התרבות אינה מוגבלת לתושבים עתירי השכלה ונכסים אלא היא משותפת לגברים ונשים, מבוגרים וצעירים, מרובי משאבים ומעוטי משאבים, תושבי המקום והמבקרים בו. יתר על כן, מחקרנו מלמד שאין הכרח בכך שפיתוח פרויקטי תרבות יגרום לדחיקת תושבי הסביבה הוותיקים והעניים מבתם. אומנם, פרויקטי תרבות מושכים לסביבתם אוכלוסייה נוספת ומשכילה, אבל כמו שלמדנו בתל אביב: האוכלוסייה החדשה יכולה להגדיל את הצפיפות באיזור התרבות, ולא דווקא להיכנס במקום התושבים הוותיקים; בדרך כלל מדובר באזורים שבמרכז העיר, שבעבר היו צפופי אוכלוסין ולאחר מכן נעזבו על-ידי חלק מתושביהם, כך שאפשר לחזור ולהגדיל את הצפיפות בהם. יתר על כן, עירייה יכולה לתמרץ יזמים שנכנסים לאזור המתחדש להשאיר במקום את האוכלוסייה הוותיקה (כמו שנעשה חלקית באזור "לב העיר" בתל אביב). במיוחד חשוב בהקשר זה המימצא, שבעלות על דירת המגורים משמשת מגן אפקטיבי מפני חלק עיקרי של השלכות תהליכי גינטריפיקציה על התושבים הוותיקים

במקום; כשלושים שנה לאחר תחילת תהליכי ג'נטריפיקציה בנווה צדק, עדיין גרים בה חלק מוותיקיה, כולם בעלי דירות; רבים מאלה שכבר עזבו, יצאו מן השכונה ברכוש רב, לאחר שמכרו ביוקר את הבתים הקטנים והירודים שבהם התגוררו שנים רבות.

עבור תכנון עתידי בערים, המעוניינות לפתח פרויקטי תרבות כמנוף להתחדשות עירונית, נציע כאן שתי גישות תכנוניות, המשלבות ידע שמצאנו בספרות המחקר עם ידע שפותח במסגרת המחקר הנוכחי. הגישה האחת שמה את כל כובד משקלה על תועלת לאוכלוסייה המקומית ונקודת המוצא שלה היא הרעיון התיאורטי של **חדשנות חברתית** (social innovation). הגישה פותחה בעבודות של Moulaert ואחרים (Moulaert, 1994, 2000; Nussbaumer & Moulaert, 2004; Moulaert et al., 2005). על-פיה, פיתוחה של עיר או שכונה צריך להתחשב בראש ובראשונה במסלול ההיסטורי המקומי, במהות הבעיות החברתיות-כלכליות המקומיות, בתנאים המקומיים ובפוטנציאל להבראה ולהתחדשות הטמון בתושבי המקום.

הגישה השנייה מבוססת על מחקר אמפירי רב-שנתי הן בתחום של כלכלת תרבות [ר' עבודותיהם של Scott (2000, 2004) ו-Marcusen (2003, 2006)] והן בתחום עבודה סוציאלית [ר' Stern ו-Seifert (1998), (2002)], וגובשה במאמרם של Stern ו-Seifert (2010). במרכזה עומד המונח **"אשכולות תרבות"** (cultural clusters) – תופעת היווצרות מכלולים של משאבי תרבות מגוונים בשכונות עירוניות – מכלולים המורכבים מארגונים וולונטריים של אמנים ואומנים, חברות ועסקים בתחום אמנות ועיצוב, אמנים בתור תושבי המקום ותושבים אחרים, אשר משתתפים בפעילויות התרבות. בשונה, מרובעי תרבות ויצירה שהוצגו לעיל, אשר התפתחו כתוצאה מהתערבות תכנונית "מלמעלה למטה" (top down), אשכולות תרבות מתפתחים באופן אורגאני, "מלמטה למעלה" (bottom up), כתוצאה מהחלטות רבות של יצרנים בתחומי תרבות ואמנות וצרכני התרבות המקומיים. במקרים רבים

הרשויות "מגלות" את הצמיחה מלמטה ושואפות לצרף אליה תמיכה מוסדית מלמעלה, בניסיון להפיק יותר תועלות לעיר.

קווי המתאר המוצעים להלן מהווים מעין עקרונות תכנוניים לעידוד פעילותם של אשכולות תרבות בשכונות עירוניות:

- **זיהוי משאבי תרבות מקומיים של שכונות המועמדות להתערבות** – במובנו הרחב, המונח "משאבי תרבות מקומיים" אמור לכלול לא רק מוצרי תרבות, הקיימים במקום או המיוצרים במקום, כמו בנייני תרבות, מורשת היסטורית וארכיטקטונית ופעילויות תרבות, אלא גם יצירתיות של תושבי המקום, מיומנויותיהם וכשרונותיהם, מסורת ומנהגים מקומיים, דפוסי בילוי של הזמן הפנוי וכדו'. יישום פרקטי של העיקרון הזה יכול לבוא לידי ביטוי בזיהוי "אשכולות תרבות" בשכונות, בהן מצוי ריכוז גבוה, יחסית לשכונות אחרות, של ארגונים וחברות בתחום אמנות ועיצוב, שבהן גרים ועובדים אמנים ואומנים ושתושביהן מרבים להשתתף בפעילויות תרבות לסוגיהן, המתקיימות לאו דווקא בשכונה עצמה.
- **התאמה בין מטרות פיתוח /חידוש עירוניים לפוטנציאל הטמון במשאבי תרבות מקומיים** - כל מקום הוא יחיד במינו, במיוחד מבחינת הגודל והמגוון של מטענו התרבותי, לכן מה שעובד במקום אחד לאו דווקא יעבוד במקום אחר. משימת המתכננים היא, קודם כל, לא לגרום נזק (כדוגמת העיקרון הראשון ברפואה: *Primum non nocere*), ולפיכך היא כרוכה יותר בטיפוח תהליך אורגני של מימוש הפוטנציאל התרבותי, שכבר קיים ב"אשכולות התרבות", מאשר בהתערבות תכנונית ישירה. יחד עם זאת, לא ניתן לשלול אפשרות של נקיטת גישה יותר "אקטיביסטית" (*proactive*), כמו הקמת מבנה חדש וגדול למופעי תרבות אליטיסטיות. במקרה זה, חייבים להיות זהירים שהשקעת הון רב בפיתוח תרבות במקום אחד לא תבטל את האפשרות לפיתוח תרבות בשכונות אחרות.

- **תמיכה בפיתוח וקידום של פרויקטים אמנותיים-קהילתיים** - סקירת הספרות הבינלאומית שנערכה במסגרת המחקר מלמדת על כך, שאחד מתנאי ההצלחה ביישום אסטרטגיה תרבותית לחידוש אזור/שכונה בתוך העיר הינו נוכחות אמנים כתושבי המקום. חשובה נוכחות של אמנים שעוסקים ב- grass-roots projects, תוך קשר הדוק עם אוכלוסייה מקומית, וחשובה נוכחות של עסקים וארגונים קטנים בתחום תרבות ואמנות. תמיכה ציבורית כספית, טכנית וארגונית, עשויה לסייע לפיתוחם של פרויקטים אמנותיים-קהילתיים.

- **פיתוח תשתית עירונית נחוצה ותחזוקתה** – בסביבת הפעילות התרבותית נדרשות השקעות ציבוריות בפיתוח ותחזוקה של מרחבים ציבוריים (כולל תשתית ירוקה) ותחבורה ציבורית נוחה וידידותית לסביבה.

- **פיתוח כלים לניטור והערכת התהליכים** – אשכולות תרבות הינם ישויות מאוד דינאמיות, לכן עולה חשיבותו של פיתוח כלים ושיטות מחקר, המתאימים הן לניטור תהליך ההתפתחות והן להערכת התוצאות. לעניין זה ראו קובץ הנחיות אירופי http://www.berlin.de/projektzukunft/fileadmin/user_upload/pdf/studien/Report_Impact_Assessment_2013-web.pdf

הפעלתה של אסטרטגיית התרבות המוצעת, היינו: עידוד התפתחות של אשכולות תרבות כמנוף לחידושן של שכונות בעיר, תתאפשר בצורה מיטבית אם יתקיימו שני תנאים: האחד - שיתוף פעולה בין האגף לפיתוח התרבות לאגפי פיתוח אחרים, העוסקים בפיתוח כלכלי, קהילתי ומרחבי-פיסי, והשני - שיתוף פעולה רב-מגזרי, בין המגזר הציבורי, הפרטי והוולונטרי. שיתופי פעולה אלה יבטיחו פעולה משולבת "מלמטה למעלה" ו"מלמעלה למטה", לתועלת הקהילה המקומית והעיר בכללה.

נספחים

נספח 1

שאלון לתושבי האזור

שלום, שמי _____ אני סטודנטית בטכניון, בפקולטה לארכיטקטורה, ואנחנו עורכים מחקר על מוסדות תרבות בתל-אביב ועל תושבים שגרים לידם. אודה לך מאוד אם תשיבי לי על השאלות שבשאלון הזה. השאלון אנונימי (בלי שמות) והשימוש בתשובות יהיה רק לצורך מחקר זה.

1. כמה שנים את/ה גר/ה בדירה זו/ באזור הזה? $n=185$
7.6%	1. פחות משנה
21.6%	2. 1-4 שנים
14.1%	3. 5-9 שנים
28.1%	4. 10-19 שנים
28.6%	5. 20 שנה ויותר

2. האם את/ה מרוצה מהשכונה/האזור שאת/ה גר/ה בו? $n=185$
68.6%	1. מרוצה מאוד
25.4%	2. מרוצה
4.3%	3. לא כל-כך מרוצה
1.6%	4. כלל לא מרוצה

3. האם תוכל/י לספר לי מה טוב ומה לא כל-כך טוב בשכונה/באזור שבו את/ה גר/ה?

(ארבעת השאלות הבאות מיועדות רק למי שגר באזור פחות מ-20 שנה)

4. מהי הסיבה הראשונה החשובות ביותר שבגללה בחרת לגור בשכונה זו?

- $n=132$
78.6%	1. מרכזיות האזור, קרוב לכל מקום
6.1%	2. קרבה לעבודה
12.2%	3. אופי השכונה
3.1%	4. אחר, פרט _____

5. מהי הסיבה השנייה בחשיבותה שבגללה בחרת לגור בשכונה זו?

- $n=132$
0.8%	1. מרכזיות האזור, קרוב לכל מקום
17.8%	2. קרבה לעבודה
36.4%	3. אופי השכונה
7%	4. קרבה למשפחה/חברים
24.0%	5. מצאתי דירה מתאימה, מחיר נוח
14.0%	6. אחר, פרט _____

6. האם העובדה שבאזור הזה מתקיימת פעילות תרבותית השפיעה על החלטתך לגור באזור?

- $n=132$
16.7%	1. כן
25.0%	2. כן, במידה חלקית
57.6%	2. לא
0.8%	3. לא יודע

7. (למי שהשיב בחיוב לשאלה 6) האם משך אותך לכאן במיוחד אחד ממוסדות התרבות?

8. האם את/ה מתכוונת להמשיך לגור באזור הזה?
 מ=185
 63.8% 1. כן, עוד הרבה שנים
 22.1% 2. כן, עוד מספר שנים
 8.1% 3. לא
 7% 4. לא יודע (לעבור לשאלה מס' 10)

9. האם החלטתך להישאר או לעזוב מושפעת מן העובדה שבאזור הזה נמצאים מוסדות התרבות הנ"ל?
 מ=157
 75.2% 1. לא
 24.8% 2. כן, פרט _____

10. האם חלו בשנים אחרונות שינויים באזור הקרוב למקום מגוריך? אשאל על שינויים לטובה ועל שינויים לא נעימים (להקריא מן הטבלה למטה) מ=178

סוגי השינויים	גדל בהרבה	גדל במעט	לא השתנה	קטן במעט	קטן בהרבה	לא יודע, לא שמת לב
עומס תחבורה	46.1	30.3	17.4	0	0	6.2
רעשים וריחות מטרידים	23.6	14.6	48.3	0.6	0	12.9
עומס חנייה	55.6	22.5	15.2	0.6	0	6.2
עבריינות פשיעה במשך היום	3.4	6.7	46.1	3.9	6.7	33.1
עבריינות ופשיעה במשך הלילה	4.5	5.6	45.5	3.4	8.4	32.6

11. האם בשנים אחרונות חלו שינויים באופי אוכלוסיית האזור? מ=185
 65.9% 1. כן, פרט _____
 11.4% 2. לא
 22.7% 3. לא יודע

12. (למי שהשיב בחיוב לשאלה מס' 11) האם מוסד אחד במיוחד גרם לשינוי הזה?
 מ=122
 32.8% 1. כן, איזו _____
 41.8% 2. לא
 25.4% 3. לא יודע

13. האם בשנים האחרונות חלו שינויים באופי האוכלוסייה שמבקרת באזור?
 מ=185
 57.8% 1. כן, פרט _____
 11.4% 2. לא
 30.8% 3. לא יודע

14. (למי שהשיב בחיוב לשאלה מס' 13) האם מוסד אחד במיוחד גרם לשינוי הזה?
 מ=106
 42.5% 1. כן, איזו _____
 30.2% 2. לא
 27.4% 3. לא יודע

15. אקריא לך רשימה של פעילויות תרבות/פנאי שנמצאות באזור מגורך. ציין/י, בבקשה, כמה פעמים את/ה או אחרים הגרים אתך בדירה השתתפתם בפעילויות אלו בשנה האחרונה?

אזור מרכז גולדה וסביבתה מ=61

פעילויות תרבות/פנאי	אף פעם	כמה פעמים בשנה	בערך פעם בחודש	בערך פעם בשבוע	פעמים אחדות בשבוע
הופעות אופרה	52.5	44.3	3.3	0	0
הצגות תיאטרון קאמרי	23.0	60.7	14.8	1.6	0
תערוכות במוזיאון אמנות	19.7	54.1	21.3	4.9	0
סדנאות והרצאות במוזיאון	78.7	16.4	3.3	1.6	0
סדנאות והרצאות במרכז גולדה	90.2	4.9	3.3	1.6	0
סדנאות והרצאות בבית אריאלה	91.8	4.9	3.3	0	0
חוגים וקורסים בבית אריאלה	93.4	1.6	1.6	1.6	1.6

שכונת נווה-צדק מ=63

פעילויות תרבות/פנאי	אף פעם	כמה פעמים בשנה	בערך פעם בחודש	בערך פעם בשבוע	פעמים אחדות בשבוע
הופעות מחול	36.5	55.6	7.9	0	0
הופעות תיאטרון לילדים ונוער	71.4	25.4	3.2	0	0
פסטיבל מחול	57.1	39.7	3.2	0	0
הצגת בית בבית רוקח על נווה-צדק	66.7	27.0	6.3	0	0
תערוכות במוזיאונים בשכונה	31.7	55.6	12.7	0	0
סדנאות והרצאות במוזיאונים	85.6	12.7	1.6	0	0
חוגים וקורסים במרכז קהילתי	71.4	4.8	3.2	14.3	6.3
חגים ואירועי תרבות קהילתיים	77.8	20.6	1.6	0	0
קניות מוצרים בגלריות לאמנות או בחנויות מעצבים	28.6	71.4	0	0	0

רחובות שינקין-נחלת בנימין מ=61

פעילויות תרבות/פנאי	אף פעם	כמה פעמים בשנה	בערך פעם בחודש	בערך פעם בשבוע	פעמים אחדות בשבוע
חוגים וקורסים	62.3	6.6	13.1	16.4	1.6
סדנאות והרצאות	72.1	9.8	14.8	1.6	1.6
מופעי תיאטרון ומחול	36.1	44.3	14.8	1.6	3.3
חגיגות ואירועי רחוב	24.6	44.3	26.2	1.6	3.3
ביקור בבזאר אומנים	11.5	41.0	29.5	18.0	0
קניות בבזאר אומנים	26.2	49.2	24.6	0	0

16. האם כתוצאה מהשתתפותך בפעילויות האלה (להקריא מן הטבלה למטה)

מ=167

לא	מעט	הרבה	
65.9	12.0	22.2	קיבלת ידע נוסף
78.4	6.6	15.0	למדת לעשות משהו חדש
76.6	13.8	9.6	הכרת חברים חדשים
86.8	7.8	5.4	התחלת להשתתף יותר בפעילות קהילתית
78.4	10.8	10.8	כעת יותר חשוב לך מה שקורה בסביבה זו

17. אם כן, ספר/י, בבקשה, יותר פרטים על השינויים האלה

18. האם לפני/אחרי שאת/ה משתתף/ת בפעילויות האלה את/ה נוהג/ת לבלות זמן בבית קפה/ גינה/ רחוב/ כיכר שנמצאים קרוב למקום הפעילויות "העיקריות" האלה?
מ=170

מקום בילוי	תמיד	לעיתים קרובות	כמה פעמים בשנה	אף פעם
בית-קפה	30.6	34.7	18.8	15.9
גינה	34.1	36.5	11.8	17.6
רחוב/כיכר	32.4	36.5	12.4	18.8

19. האם היית רוצה להשתתף ביותר פעילויות/פעמים רבות יותר? מ=185

1. כן 36.8%
2. לא 49.2%
3. לא יודע 14.1%

20. (לשאלו רק את מי שהשיב בחיוב לשאלה מס' 19) מה צריך להשתנות כדי שתשתתף/י יותר? מ=88

1. יותר זמן פנוי 42.0%
2. יותר כסף/פעילויות יותר זולות 26.1%
3. יותר מידע על הפעילויות 9.1%
4. היצע רחב יותר 14.8%
5. אחר 8%

21. האם את/ה משתתף/ת בפעילות קהילתית: בוועד בית, בוועד שכונה, בארגון/עמותה? מ=185

סוג פעילות	לעיתים קרובות	כמה פעמים בשנה	לא
וועד בית	16.8	1.1	82.2
וועד שכונה	5.9	1.6	92.4
ארגון/עמותה	1.6	0	98.4
אחר	3.8	0.5	95.7

לסיום, ברצוני לשאול אותך מספר שאלות רקע. נזכיר שוב כי כל הפרטים שתמסור/י הינם חסויים והשימוש בהם יהיה לצורך סטטיסטיקה בלבד.

22. לאיזו קבוצת גיל את/ה שייך/ת? מ=185

1. 18-34 39.4%
2. 35-54 34.1%
3. 55 ויותר 26.5%

23. מצב משפחתי: מ=185

1. רווק/ה 22.7%
2. נשוי/ה 50.3%
3. פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/ה 16.2%
4. גר/ה עם בן/בת זוג 10.8%

24. מספר ילדים שגרים אתך בדירה: _____

25. גילם של הילדים: _____

26. ארץ לידה:

1. ישראל (לעבור לשאלה 28)
2. יבשת אירופה או אמריקה
3. יבשת אסיה או אפריקה
4. בריה"מ לשעבר (אסיה)
5. בריה"מ לשעבר (אירופה)

27. (ליילדי חו"ל) שנת עלייה לארץ: _____

28. (ליילדי ישראל) ארץ לידת האב: _____

29. האם הדירה שאתה גר/ה בה בבעלות פרטית שלך או בשכירות? מ=185

58.4%	1. בעלות
35.7%	2. שכירות
5.9%	3. דמי מפתח

30. כמה חדרים בדירה? מ=185

21.6%	1. 1-2.5
40.0%	2. 3-3.5
25.9%	3. 4-4.5
12.3%	4. 5 ויותר

31. כמה דירות בבניין? מ=183

32.8%	1. 1-4
28.0%	2. 5-9
19.5%	3. 10-14
19.7%	4. 15 ויותר

32. כמה אנשים גרים בדירתך? מ=185

17.8%	1. 1
38.4%	2. 2
15.1%	3. 3
19.5%	4. 4
9.1%	5. 5 ויותר

33. כמה שנות לימוד סיימת? מ=185

22.7%	1. 0-12
26.5%	2. 13-15
50.8%	3. +16

34. מהו המקצוע שלך: _____

35. מהי תעסוקתך נוכחית: מ=185

7.0%	1. לא עובד כעת
53.5%	2. עובד במשרה מלאה
18.9%	3. עובד במשרה חלקית
20.5%	4. לא בכוח העבודה

36. מהו תואר המשרה או התפקיד שלך (אם יש):

(למשל מהנדס ראשי, אחראי משמרת, שחקן בתיאטרון)

37. מהו מקום תעסוקתך:	
מ=136	1. בתוך שכונת המגורים/ האזור הזה
15.2%	2. קרוב לאזור (מרחק הליכה)
19.7%	3. במקום אחר בת"א-יפו
45.5%	4. מחוץ לת"א-יפו, נסיעה עד 30 דקות
11.4%	5. מחוץ לת"א-יפו, נסיעה בת יותר מ-30 דקות
8.3%	

38. מהו מעמדך בעבודה הנוכחית:	
מ=136	1. שכירה
69.1%	2. עצמאית
30.9%	

39. השכר הממוצע בישראל הוא כיום כ-7.500 ש"ח לחודש. האם השכר שלך הוא:

מ=136	
23.5%	1. הרבה מתחת לממוצע
26.5%	2. קרוב לממוצע
16.9%	3. הרבה מעל הממוצע
33.1%	4. (לא להקריא) מסרב

40. מגדר (לא לשאול, אלא לסמן בסוף)	
מ=185	1. זכר
37.8%	2. נקבה
62.2%	

תודה רבה לך על שיתוף הפעולה

נספח 2

שאלון למנהלי מוסדות תרבות בת"א-יפו

שלום, שמי מולין אלווירה, אני דוקטורנטית מהטכניון. עבודת המחקר שלי עוסקת בהשפעות של פעילות תרבותית, הן מוסדית והן עסקית, על האוכלוסייה שגרה בסביבת הפעילות. אודה אם תוכלי להשיב על מספר שאלות, אשר עוסקות בכמה נושאים, כולל: סוגי פעילות המוסד והמשתמשים בהם, יחסים בין המוסד לתושבי השכונה הסובבת, השפעת המוסד על השינויים בשכונה, תעסוקת תושבי האזורים במוסד. תשובותיך לא תימסרנה לרשות כלשהי. השימוש בהן יהיה רק לצורך המחקר.

1. שם המוסד, כתובתו

_____

2. שם המרואיין, מסי' טל., דא"ל

_____

3. מהו תפקידך במוסד

_____

4. מאיזו שנה את/ה ממלא/ת תפקיד זה?

_____

5. מאיזו שנה את/ה עובד/ת במוסד הזה?

_____

פעילות המוסד

6. מהם סוגי הפעילות של המוסד ומאיזו שנה הפעילות מתקיימת? (לדוגמא: הצגות, תערוכות, חוגים)

ממתי קיימת (שנה)	סוג פעילות

7. מהו מספר המשתמשים השנתי בכל סוג הפעילות?

מספר המשתמשים (אומדן)				שנה
פעילות ד'	פעילות ג'	פעילות ב'	פעילות א'	
				שנה ראשונה
				כעבור 5 שנים
				כעבור 10 שנים
				שנת 2005

8. מהיכן באים הצרכנים של כל אחד מסוגי הפעילות של המוסד? לגבי כל סוג פעילות אשאל מהו אחוז צרכניה המגיע מן השכונה, מן האזור/הרובע, מאזורים אחרים בעיר, מחוץ לעיר ומחו"ל, מתוך סך כל המשתמשים בפעילות הזו.

אחוז (אומדן*)				זיהוי המשתמשים
פעילות ד'	פעילות ג'	פעילות ב'	פעילות א'	
				תושבי השכונה
				תושבי האזור/הרובע
				תושבים מאזורים אחרים בת"א-יפו
				ישראלים מיישובים אחרים
				תיירים מחו"ל

*אומדן: מיעוט קטן, בערך שלישי, בערך מחצית, שני שלישים, רוב ניכר.

הערות לגבי האומדנים _____

קשר עם השכונה ואוכלוסייתה

9. איך היית מגדירה את השכונה/האזור הקרוב, שהתייחסת אליהם בשאלה הקודמת?

---

10. איך היית מתאר את היחסים בין המוסד לבין דיירי השכונה הקרובים אליו?

האם יש תלונות על פעילות המוסד?!

---

11. האם יש פעילות כלשהי במוסד, המכוונת במיוחד לתושבי השכונה/ האזור הקרוב?

לא

כן,

מהי _____

12. האם יש פעילות משותפת כלשהי בין המוסד למוסדות החינוך באותו אזור מוגדר?

לא

כן,

מהי _____

13. ספרי, בבקשה, על השכונה הנ"ל ועל השינויים שחלו בה בעשור האחרון

---

14. האם המוסד שלך השפיע בדרך כלשהי - לחיוב או לשלילה – על השינויים המתחוללים בשכונה?

לא

כן,

כיצד

---

15. מהו מספר המועסקים במוסד ומהו אחוז תושבי השכונה ביניהם?

2005	שנה אמצעית נבחרת	שנה/שנתיים ראשונות	סוגי המועסקים
			יוצרים (רקדנים, שחקנים...)
			אדמיניסטרציה
			שירותים נלווים
			% תושבי השכונה ביניהם

תודה רבה לך על שיתוף הפעולה

נספח 3

שאלון לבעלי עסקים בשכונת נווה-צדק

שלום, שמי מולין אלווירה, אני דוקטורנטית מהטכניון. עבודת המחקר שלי עוסקת בהשפעות של פעילות תרבותית, הן מוסדית והן עסקית, על האוכלוסייה שגרה בסביבת הפעילות. אודה אם תוכלי להשיב על מספר שאלות. תשובותיך לא תימסרנה לרשות כלשהי. השימוש בהן יהיה רק לצורך המחקר.

1. לאיזה ענף שייך העסק שלך?

---

2. מאיזו שנה קיים העסק?

---

3. באיזו שנה פתחת את העסק במקום הנוכחי?

---

4. האם שטחו של העסק נמצא בבעלותך?

כן
לא

5. מהן שעות הפעילות של העסק?

---

6. לפני שאת/ה נכנסת למקום, למה שימש המקום?
עסק אחר, מהו

דירת מגורים

מחסן

מוסד

ציבורי

אחר

7. מדוע החלטת לפתוח את העסק דווקא במקום הזה?

---

8. מהיכן באים הצרכנים שלך? צייני/י מהו אחוז הקונים מכל הקבוצה הבאה בסך כל הקונים.

סוג הקונים	אחוז (אומדני*)
תושבי השכונה	
תושבי האזור/הרובע	
תושבים מאזורים אחרים בת"א-יפו	
ישראלים מיישובים אחרים	
תיירים מחו"ל	

*אומדן: מיעוט קטן, בערך שלישי, בערך מחצית, שני שלישים, רוב ניכר.

9. האם החלוקה בין הקבוצות הנ"ל השתנתה במשך השנים?

10. כמה אנשים אתה/מעסיק/ה ומהו אחוז תושבי השכונה ביניהם?

2005	שנה אמצעית נבחרת	שנה/שנתיים ראשונות	
			מספר המועסקים
			% תושבי השכונה ביניהם

מצבו הפיסי של החנות/המשרד של העסק

11. מה היה מצבו הפיסי של המקום הזה בשנה שבה נכנסת אליו?

טוב מאוד

בינוני

גרוע

12. האם השקעת בשיפורים/שינויים פיסיים של המקום וסביבתו?

כן, מהם השינויים/שיפורים

לא

13. מהו המצב הפיסי הנוכחי של המקום?

טוב מאוד

בינוני

גרוע

14. האם אתה/מתכוון/ת להשקיע בשינויים פיסיים בעתיד הקרוב?

כן, מהם השינויים/שיפורים

לא

יחסים עם דיירי השכונה

15. איך היית מתאר את היחסים בין העסק לבין דיירי השכונה? (האם יש תלונות על פעילות העסק)

---

16. ספרי, בבקשה, על השכונה ועל השינויים שחלו בה בעשור האחרון.

---

17. האם העסק שלך השפיע בדרך כלשהי - לחיוב או לשלילה - על השינויים המתחוללים בשכונה?

לא

כן,

כיצד

תודה רבה לך על שיתוף הפעולה

נספח 4

שאלון לאמנים – תושבי רחוב שינקין

שלום, שמי מולין אלווירה, אני דוקטורנטית מהטכניון. עבודת המחקר שלי עוסקת בהשפעות של פעילות תרבותית, הן מוסדית, הן תוכלי להשיב על מספר שאלות. תשובותיך לא תימסרנה לרשות כלשהי. השימוש בהן יהיה רק לצורך המחקר.

1. שם האמן: _____
2. מסי' טל., דא"ל _____
3. כתובת מגורים (אפשר רק שם הרחוב) _____

פעילות האמן/ית:

4. ספר/, בבקשה על הקריירה שלך כאמן/ית
5. האם את/ה גם עובד/ת במקום שבו את/ה גר/ה?
מקום מגורים של האמן וקשר אליו:
6. כמה שנים את/ה גר/ה באזור "לב העיר"/שינקין?
7. מה היו הסיבות שבגללן בחרת לגור באזור?
8. ספר/, בבקשה, על השכונה ועל שינויים שחלו בה בעשורים האחרונים
9. האם קהילת האמנים/אמנים בודדים השפיעו על השינויים המתחוללים בשכונה?
10. האם את/ה מרוצה מהמקום כמקום לעבודה יצירתית/כמקום למגורים?
11. מה מחזיק אותך בשכונה?
12. האם את/ה מתכוון להמשיך לגור באזור? אם לא מהן הסיבות לכך?

פעילות האמן במקום מגוריו:

13. תתארי, בבקשה, את היחסים שלך עם תושבי האזור שאינם אמנים/פרויקטים משותפים
14. ספרי/, בבקשה, על היחסים שלך עם אמנים אחרים שגרים באזור/פרויקטים משותפים
15. ספרי/, בבקשה, על היחסים שלך עם מוסדות חינוך באזור (כולל בית תמי)/פרויקטים משותפים
16. היחסים עם העירייה
17. מהם הארגונים שמסייעים בעבודתך (פטרונים, סוכנים וכד')?

נספח 5

קשר בין מאפייני האוכלוסייה להשתתפות בפעילויות התרבות

השתתפות באופרה, %			מאפייני האוכלוסייה
סה"כ	לא	כן	
(24=מ)100	79.2	20.8	גיל: 18-34
(13=מ)100	61.5	38.5	35-54
(24=מ)100	20.8	79.2	55+
(61=מ)100	52.5	47.5	סה"כ
$X^2=16.919$ df=2 p=0.000			
(25=מ)100	56.0	44.0	מגדר: גברים
(36=מ)100	50.0	50.0	נשים
(61=מ)100	52.5	47.5	סה"כ
$X^2=0.213$ df=1 p=0.644			
(16=מ)100	81.3	18.8	מצב משפחתי: רווק/ה
(35=מ)100	45.7	54.3	נשוי/ה
(10=מ)100	30.0	70.0	פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/אלמנה
(61=מ)100	52.5	47.5	סה"כ
$X^2=7.979$ df=2 p=0.019			
(41=מ)100	61.0	39.0	ותק מגורים באזור:
(20=מ)100	35.0	65.0	פחות מ-20 שנה
(61=מ)100	52.5	47.5	יותר מ-20 שנה
$X^2=3.637$ df=1 p=0.057			
השתתפות בהצגות תיאטרון, %			מאפייני האוכלוסייה
סה"כ	לא	כן	
(73=מ)100	45.2	54.8	גיל: 18-34
(63=מ)100	46.0	54.0	35-54
(49=מ)100	32.7	67.3	55+
(185=מ)100	42.2	57.8	סה"כ
$X^2=2.481$ df=2 p=0.289			
(70=מ)100	44.3	55.7	מגדר: גברים
(115=מ)100	40.9	59.1	נשים
(185=מ)100	42.2	57.8	סה"כ
$X^2=0.208$ df=1 p=0.648			
(103=מ)100	37.9	62.1	מוצא: ישראל
(64=מ)100	42.2	57.8	אירופה-אמריקה
(18=מ)100	66.7	33.3	אסיה-אפריקה
(185=מ)100	42.2	57.8	סה"כ
$X^2=5.213$ df=2 p=0.074			
(62=מ)100	46.8	53.2	מצב משפחתי: רווק/ה
(93=מ)100	35.5	64.5	נשוי/ה
(30=מ)100	53.3	46.7	פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/אלמנה
(185=מ)100	42.2	57.8	סה"כ
$X^2=3.777$ df=2 p=0.151			

השתתפות בהצגות תיאטרון, %			מאפייני האוכלוסייה
ס"כ	לא	כן	
(42=מ)100	66.7	33.3	שנות לימוד: 0-12
(49=מ)100	44.9	55.1	13-15
(94=מ)100	29.8	70.2	16+
(185=מ)100	42.2	57.8	סה"כ
$X^2=16.396$ df=2 p=0.000			
(132=מ)100	41.7	58.3	ותק מגורים באזור: פחות מ-20 שנה
(53=מ)100	43.4	56.6	יותר מ-20 שנה
(185=מ)100	42.2	57.8	סה"כ
$X^2=0.046$ df=1 p=0.829			
ביקור במוזיאון ובגלריה, %			מאפייני האוכלוסייה
ס"כ	לא	כן	
(44=מ)100	29.5	70.5	גיל: 18-34
(42=מ)100	28.6	71.4	35-54
(38=מ)100	18.4	81.6	55+
(124=מ)100	25.8	74.2	סה"כ
$X^2=1.571$ df=2 p=0.456			
(49=מ)100	24.5	75.5	מגדר: גברים
(75=מ)100	26.7	73.3	נשים
(124=מ)100	25.8	74.2	סה"כ
$X^2=0.073$ df=1 p=0.996			
(58=מ)100	25.9	74.1	מוצא: ישראל
(51=מ)100	25.5	74.5	אירופה-אמריקה
(15=מ)100	26.7	73.3	אסיה-אפריקה
(124=מ)100	25.8	74.2	סה"כ
$X^2=0.009$ df=2 p=0.143			
(34=מ)100	38.2	61.8	מצב משפחתי: רווק/ה
(69=מ)100	20.3	79.7	נשוי/ה
(21=מ)100	23.8	76.2	פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/אלמנה
(124=מ)100	25.8	74.2	סה"כ
$X^2=3.884$ df=2 p=0.143			
(28=מ)100	50.0	50.0	שנות לימוד: 0-12
(30=מ)100	23.3	76.7	13-15
(66=מ)100	16.7	83.3	16+
(124=מ)100	25.8	74.2	סה"כ
$X^2=11.535$ df=2 p=0.003			
(85=מ)100	22.4	77.6	ותק מגורים באזור: פחות מ-20 שנה
(39=מ)100	33.3	66.7	יותר מ-20 שנה
(124=מ)100	25.8	74.2	סה"כ
$X^2=1.683$ df=1 p=0.194			

השתתפות בהופעות מחול, %			מאפייני האוכלוסייה
סה"כ	לא	כן	
(20=מ)100	35.0	65.0	גיל: 18-34
(29=מ)100	37.9	62.1	35-54
(14=מ)100	35.7	64.3	55+
(63=מ)100	36.5	63.5	סה"כ
$X^2=0.049$ df=2 p=0.976			
(24=מ)100	37.5	62.5	מגדר: גברים
(39=מ)100	35.9	64.1	נשים
(63=מ)100	36.5	63.5	סה"כ
$X^2=0.016$ df=1 p=0.898			
(33=מ)100	42.4	57.6	מוצא: ישראל
(18=מ)100	27.8	72.2	אירופה-אמריקה
(12=מ)100	33.3	66.7	אסיה-אפריקה
(63=מ)100	36.5	63.5	סה"כ
$X^2=1.142$ df=2 p=0.565			
(18=מ)100	33.3	66.7	מצב משפחתי: רווק/ה
(34=מ)100	32.4	67.6	נשוי/ה
(11=מ)100	54.5	45.5	פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/אלמנה
(63=מ)100	36.5	63.5	סה"כ
$X^2=1.875$ df=2 p=0.392			
(25=מ)100	56.0	44.0	שנות לימוד: 0-12
(13=מ)100	23.1	76.9	13-15
(25=מ)100	24.0	76.0	16+
(63=מ)100	36.5	63.5	סה"כ
$X^2=6.797$ df=2 p=0.033			
(44=מ)100	31.8	68.2	ותק מגורים באזור: פחות מ-20 שנה
(19=מ)100	47.4	52.6	יותר מ-20 שנה
(63=מ)100	36.5	63.5	סה"כ
$X^2=1.384$ df=1 p=0.239			
השתתפות בפסטיבל מחול, %			מאפייני האוכלוסייה
סה"כ	לא	כן	
(20=מ)100	50.0	50.0	גיל: 18-34
(29=מ)100	55.2	44.8	35-54
(14=מ)100	71.4	28.6	55+
(63=מ)100	57.1	42.9	סה"כ
$X^2=1.629$ df=2 p=0.443			
(24=מ)100	58.3	41.7	מגדר: גברים
(39=מ)100	56.4	43.6	נשים
(63=מ)100	57.1	42.9	סה"כ
$X^2=0.022$ df=1 p=0.881			
(33=מ)100	51.5	48.5	מוצא: ישראל
(18=מ)100	61.1	38.9	אירופה-אמריקה
(12=מ)100	66.7	33.3	אסיה-אפריקה
(63=מ)100	57.1	42.9	סה"כ
$X^2=0.987$ df=2 p=0.611			

השתתפות בפסטיבל מחול, %			מאפייני האוכלוסייה
סה"כ	לא	כן	
(18=מ)100	55.6	44.4	מצב משפחתי: רווק/ה נשוי/ה פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/אלמנה סה"כ
(34=מ)100	47.1	52.9	
(11=מ)100	90.9	9.1	
(63=מ)100	57.1	42.9	
$X^2=6.551$ df=2 p=0.038			
(25=מ)100	76.0	24.0	שנות לימוד: 0-12 13-15 16+ סה"כ
(13=מ)100	53.8	46.2	
(25=מ)100	40.0	60.0	
(63=מ)100	57.1	42.9	
$X^2=6.688$ df=2 p=0.035			
(44=מ)100	50.0	50.0	ותק מגורים באזור: פחות מ-20 שנה יותר מ-20 שנה סה"כ
(19=מ)100	73.7	26.3	
(63=מ)100	57.1	42.9	
$X^2=3.039$ df=1 p=0.081			
קניית בגלריות ובחנויות מעצבים, %			מאפייני האוכלוסייה
סה"כ	לא	כן	
(20=מ)100	45.0	55.0	גיל: 18-34 35-54 55+ סה"כ
(29=מ)100	41.4	58.6	
(14=מ)100	64.3	35.7	
(63=מ)100	47.6	52.4	
$X^2=2.067$ df=2 p=0.356			
(24=מ)100	45.8	54.2	מגדר: גברים נשים סה"כ
(39=מ)100	48.7	51.3	
(63=מ)100	47.6	52.4	
$X^2=0.050$ df=1 p=0.824			
(33=מ)100	30.3	69.7	מוצא: ישראל אירופה-אמריקה אסיה-אפריקה סה"כ
(18=מ)100	55.6	44.4	
(12=מ)100	83.3	16.7	
(63=מ)100	47.6	52.4	
$X^2=10.558$ df=2 p=0.005			
(18=מ)100	38.9	61.1	מצב משפחתי: רווק/ה נשוי/ה פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/אלמנה סה"כ
(34=מ)100	41.2	58.8	
(11=מ)100	81.8	18.2	
(63=מ)100	47.6	52.4	
$X^2=6.274$ df=2 p=0.043			
(25=מ)100	76.0	24.0	שנות לימוד: 0-12 13-15 16+ סה"כ
(13=מ)100	46.2	53.8	
(25=מ)100	20.0	80.0	
(63=מ)100	47.6	52.4	
$X^2=15.730$ df=2 p=0.000			
(44=מ)100	36.4	63.6	ותק מגורים באזור: פחות מ-20 שנה יותר מ-20 שנה סה"כ
(19=מ)100	73.7	26.3	
(63=מ)100	47.6	52.4	
$X^2=7.410$ df=1 p=0.006			

קניות ביריד האומנים, %			מאפייני האוכלוסייה
סה"כ	לא	כן	
(29=מ)100	20.7	79.3	גיל: 18-34
(21=מ)100	14.3	85.7	35-54
(11=מ)100	63.6	36.4	55+
(61=מ)100	26.2	73.8	סה"כ
$X^2=9.963$ df=2 p=0.007			
(21=מ)100	33.3	66.7	מגדר: גברים
(40=מ)100	22.5	77.5	נשים
(61=מ)100	26.2	73.8	סה"כ
$X^2=0.835$ df=1 p=0.361			
(28=מ)100	21.4	78.6	מצב משפחתי: רווק/ה
(24=מ)100	25.0	75.0	נשוי/ה
(9=מ)100	44.4	55.6	פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/אלמנה
(61=מ)100	26.2	73.8	סה"כ
$X^2=1.895$ df=2 p=0.388			
(47=מ)100	19.1	80.9	ותק מגורים באזור: פחות מ-20 שנה
(14=מ)100	50.0	50.0	יותר מ-20 שנה
(61=מ)100	26.2	73.8	סה"כ
$X^2=5.306$ df=1 p=0.021			
השתתפות בחוגים וקורסים, %			מאפייני האוכלוסייה
סה"כ	לא	כן	
(73=מ)100	76.7	23.3	גיל: 18-34
(63=מ)100	66.7	33.3	35-54
(49=מ)100	85.7	14.3	55+
(185=מ)100	75.7	24.3	סה"כ
$X^2=5.503$ df=2 p=0.064			
(70=מ)100	90.0	10.0	מגדר: גברים
(115=מ)100	67.0	33.0	נשים
(185=מ)100	75.7	24.3	סה"כ
$X^2=12.552$ df=1 p=0.000			
(103=מ)100	77.7	22.3	מוצא: ישראל
(64=מ)100	73.4	26.6	אירופה-אמריקה
(18=מ)100	72.2	27.8	אסיה-אפריקה
(185=מ)100	75.7	24.3	סה"כ
$X^2=0.513$ df=2 p=0.774			
(62=מ)100	74.2	25.8	מצב משפחתי: רווק/ה
(93=מ)100	77.4	22.6	נשוי/ה
(30=מ)100	73.3	26.7	פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/אלמנה
(185=מ)100	75.7	24.3	סה"כ
$X^2=0.317$ df=2 p=0.853			
(42=מ)100	73.8	26.2	שנות לימוד: 0-12
(49=מ)100	73.5	26.5	13-15
(94=מ)100	77.7	22.3	16+
(185=מ)100	75.7	24.3	סה"כ
$X^2=0.410$ df=2 p=0.815			
(132=מ)100	75.0	25.0	ותק מגורים באזור: פחות מ-20 שנה

(53=מ)100	77.4	22.6	יותר מ-20 שנה
(185=מ)100	75.7	24.3	סה"כ
$X^2=0.114$ df=1 p=0.735			
השתתפות בסדנאות והרצאות, %			מאפייני האוכלוסייה
סה"כ	לא	כן	
(73=מ)100	84.9	15.1	גיל: 18-34
(63=מ)100	73.0	27.0	35-54
(49=מ)100	73.5	26.5	55+
(185=מ)100	77.8	22.2	סה"כ
$X^2=3.521$ df=2 p=0.172			
(70=מ)100	85.7	14.3	מגדר: גברים
(115=מ)100	73.0	27.0	נשים
(185=מ)100	77.8	22.2	סה"כ
$X^2=4.050$ df=1 p=0.044			
(103=מ)100	76.7	23.3	מוצא: ישראל
(64=מ)100	78.1	21.9	אירופה-אמריקה
(18=מ)100	83.3	16.7	אסיה-אפריקה
(185=מ)100	77.8	22.2	סה"כ
$X^2=0.396$ df=2 p=0.821			
(62=מ)100	82.3	17.7	מצב משפחתי: רווק/ה
(93=מ)100	74.2	25.8	נשוי/ה
(30=מ)100	80.0	20.0	פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/אלמנה
(185=מ)100	77.8	22.2	סה"כ
$X^2=1.500$ df=2 p=0.472			
(42=מ)100	88.1	11.9	שנות לימוד: 0-12
(49=מ)100	79.6	20.4	13-15
(94=מ)100	72.3	27.7	16+
(185=מ)100	77.8	22.2	סה"כ
$X^2=4.296$ df=2 p=0.117			
(132=מ)100	79.5	20.5	ותק מגורים באזור: פחות מ-20 שנה
(53=מ)100	73.6	26.4	יותר מ-20 שנה
(185=מ)100	77.8	22.2	סה"כ
$X^2=0.779$ df=1 p=0.377			
השתתפות בחגיגות ובאירועי תרבות עממיים, %			מאפייני האוכלוסייה
סה"כ	לא	כן	
(49=מ)100	46.9	53.1	גיל: 18-34
(50=מ)100	50.0	50.0	35-54
(25=מ)100	64.0	36.0	55+
(124=מ)100	51.6	48.4	סה"כ
$X^2=2.017$ df=2 p=0.365			
(45=מ)100	64.4	35.6	מגדר: גברים
(79=מ)100	44.3	55.7	נשים
(124=מ)100	51.6	48.4	סה"כ
$X^2=4.657$ df=1 p=0.031			
(78=מ)100	44.9	55.1	מוצא: ישראל
(31=מ)100	61.3	38.7	אירופה-אמריקה
(15=מ)100	66.7	33.3	אסיה-אפריקה

(124=מ)100	51.6	48.4	סה"כ
$X^2=3.943$ df=2 p=0.139			
השתתפות בחגיגות ובאירועי תרבות עממיים, %			מאפייני האוכלוסייה
סה"כ	לא	כן	
(46=מ)100	41.3	58.7	מצב משפחתי: רווק/ה
(58=מ)100	56.9	43.1	נשוי/ה
(20=מ)100	60.0	40.0	פרוד/ה, גרוש/ה, אלמן/אלמנה
124=מ)100	51.6	48.4	סה"כ
$X^2=3.169$ df=2 p=0.205			
(39=מ)100	61.5	38.5	שנות לימוד: 0-12
(32=מ)100	50.0	50.0	13-15
(53=מ)100	45.3	54.7	16+
(124=מ)100	51.6	48.4	סה"כ
$X^2=2.422$ df=2 p=0.298			
(91=מ)100	49.5	50.5	ותק מגורים באזור: פחות מ-20 שנה
(33=מ)100	57.6	42.4	יותר מ-20 שנה
(124=מ)100	51.6	48.4	סה"כ
$X^2=0.640$ df=1 p=0.424			

מקורות

איתן ד., 2002. מוזיאון תל-אביב לאמנות – התפתחותו של מבנה. מבנים, 235, עמ' 8-10.

ארז ת., 1996. תהליכי התחדשות במרכז העיר, המקרה של שכונת פלורנטין בתל-אביב, עבודת מגיסטר בתכנון ערים. חיפה, הטכניון.

ארז ת., כרמון נ., 1996. התחדשות עירונית, סקירת ספרות ובחינת המקרה של שכונת פלורנטין בת"א-יפו. חיפה: הטכניון, המרכז לחקר עיר ואזור.

בורדייה פ., 2005. שאלות בסוציולוגיה. תל-אביב: רסלינג.

ביגר ג., 1987. סיור בנווה-צדק ונווה-שלום. אריאל, כרך מס' 48-49, עמ' 185-189.

ביגר ג., שילר א., 1987. תל-אביב לאזוריה. אריאל, כרך מס' 48-49, עמ' 13-24.

בר-קדמא ע., 1979. התחנה הבאה של נווה-צדק – גרינץ' וולג'. ידיעות אחרונות, 5.01, עמ' 32-34.

בר-קדמא ע., 1981. יד לנווה-צדק. ידיעות אחרונות, 30.10, עמ' 22.

גודוביץ' ד., 2004. מוזיאון שמתעקל לתוך עצמו. בניין ודיוור, 92, עמ' 61-62.

גינזברג י., 1993. התחדשות שכונות עירוניות. בתוך: נחמיאס ד. ומנחס ג. (עורכים) מחקרי תל-אביב – יפו. תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, רמות.

גלור תכנון ואדריכלות בע"מ, 2006. התחדשות מרכז תל-אביב, דו"ח מס' 1: עובדות ומספרים.

גרייצר א., 1987. כיוונים בהתפתחות המרחבית של תל-אביב. אריאל, כרך מס' 48-49, עמ' 36-46.

דותן ד., 1994. על משולש הפוך בין כאן לירח. ירושלים: כתר.

דרוקר ר., 1996. אגדת נווה-צדק. מעריב, 9.04, עמ' 34.

זליקוביץ' צ., 1998. בנווה-צדק לא סופרים לאחור. ירוק כחול לבן, עמ' 38.

כ"ץ א. ואחרים, 2000. תרבות הפנאי בישראל: תמורות בדפוסי הפעילות התרבותית 1970-1990. תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה.

כ"ץ א., ינוביצקי י., 1999. תרבות הפנאי בישראל. מקראה. חלק א'. תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה.

כרמון נ., 1997. שיקום עירוני: שלושה דורות של מדיניות והדגמתה בשכונות תל אביב יפו. בתוך: נחמיאס ד. ומנחס ג. (עורכים) מחקרי תל-אביב – יפו. תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, רמות.

כרמלי א., 2004 א'. גופים מוזיקאליים בישראל: סיכום הפעילות השנתית. דו"ח המרכז למידע ולמחקרי תרבות: משרד החינוך, התרבות והספורט.

כרמלי א., 2004 ב'. תיאטרונים ציבוריים בישראל: סיכום הפעילות השנתית. דו"ח המרכז למידע ולמחקרי תרבות: משרד החינוך, התרבות והספורט.

כרמלי א., 2004 ג'. להקות מחול בישראל: סיכום הפעילות השנתית. דו"ח המרכז למידע ולמחקרי תרבות: משרד החינוך, התרבות והספורט.

כרמלי א., 2006. מוזיאונים בישראל: סיכום הפעילות השנתית. דו"ח המרכז למידע ולמחקרי תרבות: משרד החינוך, התרבות והספורט.

לוי יצחק: מחירון הדירות וההשכרה, 2006.

הלשכה מרכזית לסטטיסטיקה, פרסומים של מפקדי אוכלוסין ודיר: 1972, 1983, 1995.

הלשכה מרכזית לסטטיסטיקה, 2007. שנתון סטטיסטי לישראל.

מבורך נ., 1978. קסמי הטיח המתקלף. מוסף הארץ, 14.04, עמ' 31-33.

מוסמן ש., 1987. מאחוזת בית לתל-אביב הקטנה. אריאל, כרך מס' 48-49, עמ' 189-195.

מזור א., 1987. לב תל-אביב ושיקומה, אריאל, כרך מס' 48-49, עמ' 124-132.

- מזור א., 1988. ליפות את העבר: שיקום השכונה נווה-צדק, נווה-שלום וסביבתן. טבע וארץ, 6, עמ' 41-40.
- מזור א., 2004. החייאת "לב העיר" תל-אביב בפרספקטיבה של 20 שנה. מצגת שהוכנה על-ידי "מזור ופירשט אדריכלים ומתכנני ערים".
- מכון ב.י. כהן למחקרי דעת קהל, 2002. סקר שכונות חדשות בתל-אביב-יפו.
- מנור ד., 1994. העקומות של רון ארד. בנין ודיור, 31, עמ' 48-54.
- מרוז ד., 1997. יום טיול בעקבות ראשונים. ידיעות אחרונות, תל-אביב.
- מרכז סוזן דלל: נווה-צדק, 1991. אדריכלות ישראלית, 9, עמ' 26-29.
- מרכז סוזן דלל למחול ולתיאטרון, 1989. עיצוב: מגזין לתכנון ועיצוב, 2 עמ' 18-20.
- ננר א., 1982. הגלגל החדש: המתיישבים החדשים. הארץ – העיר, 29.01, עמ' 18-19.
- עזריהו מ., 2005. תל-אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית. מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- עיריית תל-אביב – יפו, 2002א. פרופיל העיר. תוכנית אסטרטגית לתל-אביב-יפו.
- עיריית תל-אביב – יפו, 2002ב. שנתון סטטיסטי מס' 41. המרכז למחקר כלכלי וחברתי.
- עיריית ת"א-יפו, 2004. שנתון סטטיסטי מס' 43. המרכז למחקר כלכלי וחברתי.
- עיריית ת"א-יפו, 2007. שנתון סטטיסטי מס' 48. המרכז למחקר כלכלי וחברתי.
- עיריית תל-אביב – יפו, 2008. שנתון סטטיסטי מס' 49. המרכז למחקר כלכלי וחברתי.
- עיריית ת"א-יפו, 2009. בראי המספרים: תל-אביב – יפו, מס' 11. המרכז למחקר כלכלי וחברתי.

פולק ד., 2000. ירוק במקום בטון: על תערוכת אמנות ואקולוגיה חדשה בבית ביאליק תל-אביב. קטלוג תערוכת ירוק במקום בטון. ארגון ועדי לב העיר תל-אביב.

פרידמן ש., 1990. המשכן. קודם נבנה, אחר כך נשלם. מעריב, ע' ג 1, 13.04.

צ'רצ'ימן א., 1998. סקר עמדות בנושאי מגורים בעיר תל-אביב – יפו. המרכז לחקר העיר והאזור, הטכניון.

צ'רצ'ימן א., לו-יון י., קלוש ר., 1999. ממדי רווחה ואיכות המגורים: פיתוח מערכת מדדים כוללת להערכת סביבת המגורים. פרויקט של מרכז אדווה – מכון בלתי תלוי לחקר החברה בישראל.

קיפניס ב., 2009. תל-אביב רבתי כעיר עולם. בתוך קיפניס ב. עורך: תל-אביב – יפו: מפרבר גנים לעיר עולם. חיפה: פרדס.

קרון ח., 1995. ארכיטקטורה היא תרבות חיים. בניין ודיון, 36, עמ' 88-94.

רגב ע., 2004. טיול קטן בעיר גדולה: לטייל בתל-אביב – יפו. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

רגב י., 1984. נווה-צדק וצווה-שלום. החברה להגנת הטבע.

רוטברד ש., 1995. אדריכלים, סדר ציבורי ואזרחות טובה: על מרכז גולדה – המשכן לאמנות הבמה. סטודיו, 59, עמ' 49-52.

רוטברד ש., 2005. עיר לבנה, עיר שחורה. הוצאת בבל.

רכטר י., 1995. תגובתו של יעקוב רכטר על מאמר "אדריכלים, סדר ציבורי ואזרחות טובה". סטודיו, 60, עמ' 17.

רן ע., 1994. המשכן לאמנויות הבמה: בינתיים אין במה להתבייש. אדריכלות ישראלית, 20, עמ' 57-59.

רן ע., 2000. גלגולי החלל האנכי של נווה-צדק. אדריכלות ישראלית, 43, עמ' 44-65.

שביט י., ביגר ג., 2001. ההיסטוריה של תל-אביב. כרך 1: משכונות לעיר (1909-1936). הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב.

שביט י., ביגר ג., 2002. ההיסטוריה של תל-אביב. כרך 4: עיר מטרופולין (1974-1993). הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב.

שובל נ, 2002. תיירות כאמצעי לשיקום מרכזי ערים: הדגמה בישראל, דו"ח מחקר. ירושלים, האוניברסיטה העברית, המחלקה לגיאוגרפיה.

שחורי א., 1981. 50 קוטגים יבנו בנווה-צדק. הארץ, 18-11, עמ' 4.

שינפלד א., 1988. כמו מפרפרת באוויר. על המשמר, 1.04, עמ' 8.

שנל י., 1993. צמיחת סגנון החיים ה"עירוני" במרכז תל-אביב. בתוך: נחמיאס ד., מנחם ג. (עורכים), מחקרי תל-אביב – יפו, כרך א'. תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, רמות.

שנל י., 2009. אזורים חברתיים בתל-אביב – יפו. בתוך קיפניס ב. עורך: תל-אביב – יפו: מפרבר גנים לעיר עולם. חיפה: פרדס.

שרגל י., 1981. ארבעים שנות הקפאה – הגלגול החדש. הארץ – העיר, 29.01, עמ' 14-15.

Atkinson R., 2000. Measuring gentrification and displacement in London. Urban Studies, 37, pp.149-165.

Atkinson R. and Bridge G., 2005. Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism. London: Routledge.

Aristophanes, 1929. In Landis P. (ed.), Four Famous Greek Plays. New-York, Modern Library.

Balibrea M., 2001. Urbanism, culture and the post-industrial city: challenging the "Barcelona model". Journal of Spanish Cultural Studies, 2(2), pp. 187-220.

Balzola A., 2003. The Guggenheim Effect. Madrid: SM Ediciones.

Bassett K., 1993. Urban cultural strategies and urban regeneration: a case study and critique. Environment and Planning A, 25(12), pp. 1773-1788.

Bianchini F., 1990. Urban renaissance? The arts and the urban regeneration. In MacGregor S. (ed.), Tackling the Inner Cities. Oxford, Clarendon Press.

Bianchini F., 1993. Remaking European cities: the role of cultural policies. In Bianchini F. and Parkinson M. (eds),

Cultural Policy and Urban Regeneration: the West European Experience. Manchester, Manchester University Press.

Bourdieu P., 1984. Distinction: A Social Critic of the Judgment of Taste. Cambridge: Harvard University Press.

Bourdieu P., 1986. The forms of capital. In: J. E. Richardson (Ed.), Handbook of Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood Press.

Breen A. & Rigby D., 1994. Waterfronts: Cities Reclaim Their Edge. Washington, D. C., McGraw-Hill, Inc.

Brindley T., 2003. Village and community: Social models for sustainable urban development. In: G. Moser, E. Poll (Ed.), People, Places and Sustainability. Hogrefe & Huber Publishers.

Brooks A. and Kushner R., 2001. Cultural districts and urban development. International Journal of Arts Management, 3(2), pp. 4-15.

Brown A., O'Connor J. and Cohen S., 2002. Local music policies within a global music industry: cultural quarters in Manchester and Sheffield. Geoforum, 31, pp. 437-451.

Bryan J., 2000. Assessing the role of the arts and cultural industries in local economy. Environment and Planning A., 32(8), pp. 1391-1408.

Canclini N. G., 2001. The dynamic of global cultural industries. In: F. Mattarasso (ed.), Recognizing Culture. Stroud, UK, Comedia.

Carey P., Sutton S., 2004. Community development through participatory arts: Lessons learned from a community arts and regeneration project in South Liverpool. Community Development Journal, 39(2), pp.123-134.

Carmon N., 1992. Housing renovation in moderately-deteriorated neighborhoods: public-individual partnership in Israel and its lessons. Housing Studies, 7(1), pp. 56-73.

- Carmon N., 1997. Neighborhood regeneration: the state of the art. Journal of Planning Education and Research, 17, pp. 131-144.
- Carmon N., 1999. Three generations of urban renewal policies: Analysis and policy implications. Geoforum, 30, pp. 145-158.
- Casey B., Dunlop R. and Selwood S., 1996. Culture as Commodity: The Economics of the Arts and Built Heritage in the UK. London, Public Study Institute.
- Center for Urban Future, 2002. The Creative Engine: How Arts & Culture is Fueling Economic Growth in New York City Neighborhoods. New York, Center for an Urban Future.
- Cheshire P. C. and Hay D. G., 1989. Urban Problems in Western Europe: An Economic Analyses. London, Unwin Hyman.
- Cheshire P. C., 1989. Urban change and the economic transition: the European dimension. In L. H. Klaassen and L. Van Den Berg and J. Van Den Meer (eds.), The City: Engine Behind Economic Recovery. Aldershot, Avebury.
- Craig-Smith S., 1995. Recreation and Tourism as a Catalyst for Urban Waterfront Redevelopment. London, Praeger, Westport.
- DCMS, 1998. Creative Industries Mapping Document. London, Department for Culture, Media and Sport.
- European Commission, 2006. The Economy of Culture in Europe.
- Evans G., 2001. Cultural Planning: an Urban Renaissance? London, Routledge.
- Evans G., 2005. Measure for measure: evaluating the evidence of culture's contribution to regeneration. Urban Studies, 42(5/6), pp. 959-983.

Evans G. and Shaw P., 2004. A review of evidence on the role of culture in regeneration. London: Department for Culture Media & Sport.

Evans G., 2009. From cultural quarters to creative clusters: creative spaces in the new city economy. In Legner. M. (ed.), The Sustainability and Development of Cultural Quarters: International Perspectives. Stockholm: Institute of Urban History.

Florida R., 2002a. The Rise of the Creative Class. Basic Books, New York.

Florida R. 2002b. The economic geography of talent. Annals of the Association of American Geography, 92. pp. 743-755.

Garcia M. I., 2003. The economic dimension of the culture and leisure industry in Spain: national, sectoral and regional analysis. Journal of Cultural Economics, 27(1), pp. 9-30.

Garcia B., 2004. Cultural policy and urban regeneration in western European cities: lessons from experience, prospects for future. Local Economy, 19(4), pp. 312-388.

Gilchrist A., 2003. Community development in the UK – possibilities and paradoxes, Community Development Journal, 38, pp. 16-25.

Gomez M. V., 2001. A replay to Beatriz Plaza's "The Guggenheim-Bilbao Museum effect. International Journal of Urban and Regional Research, 25 (4), pp. 898-900.

Gonzalez S., 2006. Scalar narratives in Bilbao: a cultural politics of scale approach to study of urban policy. International Journal of Urban and Regional Research, 30(4), pp. 836-857.

Griffiths R., 1995. Cultural strategies and new modes of urban intervention. Cities, 12(4), pp. 253-265.

Grogan D. and Mercer C., 1995. The Cultural Planning Handbook: An Essential Australian Guide. Allen Unwin Publition.

Hayden D., 1995. The Power of Place: Urban Landscapes as Public History. Cambridge MA: MIT Press.

Hall P., 1989. The rise and fall of great cities: economic forces and population responses. In R. Lawton (ed.), The Rise and Fall of Great Cities: Aspects of Urbanization in the Western World. London and New York, Belhaven.

Hall T., 2004. Opening up public art's spaces: art, regeneration and audience. The City Cultures Reader, Second edition. London, Routledge.

Heilbrun J. and Gray C. M., 1993. The Economics of Art and Culture: An American Perspective. Cambridge, Cambridge University Press.

Hughes H. & Gratton C., 1992. The economics of the cultural industry. In Wynne D. (ed.), The Culture Industry: The Arts in Urban Regeneration. Aldershot, Avebury.

Jauhiainen J. S., 1992. Culture as a tool for urban regeneration: the case study of upgrading "Barrio El Raval" of Barcelona, Spain. Built Environment, 18 (2), pp. 90-99.

Jokovi E., 1992. The production of leisure and economic developments in cities. Built Environment, 18(2), pp. 19-35.

Kay A., 2000. Art and community development: the role the arts have in regenerating communities. Community Development Journal, 35(4), pp. 414-424.

Kennedy M. and Leonard P., 2001. Dealing with Neighborhood Change: A Primer on Gentrification and Policy Choices. The Brookings Institution Center on Urban and Metropolitan Policy.

Kloosterman R. C. and Elfring T., 1991. Werken in Nederland. Schoonhoven, Academic Service.

Landry C., 1996. The Art of Regeneration: Urban Renewal through Cultural Activity. Stroud, UK, Comedia.

Landry C., 2000. The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators. London: Earthscan.

Landry C. and Bianchini F., 1995. The Creative City, London, Demos.

Landry C. and Bianchini F., 2004. Culture and Regeneration: An evaluation of the evidence. Stroud, UK, Comedia.

Law C. M., 1988. The Uncertain Future of Urban Core. London and New York, Routledge.

Lorente J., 2000. Art Neighborhoods, Ports of Vitality. Leicester, Centre for Urban History.

Malanga S., 2004. The curse of the creative class. City Journal, 14, pp.36-45.

Markusen A. and King D., 2003. The Artistic Dividend: The Art' Hidden Contribution to Regional Development. www.hhh.umn.edu/img/assets/6158/artistic_dividend.pdf

Markusen A., 2003. The Distinctive City: Evidence from Artists and Occupational Profiles. www.hhh.umn.edu/img/assets/6158/158_DistinctiveCity.pdf

Markusen A., 2006. Urban development and the politics of a creative class: evidence from a study of artists. Environment and Planning A, 38, pp. 1921-1940.

Markusen A. and Jonson A., 2006. Artists' Centers: Evaluation and Impact on Careers, Neighborhoods and Economies. www.hhh.umn.edu/centers/prie/pdf/artists_centers.pdf

Martin R., 1988. Industrial capitalism in transition: the contemporary reorganization of the British space-economy. In Massey D. and Allen J. (eds.), Uneven Re-development. London: Hodder and Stoughton.

- Matarasso F., 1996a. The Art of Regeneration. Stroud, UK, Comedia.
- Matarasso F., 1996b. Defining Values: Evaluating Arts Programmes. Stroud, UK, Comedia.
- Matarasso F., 1997. Use or Ornament: The Social Impact of Participation in the Arts. Stroud, UK, Comedia.
- Matarasso F., 1998a. Poverty and Oysters – The Social Impact of Local Arts Development in Portsmouth. Stroud, UK, Comedia.
- Matarasso F., 1998b. Vital Signs: Mapping Community Arts in Belfast. Stroud, UK, Comedia.
- McCarthy J., 1998. Dublin's Temple Bar. European Planning Studies, 6(3), pp. 271-281.
- McCarthy J., 2006. The application of policy for cultural clustering: current practice in Scotland. European Planning Studies, 14(3), pp.397-408.
- McCron G., 1991. Urban renewal: the Scottish experience. Urban Studies, 28(6), pp. 919-938.
- McNeill D., 2000. McGuggenisation? National identity and globalization in the Basque country. Political Geography, 19, pp. 473-494.
- Mercer C., 1991. What is Cultural Planning? Community Arts Network SA.
- Michelson W., 1977. Environmental Choice, Human Behavior and Residential Satisfaction. Oxford University Press: New York.
- Miles M., 1997. Art, Space and the City. London: Routledge.
- Mommaas H., 2004. Cultural clusters and the post-industrial city: towards the remapping of urban cultural policy. Urban Studies, 41(3), pp. 507-532.

Montgomery J., 1990. Cities and the art of cultural planning. Planning, Practice & Research, 5(3), pp. 17-24.

Montgomery J., 1995. The story of Temple Bar: creating Dublin's cultural quarter. Planning, Practice & Research, 10, pp. 135-172.

Montgomery J., 2003. Cultural quarters as mechanisms for urban regeneration. Part 1: conceptualizing cultural quarters. Planning, Practice & Research, 18(4), pp. 293-306.

Montgomery J., 2004. Cultural quarters as mechanisms for urban regeneration. Part 2: a review of four cultural quarters in the UK, Ireland and Australia. Planning, Practice & Research, 19(1), pp. 3-31.

Moss L., 2002. Sheffield's cultural industries quarter 20 years on: what can be learned from a pioneering example? International Journal of Cultural Policy, 8(2), pp.211-219.

Moulaert F., 1994. Local Development Strategies in Economically Disintegrated Areas: A Pro-active Strategy Against Poverty in the European Community. Report for European Commission, DGV. Lille: IFRESI-CNRS.

Moulaert F., 2000. Globalization and Integrated Area Development in European Cities. Oxford: Oxford University Press.

Moulaert F. and Martinelli F., 2005. Towards alternative models of local Innovation. Urban Studies, 42(11), pp. 1969-1990.

Myerscough J., 1988. The Economic Importance of the Arts in Britain. London, Policy Studies Institute.

Newman T., Curtis K., Stephens J., 2003. Do community-based arts projects result in social gains? A review of the literature. Community Development Journal, 38(4), pp. 310-322.

Nussbaumer J. and Moulaert F., 2004. Integrated area development and social innovation in European cities: a cultural focus. City 8(2), pp. 249-257.

Peck J., 2005. Struggling with the creative class. International Journal of Urban and Regional Research, 29, pp. 740-770.

Phillips R., 2004. Artful business: using the arts for community economic development. Community Development Journal, 39(2), pp. 112-122.

Plaza B., 1999. The Guggenheim-Bilbao Museum effect: a replay to Maria V Gomez' reflective images: the case of urban regeneration in Glasgow and Bilbao. International Journal of Urban and Regional Research, 23(3), pp. 589-592.

Plaza B., 2000. Evaluating the influence of a large cultural artifact in the attraction of tourism: the Guggenheim Museum Bilbao Case. Urban Affairs Review, 36(2), pp. 264-274.

Plaza B., 2006. The return on investment of the Guggenheim Museum Bilbao. International Journal of Urban and Regional Research, 30(2), pp. 452-467.

Porter L. and Barber A., 2007. Planning the cultural quarter in Birmingham's Eastside. European Planning Studies, 15(10), pp. 1327-1348.

Puype D., 2004. Arts and culture as experimental spaces in the city: the case of Ghent. City, 8(2), pp.295-301.

Rawlinson I., 2004. Urban Regeneration: A Challenge for Public Art. Public Art Observatory.
<http://www.ub.es/escult/libre/ian.html>.

Reeves M., Measuring the Economic and Social Impact of the Arts: a review. Arts Council of England, Research Report No. 24.

Reichl A., 1999. Reconstructing Times Square: Politics and Culture in Urban Development. University Press of Kansas.

Rubin H. & Rubin S., 2000. Community Organizing and Development. Allyn and Bacon.

Sagalyn L. B., 1990. Explaining the improbable: local development in the wake of federal cutbacks. Journal of the American Planning Association, 54(4), pp. 429-441.

Santagata W., 2002. Cultural districts, property rights and sustainable economic growth. International Journal of Urban and Regional Research, 26(1), pp. 9-23.

Sassen S., 1994. Cities in a World Economy. Thousand Oaks, Calif: Pine Forge Press.

Seo J-K., 2002. Re-urbanization in regenerated areas of Manchester and Glasgow: new residents and the problems of sustainability. Cities, 19(2), pp. 113-121.

Scott A., 2000. The Cultural Economy of Cities. London, Sage.

Scott A., 2004. Cultural-products industries and urban economic development: prospects for growth and market contestation in global context. Urban Affairs Review, 39 (4), pp. 461-490.

Sharp J., Pollock V. and Paddison R., 2005. Just art for a just city: public art and social inclusion in urban regeneration. Urban Studies, 42(5/6), pp. 1001-1023.

Show P. and Evans G., 2004. The Contribution of Culture to Regeneration in the UK: A Review of Evidence. A report to the Department for Culture Media and Sport. London Metropolitan University.

Sheppard S., Oehler K., Benjamin B., Kessler A., 2006. Culture and Revitalization: The Economic Effects of MASSMoCA on its Community. Center for Creative Community Development.

Shorthose J., 2004. Nottingham's de facto cultural quarter: The Lace Market, independents and a convivial ecology. In Bell D. and Jayne M. (eds.), City of Quarters. London: Routledge.

- Smith N., 1996. The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City. London: Routledge.
- Stern M. J. & Seifert S. C., 1998. Community Revitalization and the Arts in Philadelphia, Working Paper #8. University of Pennsylvania, SIAP.
- Stern M. J. & Seifert S. C., 1999. Is All the World?: A Multi-city Study of Arts and Cultural Organizations, Diversity and Urban Revitalization, Working Paper #9. University of Pennsylvania, SIAP.
- Stern M. J. & Seifert S. C., 2000. Cultural Participation and Communities: The Role of Individual and Neighborhood Effects, Working Paper #13. University of Pennsylvania, SIAP.
- Stern M. J. & Seifert S. C., 2001. Urban Vitality, Diversity and Culture: Population Growth and Ethnic Change in Philadelphia: 1990-2000, Working Paper #14. University of Pennsylvania, SIAP.
- Stern M. J. & Seifert S. C., 2002. Culture Builds Community Evaluation, Summary Report. University of Pennsylvania, SIAP.
- Stern M. J. & Seifert S. C., 2010. Cultural clusters: the implications of cultural assets agglomeration for neighborhood revitalization. Journal of Planning Education and Research, 29 (3), pp. 262-280.
- Strom E., 2001. Strengthening Communities through Culture. The State University of New Jersey, Rutgers.
- Strom E., 2002. Converting pork into porcelain: cultural Institution and downtown development. Urban Affairs Review, 38(1), pp. 3-21.
- The City Cultures Reader, 2004. Second edition, London, Routledge.
- Tiesdell S., 1996. Revitalizing Historic Urban Quarters. Hartnolls Ltd., Bodmin, Cornwall.

Vicario L. and Martinez Monje P., 2003. Another 'Guggenheim Effect'? The generation of a potentially gentrifiable neighborhood in Bilbao. Urban Studies, 40 (12), pp. 2383–2400.

Ward S., 1998. Selling Places: The Marketing and Promotion of Towns and Cities, 1850-2000. London, Rotledge.

Williams D., 1997. How The Arts Measure Up: Australian Research Into the Social Impact of the Arts. Stroud, UK, Comedia.

Wynne D., 1992. The Culture Industry: The Arts in Urban Regeneration, Aldershot: Avebury.

Zukin S., 1989. Loft Living: Culture and Capital in the Urban Change. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Zukin S., 1995. The Cultures of Cities. Cambridge, MA: Blackwell.

Zukin S., 1998. Urban lifestyles: diversity and standardization in spaces of consumption. Urban Studies, 35(5-6), pp. 825-839.

Zukin S., 2001. How to create a cultural capital: reflections on urban markets and places. In Blazwick (ed.), Century City: Art and Culture in the Modern Metropolis. Tate Publishing, London

www.unesco.org.

www.nva.org.uk

www.israel-opera.co.il

www.telavivinf.com

tel-aviv.millennium.org.il

he.wikipedia.org

www.notes.co.il/eshed/5857

www.sheinkinstreet.co.il

www.suzannedellal.org.il

edu.tel-aviv.gov.il

www.gutmanmuseum.co.il

www.rokach-house.co.il

www.sustainable-development.gov.uk

local-pi-library.gov.uk

www.nachlat-binyamin.com

<http://www.otb.tudelft.nl>

www.camery.co.il

מטרתו של המחקר המוצג בספר זה הינה להרחיב את הידע ביחס לפיתוח תרבות ככלי להתחדשות עירונית ולצמיחה קהילתית. הספר כולל סקירה של פרויקטים מוצלחים לפיתוח תרבות במדינות המערב, סקירה שאיפשרה לזהות שלוש אסטרטגיות פעולה עיקריות, שטמון בן פוטנציאל גבוה להפקת תועלות לעיר ולתושביה. עבודת השדה הקיפה שלושה אזורי מגורים בתל-אביב, שבכל אחד מהם הופעלה אחת משלוש האסטרטגיות. נחקרו השפעותיהן של האסטרטגיות על צמיחה כלכלית, על שינויים קהילתיים, ועל משיכת אוכלוסייה צעירה, משכילה ויצירתית אל המגורים בקרבת מפעלי התרבות. שימוש מושכל בידע אמור לאפשר למתכננים מימסדיים ולמתכננים קהילתיים "לתפור לפי מידה" אסטרטגיה לפיתוח תרבות, ההולמת את התנאים והמאפיינים המיוחדים לכל שכונה או יישוב.

המרכז לחקר העיר והאזור

הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים
הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל
טל. 04-8294019, פקס : 04-8294071
קרית הטכניון, חיפה 32000
<http://curs.net.technion.ac.il>

מוסד שמואל נאמן

למחקר מתקדם במדע וטכנולוגיה
הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל
טל. 04-8292329, פקס : 04-8231889
קרית הטכניון, חיפה 32000
www.neaman.org.il